

Co łączy logistykę, migracje, rynek pracy i formację akademicką? To, że wszystkie są częścią skomplikowanej układanki współczesnych problemów społecznych. W tej książce nie chodzi o proste odpowiedzi, ale o uważne spojrzenie z różnych perspektyw – naukowej, empirycznej, systemowej i lokalnej.

Autorzy nie boją się tematów niewygodnych ani trudnych do zmierzenia – pokazują, jak teoria bywa nieadekwatna, a praktyka zbyt chaotyczna. To pozycja dla tych, którzy chcą zrozumieć więcej: badaczy, nauczycieli akademickich, studentów kierunków społecznych i ekonomicznych, a także praktyków szukających kontekstu dla codziennych decyzji.

ISBN 978-83-973432-7-6

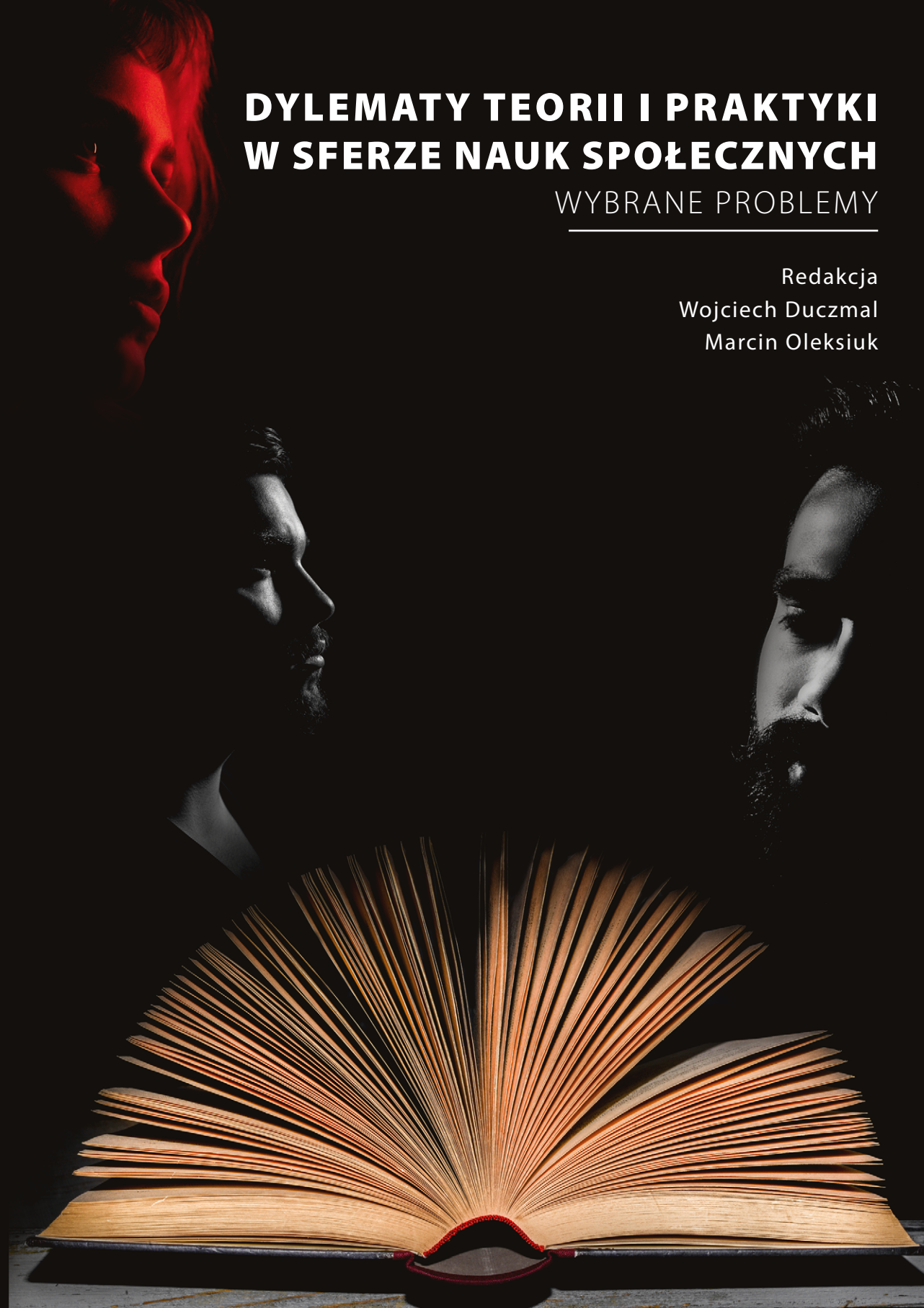
Wojciech Duczmał, Marcin Oleksiuk (red.)

DYLEMATY TEORII I PRAKTYKI W SFERZE NAUK SPOŁECZNYCH – WYBRANE PROBLEMY

DYLEMATY TEORII I PRAKTYKI W SFERZE NAUK SPOŁECZNYCH

WYBRANE PROBLEMY

Redakcja
Wojciech Duczmał
Marcin Oleksiuk

DYLEMATY TEORII I PRAKTYKI W SFERZE NAUK SPOŁECZNYCH

WYBRANE PROBLEMY

Redakcja
Wojciech Duczmal
Marcin Oleksiuk

Opole 2023

Recenzent:

Prof. dr hab. Bogusław Nierenberg

Korekta:

Agnieszka Hanulewicz

Skład i projekt okładki:

Mirosław Hanulewicz

Zdjęcia na okładce:

Pobrane z serwisu Pixabay, w tym autorzy: Pexels, Merlin Lightpainting, Rudy and Peter Skitterians

ISBN 978-83-973432-7-6

Opole 2023

Wydawnictwo Sindruk
45-594 Opole, ul. Firmowa 12
tel.: +48 77 442 09 69
e-mail: biuro@sindruk.pl
www.sindruk.pl

SPIS TREŚCI

8 Wstęp

Część I

Wyzwania rozwoju społeczno-gospodarczego

- Piotr Blaik, Tadeusz Pokusa
- 12 **Identyfikacja potencjału i osiągnięć sektora logistyki i usług
logistycznych w krajach Unii Europejskiej**
- Iwona Mstowska, Józef Kaczmarek
- 29 **Analiza i ocena rozwoju regionalnego Polski w okresie transformacji**
- Marcin Oleksiuk
- 42 **Świadomość społeczna na temat energii elektrycznej
w gospodarstwie domowym jako element skutecznej
transformacji**
- Andrii Skomorovskyi
- 54 **The problems of human capital in Poland and the methods used
by the current government to solve them**
- Paulina Szastaj, Olga Ślęmp
- 70 **Rodzaj migracji jako czynnik determinujący motywację do nauki
języka polskiego w wybranych grupach obcokrajowców**

Część II

Transformacje społeczne i technologiczne

- Jadwiga Ratajczak
- 82 Odpowiedzialne przedsiębiorstwo pracodawcą osób w wieku poprodukcyjnym**
- Marcin Oleksiuk, Paulina Szastaj
- 91 Sztuczna inteligencja i jej wpływ na wybrane aspekty życia. Szanse, wyzwania, problemy**

Część III

Człowiek w procesach wychowania, wsparcia i relacji

- Kowalski Mirosław
- 100 Paradigmatic directions in resocialization pedagogy. What potential does resocialization pedagogy have?**
- Zenona M. Nowak
- 113 O filozoficznych podstawach i pedagogicznych korzyściach metody projektu edukacyjnego w dydaktyce szkoły wyższej**
- Żaneta Nowak
- 129 Trudności w funkcjonowaniu psychospołecznym u osób z syndromem DDA w okresie wczesnej dorosłości**
- Jarosław Czepczarz, Agata Czepczarz
- 140 The importance of grandchild care in the quality of life of the elderly**
- Mirosław Hanulewicz
- 151 Factors determining a successful marriage in the opinion of students**
- Magdalena Ceglarek
- 169 Z perspektywy praktyka: problemy kobiet z Domu Samotnej Matki i Dziecka**

WSTĘP

Nauki społeczne stają dziś przed wyzwaniami o bezprecedensowej złożoności, których skuteczna analiza i interpretacja wymaga wyjścia poza tradycyjne ramy dyscyplinarne. Swoisty multidyscyplinaryzm musi zostać zastąpiony zintegrowaną koncepcją interdyscyplinarności, tak aby poszczególne dziedziny nauk uzupełniały się wzajemnie. Dlatego szczególnie ważne są monografie takie jak ta, skupiające nie tylko najważniejsze wyzwania XXI wieku, ale właśnie przekraczające granice sztywnych podziałów. Dynamika przemian społeczno-gospodarczych, intensyfikacja procesów globalizacyjnych, rozwój technologiczny i pogłębiające się dysproporcje regionalne wymuszają na badaczach konieczność wielowymiarowego podejścia do badanych zjawisk. Chociaż zarządzanie jako dyscyplina naukowa znajduje się w samym centrum tych procesów, to jednak inkorporowanie doświadczeń innych nauk uzupełnia wizję w nowoczesnym podejściu do nauk społecznych.

Podjęte w niniejszej monografii problemy – poczynwszy od rozwoju rynku logistyki i jego roli w europejskiej przestrzeni gospodarczej, poprzez analizę dysproporcji regionalnych w Polsce, transformację energetyczną i wyzwania zarządzania kapitałem ludzkim w kontekście kryzysu uchodźczego, aż po implikacje demograficzne i wykorzystanie potencjału osób starszych, czy rosnące znaczenie sztucznej inteligencji i zmiany paradygmatów w pedagogice resocjalizacyjnej – ukazują bogactwo oraz konieczność interdyscyplinarnego namysłu nad współczesnym światem. To właśnie w tej różnorodności umiejętnie powiązanej leży potencjał do realnego uchwycenia i zrozumienia zjawisk, które nie mieszczą się już w granicach jednej dyscypliny. Zarządzanie, pedagogika, ekonomia, socjologia, demografia wymagają pewnej synergii i wspólnej drogi na rzecz innowacyjnej

nauki. Dzisiaj ta nauka musi mieć nie tylko wymiar teoretyczny, ale badając zależności powinna też wskazywać mechanizmy zaradcze czy ścieżki, które pomogą rozwiązywać problemy w praktyce. Różnorodne i szerokie spektrum tematów, które zostały zebrane w niniejszej monografii stanowi dziś o randze współczesnego zarządzania jako dyscypliny aplikacyjnej i refleksyjnej zarazem. Pozycja ta stanowi nie tylko zbiór analiz i danych, ale również próbę intelektualnej odpowiedzi na pytanie, jak zarządzanie może (i powinno) odpowiadać na najważniejsze wyzwania współczesności. W transformującym się niezwykle szybko świecie istnieje potrzeba, aby nauka nadążała za dynamicznymi zmianami.

CZĘŚĆ I

WYZWANIA ROZWOJU

SPOŁECZNO-GOSPODARCZEGO

IDENTYFIKACJA POTENCJAŁU I OSIĄGNIĘĆ SEKTORA LOGISTYKI I USŁUG LOGISTYCZNYCH W KRAJACH UNII EUROPEJSKIEJ

Streszczenie: Artykuł dotyczy identyfikacji rozwoju oraz osiągnięć logistyki jako ważnego sektora/sfery gospodarczej w krajach Unii Europejskiej. Mając na uwadze rosnące stale znaczenie sfery logistyki dla rozwoju gospodarczego podjęto próbę analizy porównawczej i oceny całkowitych wydatków w sferze współczesnej logistyki (wolumenu rynku logistyki) oraz jej potencjału i osiągnięć w krajach UE w świetle założeń koncepcji i wyników badań BVL oraz Banku Światowego. Zaprezentowane w artykule dociekania i analiza pozwoliły na sformułowanie pewnych refleksji, wskazujących na zarysowujące się tendencje i prawidłowości w badanym zakresie.

Słowa kluczowe: wydatki w sektorze logistyki, rynek logistyki, osiągnięcia logistyki

Summary: The article concerns the identification of the development and logistics performance as the important sector/field of the economy in the EU countries. With a view to increasing significance for the development of the economy – an attempt was made to the benchmarking the all expenses

¹ Akademia Nauk Stosowanych – Wyższa Szkoła Zarządzania i Administracji w Opolu, ul. Niedziałkowskiego 18, 45-085 Opole; ORCID: 0000-0002-8278-398x.

² Akademia Nauk Stosowanych – Wyższa Szkoła Zarządzania i Administracji w Opolu, ul. Niedziałkowskiego 18, 45-085 Opole; ORCID: 0000-0002-7754-9443.

in the modern logistics sector (the volume of logistics market) and its potential and performance in the EU countries in light of assumption and concepts and research results BVL and World Bank. Depicted research and analysis allows formulation certain observation, indicating to emerging tendencies and regularities in a tested range of.

Keywords: expenses in logistics sector, logistics market, logistics performance index

KONCEPCJE KWANTYFIKACJI POTENCJAŁU I OSIĄGNIĘĆ SEKTORA LOGISTYKI W PRAKTYCE

Potencjał i struktura globalnego i europejskiego sektora logistyki podlegają dynamicznym zmianom, co stwarza nowe możliwości i wyzwania dla poszczególnych krajów UE. Stąd coraz większą wagę przywiązuje się do problemu wyodrębnienia oraz oceny ilościowego i jakościowego potencjału logistyki w rozumieniu sfery/gałęzi gospodarki. Zadanie pomiaru wolumenu ogółu czynności logistyki na zagregowanym poziomie krajów i branż i ocena wpływu sfery logistyki na całą działalność gospodarczą w kraju jest nadal bardzo trudne³. W konsekwencji, brak jest jak dotąd w pełni wiarygodnych odpowiedzi na pytanie o rozmiary ogólnego wolumenu sektora logistyki i jej wpływu na realny poziom gospodarki. Zagregowane spojrzenie na stan logistyki poprzez obraz adekwatnych danych ilościowych oraz ich szacunkowe wartościowe odzwierciedlenie, pozwala nie tylko na ogólną ocenę roli i miejsca sfery logistyki w kształtowaniu rzeczywistej sytuacji gospodarczej danego kraju, lecz również na bliższe wnioski dotyczące strategii dalszego rozwoju działalności logistycznej. Problem jednak tkwi w tym, że oficjalna/państwowa statystyka, jak również Eurostatu, nie ujmuje jeszcze oddzielnie logistyki jako sfery gospodarczej. Logistyka stanowi sferę gospodarki z wieloma aspektami funkcjonalnymi i rynkowymi, a jej procesy i świadczenia przyporządkowane są w statystyce różnym sferom gospodarczym. W kontekście potrzeby praktycznego pomiaru ogólnego wolumenu logistyki i oceny jej roli we współczesnej gospodarce upowszechnia się w ostatnich latach, sformułowane przez P. Klause, rozumienie logistyki jako sfery gospodarczej (Klaus, 2002). Przyjęty dla potrzeb badań tak sprecyzowany zakres logistyki obejmuje: czynności transportu, przeładunku oraz magazynowania towarów i materiałów w całej gospodarce, oraz związane z tym czynności opracowywania i realizacji

³ Zakres i przejawy wpływu sprawności i skuteczności logistyki i łańcuchów dostaw na wzrost efektywności i sukces rynkowo-ekonomiczny przedsiębiorstw różnych branż – zarówno w ujęciu teoretyczno-metodologicznym jak i empirycznym na przykładzie krajów zachodnich – są przedmiotem badań w pracy: Blaik, 2015, s. 220-246.

zamówień, administracją, zarządzaniem łańcuchem dostaw, jak również wydatki na przechowanie zapasów itp., których kontrola i redukcja stanowi istotny cel nowoczesnego zarządzania logistycznego.

Od kilkudziesięciu lat podejmowane są cenne próby wskazujące, że można oraz warto oszacować i ocenić potencjał całej sfery logistyki w postaci pieniężnej i wartości dodanej. Należy wspomnieć tutaj o pierwszych doświadczeniach dotyczących analiz i badań empirycznych związanych z kwantyfikacją ogólnych wydatków/nakładów w sferze logistyki w skali makroekonomicznej, podjętych już w latach 60. XX w. w USA, opartych przede wszystkim na bazie zgromadzonych danych ogólnogospodarczych, dotyczących transportu, magazynowania towarów, zatrudnienia oraz inwestycji związanych z tworzeniem infrastruktury w sferze logistyki, dokonując szacunku rozmiarów rynku logistyki w USA.

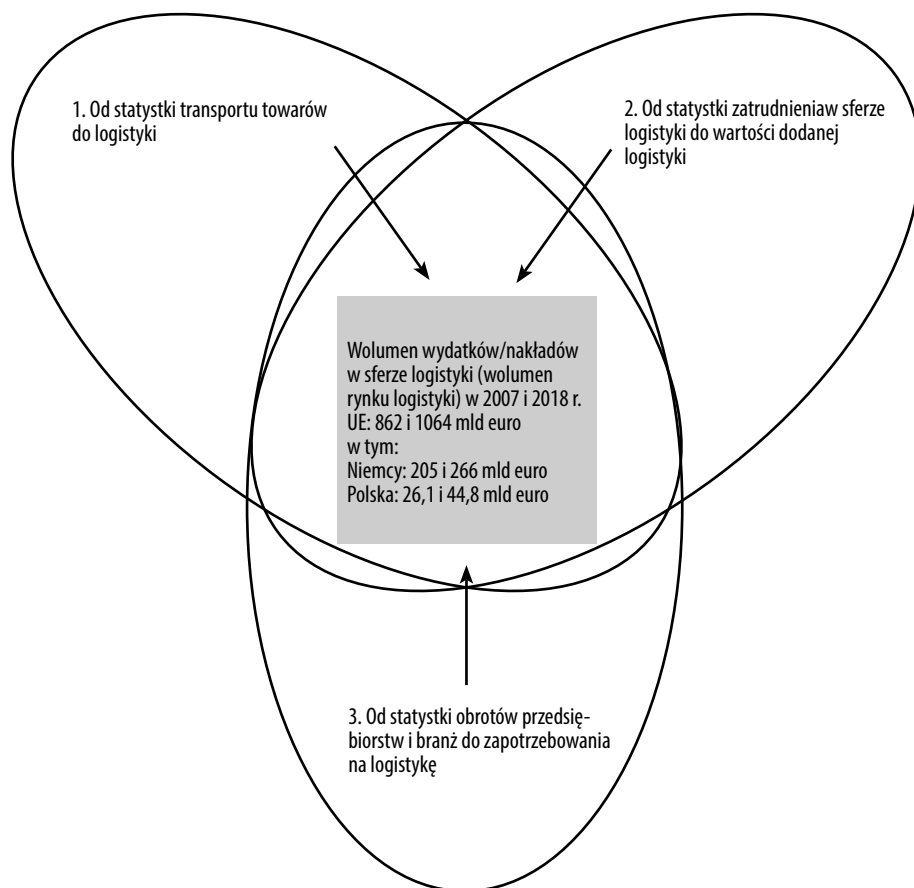
W Europie, najważniejsze badania dotyczące identyfikacji i kwantyfikacji logistyki jako sfery gospodarczej i segmentu rynku z uwzględnieniem wymienionych wyżej procesów logistycznych, prowadzone są od ponad dwudziestu lat pod egidą Bundesvereinigung Logistik (BVL)⁴. W badaniach tych pomiar sfery logistyki bazuje na gromadzeniu danych i szacowaniu wartości całkowitych wydatków/obrotów w tej sferze. W związku ze specyfiką logistyki i usług logistycznych znacząca część danych koncentruje się na ilości operacji materialnych czynności logistycznych, wymiarnych w tonach, km, liczbie transakcji itp., a tylko część potencjału i osiągnięć logistyki wyrażana jest bezpośrednio w postaci obrotów. Ten zakres pomiaru/szacunku sfery logistyki, określany jest różnie, jako: *całkowite obroty logistyki*, *rynek logistyki*, *nakłady/wydatki logistyki*, *rynek usług logistycznych* lub *koszty logistyki*. Najczęściej jednak stosuje się określenia: *całkowite nakłady/wydatki w sferze logistyki* lub *ogólny wolumen rynku logistyki* jako relatywnie najbardziej adekwatne i zgodne z założeniami badań pod egidą BVL. Wielkości/wartości te wyrażone w relacji do PKB lub na 1 mieszkańca, odzwierciedlają w znacznej mierze potencjał i status oraz znaczenie logistyki w gospodarce danego kraju i pozwalają na porównania w skali międzynarodowej.

Podjmując problematykę analizy i oceny potencjału oraz roli sfery logistyki i rynku usług logistycznych w krajach Unii Europejskiej, warto zasygnalizować podstawowe koncepcje i jej założenia metodologiczne związane z empiryczną identyfikacją poziomu i struktury rynku logistyki oraz potencjału i realnego miejsca sektora logistyki we współczesnej gospodarce. Mamy tu na myśli w szczególności:

⁴ Począwszy od roku 1996 Katedra Logistyki na Uniwersytecie Erlangen-Nürnberg i Fraunhofer-Arbeitsgruppe für Technologien der Logistik-Dienstleistungswirtschaft ATL prowadzą regularne, coraz szersze w sensie problemowym i terytorialnym, badania w zakresie rynku logistyki i usług logistycznych w Niemczech i w krajach UE. Wyrazem tego są kolejne wydania *Die Top 100 der Logistik*. Zob. Klaus, 2003; Klaus, Kille, 2008; Kille, Schwemmer, 2014.

1. regularne badania prowadzone, począwszy od 1996 r., pod egidą BVL dotyczące szacunku i oceny poziomu i struktury ogólnych wydatków/nakładów związanych ze sferą logistyki w Niemczech i w krajach UE – określanych jako wolumen rynku logistyki, wyrazem czego są kolejne wydania *Die Top 100 der Logistik*,
2. badania prowadzone od 2007 r. (J. Arvis, M. Mustra, J. Pancer, L. Ojala, T. Naula, 2007) pod egidą Banku Światowego, dotyczące oceny i porównania potencjału i kondycji oraz osiągnięć środowiska logistyki w skali światowej, wyrazem czego jest opracowywany i publikowany co dwa lata raport Connecting to Compete, prezentujący aktualny katalog osiągnięć logistyki Logistics Performance Index (LPI).

Rysunek 1.: Sposoby (drogi) szacunku całkowitych wydatków/nakładów w sferze logistyki i wolumenu rynku logistyki według P. Klausa i Ch. Kille

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Klaus, Kille, 2008, s. 46, 159; Schwemmer, 2017.

W ramach badań prowadzonych pod egidą BVL i kierunkiem P. Klaus i Ch. Kille, dokonano pomiaru ogólnych wydatków/nakładów w sferze logistyki (wolumenu rynku logistyki) w skali makroekonomicznej dla Niemiec i krajów UE za pomocą trzech wariantowych sposobów/metod szacunku (Klaus, Kille, 2008, s. 46, 159) – rysunek 1:

1. szacunku całkowitych wydatków/nakładów w sferze logistyki (wolumenu rynku logistyki) na podstawie statystyki transportu towarów oraz wielkości rynku transportu i ogólnych kosztów transportu,
2. szacunku całkowitych wydatków/nakładów w sferze logistyki (wolumenu rynku logistyki) opartego na statystyce rynków pracy i zatrudnienia oraz kosztów płac i pracy zatrudnionych w sferze logistyki,
3. szacunku całkowitych wydatków w sferze logistyki w oparciu o procentowy udział w obrotach przedsiębiorstw w poszczególnych branżach i fazach tworzenia wartości, ponoszących wydatki związane z czynnościami i świadczeniami logistycznymi.

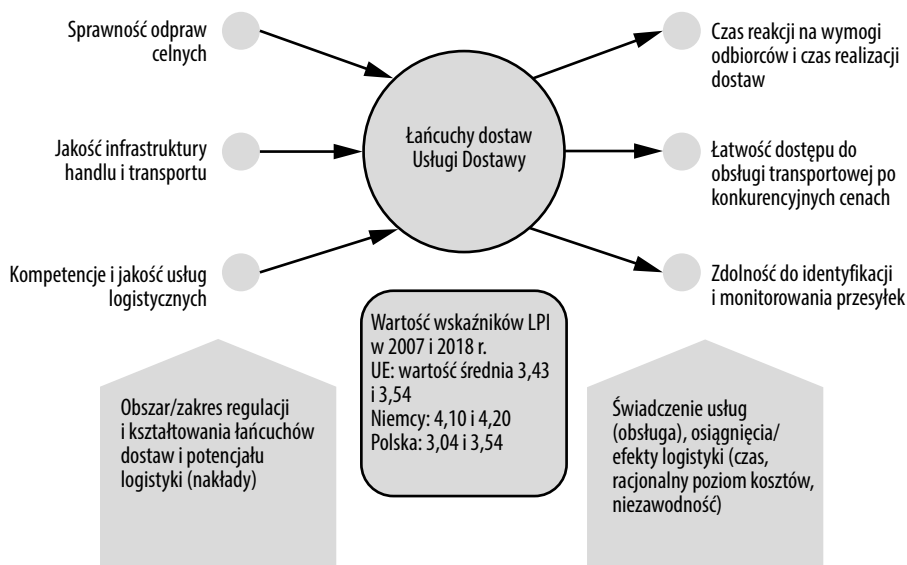
W wyniku badań jako miarę całkowitych wydatków związanych z logistyką przyjęto wypadkową przytoczonych wariantowych sposobów szacunku (Klaus, Kille, 2008, s. 50, 53, 69). Główny zakres szacunku bazował na danych dotyczących wydatków i świadczeń w sferze logistyki, uzyskanych z poszczególnych krajów i urzędowej statystyki europejskiej Eurostat. Jako syntetyczny wskaźnik, charakteryzujący rozmiary rynku logistyki, przyjęto relację wartości całkowitych wydatków/nakładów związanych z logistyką w % do PKB.

W przypadku koncepcji identyfikacji potencjału i osiągnięć współczesnej logistyki opracowanej i stosowanej w ramach działalności Banku Światowego, struktura katalogu LPI obejmuje wskaźniki 6 komponentów, dotyczących istotnych obszarów logistyki i jej otoczenia zewnętrznego i wewnętrznego poszczególnych krajów – rysunek 2:

- sprawność i przejrzystość procedur celnych i handlowych,
- jakość infrastruktury handlu i transportu,
- kompetencje i jakość świadczenia usług logistycznych,
- łatwość dostępu do obsługi transportowej po konkurencyjnych cenach,
- zdolność do identyfikacji i monitorowania przesyłek,
- czas reakcji dostawców na wymogi odbiorców i czas realizacji dostaw.

Katalog osiągnięć logistyki LPI, dostarcza globalnych kryteriów do oceny i porównania potencjału i osiągnięć środowiska logistyki w skali światowej (dla 150 krajów w edycji z 2007 r. i 167 krajów z edycji 2018 r.). Komponenty te można traktować jako wyznaczniki obszaru/zakresu regulacji oraz kształtowania potencjału i taktyki działania logistyki oraz nakładów w sferze kształtowania łańcuchów dostaw oraz osiągnięć w zakresie świadczenia usług, w rozumieniu efektów funkcjonowania łańcuchów dostaw (rysunek 2), tworzące tym samym podstawę oszacowania poziomu logistyczności w odniesieniu do poszczególnych krajów i regionów.

Rysunek 2. Komponenty/wyznaczniki potencjału i świadczeń logistyki w strukturze wskaźników LPI

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Arvis, Mustra, Panzer, Ojala, Naula, 2007, s. 2, 8; Arvis, Ojala, Wiederer, Shepherd, Raj, Dairabayeva, Kiiski, 2018, s. 45.

Komponenty wskaźnika LPI, są ustalane na bazie teoretycznych oraz empirycznych badań i doświadczeń specjalistów zaangażowanych w sferze logistyki oraz międzynarodowym transporcie i handlu. Podstawą gromadzenia danych są kwestionariusze ujęte w dwóch częściach, międzynarodowej i krajowej. W części zagranicznej respondenci oceniają 6 kluczowych aspektów w odniesieniu do 8 głównych partnerów zagranicznych. Natomiast w części krajowej, respondenci przekazują dane i oceny dotyczące środowiska logistycznego, osiągnięć łańcuchów dostaw itp. Do agregacji danych w postaci wskaźnika LPI, będącego kombinacją różnych zmiennych i ocen międzynarodowych, stosowane są standardowe techniki statystyczne. Umożliwia to porównanie i ocenę potencjału i osiągnięć logistyki między krajami w skali 1-5 (od najniższego do najwyższego poziomu potencjału i osiągnięć). Poziom wskaźnika LPI stanowi o pozycji danego kraju na mapie logistycznej świata.

IDENTYFIKACJA I OCENA RYNKU LOGISTYKI ORAZ POTENCJAŁU I OSIĄGNIĘĆ WSPÓŁCZESNEJ LOGISTYKI W KRAJACH UNII EUROPEJSKIEJ

Interesujących informacji o rozwoju logistyki oraz rozmiarach rynku logistyki w krajach UE oraz w danym kraju członkowskim dostarczają badania związane z identyfikacją tego rynku i kwantyfikacją poziomu całkowitych wydatków/nakładów w sferze logistyki (tabela 1). Wyniki tych badań, choć nie pozwalają

na pełną ocenę i jednoznaczne porównanie sytuacji w zakresie poziomu rozwoju i aktualnego potencjału rynku logistyki w całej Unii Europejskiej, a zwłaszcza między krajami Europy Zachodniej i krajami Europy Środkowo-Wschodniej, rozpatrywane jednak w szerszym kontekście i dłuższym okresie czasu, dostarczają cennych obserwacji dotyczących stanu i tendencji rozwojowych w tym zakresie.

W przypadku wskaźnika charakteryzującego udział wydatków w sferze logistyki i usług logistycznych w ogólnych wydatkach z tym związanych w całej UE – wynoszący w latach 2007 i 2018 odpowiednio 861,9 i 1064 mld euro – wyraźnie dominują Niemcy, których wydatki w sferze logistyki kształtowały się odpowiednio 205 i 266 mld euro, co stanowi 23,8% i 25,0% ogólnych wydatków w UE. Na dalszych miejscach pod tym względem plasują się Francja i Wielka Brytania. Łącznie kraje te realizowały w latach 2007–2018 odpowiednio 49,2% i 51,6% wydatków związanych z logistyką w całej UE. W odniesieniu do Polski wolumen wydatków na sferę logistyki w Polsce wzrósł w tym okresie z 26,1 do 44,8 mld euro, co stanowi wzrost o 71,6%. W całej UE wydatki te wzrosły w tym okresie o 23,4% (tabela 1).

Tabela 1. Nakłady/wydatki w sektorze logistyki i usług logistycznych na jednego mieszkańca i w relacji do PKB w Unii Europejskiej w latach 2007–2018

Nakłady/wydatki	Lata						Wzrost nakładów w latach 2007–2018 w % (2007=100)
	2007	2010	2012	2014	2016	2018	
Nakłady w sektorze logistyki i usług logistycznych w mld euro w tym:							
ogółem kraje UE	861,90	884,70	877,80	906,40	997,50	1064,0	23,40
Polska	26,10	42,80	45,00	53,40	42,40	44,80	71,60
udział procentowy nakładów w Polsce w nakładach ogółem w UE	3,03	4,84	5,13	5,89	4,25	4,21	–
Nakłady w sektorze logistyki i usług logistycznych na 1 mieszkańca w tys. euro w tym:							
ogółem kraje UE	1,73	1,77	1,74	1,79	1,96	2,08	20,20
Polska	0,69	1,12	1,17	1,40	1,12	1,18	71,00
PKB na 1 mieszkańca w tys. euro w tym:							
ogółem kraje UE	25,00	25,50	26,70	27,70	29,30	31,00	24,00
Polska	8,20	9,30	10,00	10,80	11,10	12,90	57,30
Nakłady w sektorze logistyki w % do PKB w tym:							
ogółem kraje UE	7,00	7,20	6,50	6,50	6,70	6,70	–
Polska	8,40	12,10	11,70	12,90	9,90	9,00	–

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Klaus, Kille, 2008; Klaus, Hartmann, Kille, 2010; Kille, Schwemmer, 2012; Top 100 in European Transport and Logistics Services 2015/2016; Europe in Figures. Eurostat yearbook 2009; Europe in Figures. Eurostat yearbook 2010; Europe in Figures. Eurostat yearbook 2012; Key figures on Europe. 2014; Key figures on Europe. 2019;

Schwemmer, Top 100 in European Transport and Logistics Services 2017/2018; Key figure on Europe. 2018; Your key to European Statistics, Eurostat, 2020.

Powyższy stan i przejawy rozwoju logistyki mierzone wartością całkowitych wydatków/nakładów w % do PKB, mimo pewnych walorów poznawczych, nie stanowią, jak już podkreślano, w pełni wiarygodnej podstawy do oceny potencjału i osiągnięć roli sfery logistyki w gospodarce oraz dla porównań między krajami Europy Zachodniej i Środkowo-Wschodniej, m.in. z uwagi na dysproporcje w tym zakresie w tych grupach krajów. Jest to widoczne przy porównaniu wydatków w logistyce na 1 mieszkańca i w % do PKB oraz PKB na 1 mieszkańca (tabela 1 i 2), oraz względnego poziomu rzeczywistych kosztów logistyki wyrażonego w % do obrotów przedsiębiorstw⁵, wskazującego na poziom efektywności logistyki, w kontekście oceny sektora logistyki danego kraju w rankingu LPI (tabela 3).

Tabela 2. Wydatki//nakłady w sektorze logistyki na jednego mieszkańca i w relacji do PKB w krajach Unii Europejskiej w latach 2010-2016

Kraje UE	Nakłady w sferze logistyki na jednego mieszkańca w tys. euro				PKB na jednego mieszkańca w tys. euro				Udział nakładów w sferze logistyki w PKB w %			
	Lata				Lata				Lata			
	2010	2012	2014	2016	2010	2012	2014	2016	2010	2012	2014	2016
Luksemburg	6,80	6,35	5,64	5,03	79,2	83,0	89,2	93,9	8,1	7,9	7,2	5,3
Finlandia	5,04	4,13	3,82	2,73	35,1	37,1	37,9	39,6	16,7	11,2	10,2	6,9
Holandia	2,94	2,85	3,35	2,92	38,5	39,0	39,8	41,6	8,2	7,4	8,6	7,0
Niemcy	2,59	2,84	2,91	3,14	31,9	34,1	36,2	38,1	8,5	8,3	8,1	8,3
Belgia	2,84	2,68	2,89	2,32	33,3	34,8	36,0	38,0	8,6	7,7	8,1	6,2
Szwecja	3,06	3,13	2,86	2,93	39,9	45,1	45,1	47,0	8,2	7,0	5,4	6,3
Dania	2,56	2,67	2,66	2,75	43,8	45,3	47,1	49,4	6,0	5,9	5,8	5,5
Austria	2,17	2,24	2,25	2,56	35,4	37,8	39,0	40,9	6,4	5,9	5,8	6,3
Francja	1,96	1,93	1,89	1,91	30,7	31,8	32,4	33,4	6,3	6,0	5,8	5,7
Grecja	2,13	1,77	1,77	1,46	20,3	17,3	16,4	16,4	10,5	8,7	10,8	9,1
Estonia	1,54	1,67	1,68	1,38	11,2	13,6	15,3	16,5	13,3	12,2	11,0	8,3

⁵ Pod pojęciem kosztów logistyki, traktowanych w aspekcie racjonalizacji ich poziomu i struktury, rozumiemy pożądane przejawy realizacji decyzji w sferze doboru i kształtowania nakładów, celowo poniesione, zużyte we właściwym czasie i miejscu w celu osiągnięcia oczekiwanych efektów logistycznych. Szerzej o istocie kosztów logistyki, koncepcjach ich kwantyfikacji, kształtowaniu się poziomu i tendencji rozwojowych kosztów logistyki w krajach zachodnich w relacji do ich pozycji w rankingu LPI oraz identyfikacji zakresu i kierunków racjonalizacji i wzrostu efektywności kosztów logistyki – zob. Blaik, 2015, s. 166–220.

Kraje UE	Nakłady w sferze logistyki na jednego mieszkańca w tys. euro				PKB na jednego mieszkańca w tys. euro				Udział nakładów w sferze logistyki w PKB w %			
	Lata				Lata				Lata			
	2010	2012	2014	2016	2010	2012	2014	2016	2010	2012	2014	2016
Hiszpania	1,70	1,51	1,55	1,56	23,0	22,1	22,2	24,0	7,5	6,7	6,8	6,5
W. Brytania	1,49	1,56	1,49	2,11	29,8	33,2	35,8	37,1	5,4	4,9	4,3	5,7
Łotwa	1,09	1,27	1,45	1,20	8,5	10,9	11,9	12,8	13,3	11,8	12,1	9,6
Polska	1,12	1,17	1,40	1,12	9,4	10,1	10,7	11,1	12,1	11,7	12,9	9,9
Irlandia	1,52	1,40	1,39	2,96	36,8	38,1	41,9	57,2	4,5	3,7	3,5	5,2
Włochy	1,49	1,27	1,17	1,51	26,9	27,0	26,8	28,0	5,8	4,7	4,4	5,4
Słowenia	1,20	0,88	1,02	1,43	17,8	17,6	18,3	19,6	6,7	5,0	5,7	7,4
Czechy	0,94	0,93	1,02	1,48	14,9	15,4	14,9	16,7	6,8	6,1	6,9	8,9
Litwa	0,70	0,87	0,88	1,11	7,9	11,2	11,9	13,6	8,5	7,9	7,2	8,0
Cypr	1,13	0,81	0,82	1,33	23,4	22,5	20,4	22,2	5,3	3,7	3,9	6,4
Portugalia	0,72	0,65	0,74	1,05	17,0	16,0	16,6	18,1	4,5	4,1	4,5	5,8
Malta	0,75	0,73	0,71	1,20	15,9	17,1	19,6	22,7	5,0	4,2	3,8	5,8
Słowacja	0,63	0,56	0,63	1,11	12,5	13,6	14,1	14,9	5,2	4,2	4,5	7,4
Węgry	0,47	0,42	0,50	0,85	9,9	10,1	10,7	11,7	4,8	4,7	4,8	7,2
Chorwacja	–	0,49	0,50	0,81	–	10,3	10,3	11,2	–	4,8	4,9	7,3
Bułgaria	0,28	0,34	0,43	0,66	5,1	5,8	5,9	6,8	5,8	6,1	7,4	9,7
Rumunia	0,31	0,34	0,40	0,61	6,2	6,6	7,6	8,7	5,5	5,1	5,3	7,0
Ogółem UE	1,77	1,74	1,79	1,96	25,5	26,7	27,7	29,3	7,2	6,5	6,5	6,7

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Die Top 100 der Logistik. 2010; Kille, Schwemmer, Die Top 100 der Logistik. 2012; Top 100 in European Transport and Logistics Services 2015/2016; Europe in Figures. Eurostat yearbook 2010, 2012; Key figures on Europe. 2014, 2018, 2019; Schwemmer, Top 100 in European Transport and Logistics Services 2017/2018; Your key to European Statistics, 2020.

W tej sytuacji ewentualne oceny i wnioski – wynikające z porównania ogólnego poziomu i wzrostu wydatków w sferze logistyki między krajami, w różnych okresach i warunkach koniunktury światowej w gospodarce – mają charakter względny (Andrzejczak, 2016, s. 16–19). Przykładowo, mniej korzystnie przedstawia się ocena skali wzrostu ogólnych wydatków w sferze logistyki w Polsce w konfrontacji ze wskaźnikami poziomu tych wydatków oraz PKB na 1 mieszkańca. W roku 2007 wskaźniki te, przyjęte jako punkty odniesienia obserwowanych tendencji wzrostu w Polsce, kształtowały się na poziomie 0,69 tys. euro i 8,2% (tabela 1) i były jednymi z najniższych w UE. Podczas gdy wskaźnik wydatków w sferze logistyki na 1 mieszkańca wzrósł w 2016 r. do 1,12 tys. euro (o 62,3% w stosunku do roku 2007), to w odniesieniu do wskaźnika PKB wzrost był znacząco niższy (35,4%), nie wpływając na poprawę pozycji Polski w tym

zakresie. Poziom PKB na 1 mieszkańca w Polsce był w 2016 r. ponad 2,5-krotnie niższy od przeciętnego poziomu w UE. Przy powyższej analizie i kompleksowej ocenie sytuacji Polski w tym zakresie, należy zwrócić uwagę na istotny problem dotyczący stopnia racjonalnego wykorzystania zaangażowanych wydatków/nakładów sferze logistyki w znaczeniu transformacji poziomu i struktury tych wydatków w pożądaną – z punktu widzenia celów logistycznych i oczekiwanych efektów – poziom i strukturę kosztów logistyki. Stosunkowo wysokiemu wzrostowi wydatków/nakładów w sektorze logistyki w Polsce towarzyszy wysoki – w porównaniu z innymi krajami UE – poziom kosztów logistyki w % do obrotów przedsiębiorstw, wskazujący na stosunkowo niską efektywność kosztów logistyki.

O ile w krajach Europy Zachodniej, charakteryzujących się zaawansowanym rozwojem logistyki oraz stopniem jej wdrożenia w strukturach przedsiębiorstw i gospodarki, wskaźniki te mogą, wraz z innymi korzystnymi symptomami⁶, świadczyć nie tylko o ustabilizowanym potencjale sektora logistyki, ale także o relatywnie wysokim poziomie racjonalności działania w tej sferze – o tyle w odniesieniu do krajów Europy Środkowo-Wschodniej dane w tabelach 1–4, można odczytać raczej jako przejaw relatywnego niedoinwestowania oraz potrzebę przyspieszonego rozwoju sfery logistyki.

Bardziej zobiektywizowany obraz rzeczywistości logistycznej w całej UE oraz w poszczególnych krajach członkowskich wyłania się w kontekście szczegółowych wyników systematycznych badań dotyczących potencjału i osiągnięć logistyki w skali światowej, prowadzonych pod egidą Banku Światowego (tabele 3 i 4).

Tabela 3. Potencjał i osiągnięcia logistyki w krajach Unii Europejskiej według światowego rankingu Logistics Performance Index w latach 2010-2018

Kraje UE	Lata					Średnie dla edycji rankingu LPI w latach 2010, 2012, 2014, 2016		Średnie dla edycji rankingu LPI w latach 2012, 2014, 2016, 2018	
	2010	2012	2014	2016	2018				
	Wartość indeksu LPI w skali 1-5					Średnia wartość indeksu w skali 1-5	miejsce w rankingu	Średnia wartość indeksu w skali 1-5	miejsce w rankingu
Niemcy	4,11	4,03	4,12	4,23	4,20	4,17	1	4,19	1
Holandia	4,07	4,02	4,05	4,19	4,02	4,12	2	4,07	2
Szwecja	4,08	3,85	3,96	4,20	4,05	4,08	4	4,07	3
Belgia	3,94	3,98	4,04	4,11	4,04	4,06	6	4,05	4
W. Brytania	3,95	3,90	4,01	4,07	3,99	4,02	7	4,01	6

⁶ Mamy tu na myśli m.in. relatywnie wysoką efektywność kosztów logistyki w krajach Europy Zachodniej oraz wpływ zarządzania logistycznego na ogólną efektywność przedsiębiorstw i całej gospodarki – zob. Blaik, 2015, s. 195-246.

Kraje UE	Lata					Średnie dla edycji rankingu LPI w latach 2010, 2012, 2014, 2016		Średnie dla edycji rankingu LPI w latach 2012, 2014, 2016, 2018	
	2010	2012	2014	2016	2018				
	Wartość indeksu LPI w skali 1-5					Średnia wartość indeksu w skali 1-5	miejsce w rankingu	Średnia wartość indeksu w skali 1-5	miejsce w rankingu
Finlandia	3,89	4,05	3,62	3,92	3,97	3,86	15	3,92	12
Luksemburg	3,98	3,82	3,95	4,22	3,63	4,08	5	3,84	16
Austria	3,76	3,89	3,65	4,10	4,03	3,93	11	3,99	8
Dania	3,85	4,02	3,78	3,82	3,99	3,84	16	3,92	11
Francja	3,84	3,85	3,85	3,90	3,84	3,88	14	3,86	15
Irlandia	3,89	3,52	3,87	3,79	3,51	3,78	20	3,63	25
Włochy	3,64	3,67	3,69	3,76	3,74	3,72	21	3,73	21
Hiszpania	3,63	3,70	3,72	3,73	3,83	3,71	22	3,78	18
Portugalia	3,34	3,50	3,56	3,41	3,64	3,46	32	3,56	28
Czechy	3,51	3,14	3,49	3,67	3,68	3,54	27	3,62	26
Polska	3,44	3,43	3,49	3,43	3,54	3,45	33	3,50	31
Węgry	2,99	3,17	3,46	3,43	3,42	3,37	36	3,41	32
Słowenia	2,87	3,29	3,38	3,18	3,31	3,23	43	3,29	39
Łotwa	3,25	2,78	3,40	3,33	2,81	3,27	40	3,02	55
Słowacja	3,24	3,03	3,25	3,34	3,03	3,27	41	3,14	47
Estonia	3,16	2,86	3,35	3,36	3,31	3,28	39	3,30	36
Litwa	3,13	2,95	3,18	3,63	3,02	3,39	35	3,20	43
Grecja	2,96	2,83	3,20	3,24	3,20	3,16	48	3,19	44
Cypr	3,13	3,24	3,00	3,00	3,15	3,04	57	3,10	49
Malta	2,82	3,16	3,11	3,07	2,81	3,07	53	2,94	61
Rumunia	2,84	3,00	3,26	2,99	3,12	3,05	56	3,10	50
Bułgaria	2,83	3,21	3,16	2,81	3,03	2,96	62	3,00	57
Chorwacja	2,77	3,16	3,05	3,16	3,10	3,11	50	3,12	48
Ogółem UE	3,46	3,47	3,56	3,61	3,54	3,57	–	3,56	–

Źródło: Arvis, Mustra, Ojala, Shepherd, Saslavsky, 2010, s.VIII i 2012, s. VIII; Arvis, Saslavsky, Ojala, Shepherd, Busch, Raj, 2014, s. VIII; Arvis, Saslavsky, Ojala, Shepherd, Busch, Raj, Naula, 2016, s. X, 51-52; Arvis, Ojala, Wiederer, Shepherd, Raj, Dairabayeva, Kiiski, 2018, s. 40-41.

Analiza komponentów indeksu LPI, charakteryzujących w sensie porównawczym istotne obszary działalności oraz osiągnięć logistyki w badanych krajach, stanowiła podstawę wyróżnienia przez J. Arvisa i in. (Arvis, Mustra, Ojala, Shepherd, Saslavsky, 2012, s. 7-9), czterech kategorii krajów o różnym poziomie logistyczności:

- kraje „logistycznie przyjazne” o najwyższym indeksie LPI oraz wysokim i najwyższym poziomie dochodu (PKB),
- kraje o stosunkowo stabilnej działalności logistyki oraz średnim i niższym od średniego poziomie indeksu LPI, oceniane w odniesieniu do osiągnięć logistyki lepiej od pozostałych krajów o średnim poziomie dochodu (PKB),
- kraje o stosunkowo niestabilnej i ograniczonej działalności oraz poziomie osiągnięć logistyki, występujących najczęściej w krajach o niższym od średniego poziomu dochodu (PKB),
- kraje „logistycznie nieprzyjazne” o drastycznych ograniczeniach w obszarze logistyki i najniższym indeksie LPI oraz najniższym poziomie dochodu (PKB).

W kontekście określonych kryteriów i parametrów, poszczególne kraje UE można w sensie umownym zakwalifikować i usytuować w trzech grupach (tabela 4).

Tabela 4. Grupy krajów UE o różnym poziomie indeksu LPI oraz PKB i wydatków w sferze logistyki na 1 mieszkańca (wartości średnie dla lat 2010, 2012, 2014 i 2016)

Grupy krajów UE	Średnia ważona wartość LPI w skali 1-5	Średnia ważona wartość komponentów wskaźników LPI w skali 1-5			PKB na 1 mieszkańca (średnia wartość w tys. euro)	Wydatki w sferze logistyki na 1 mieszkańca (średnia wartość w tys. euro)
		jakość infrastruktury handlu i transportu	kompetencje i jakość usług logistycznych	czas reagowania na wymogi odbiorców i realizacji dostaw		
Kraje o najwyższym (wyższym od średniego) poziomie indeksu LPI oraz PKB i wydatków w sferze logistyki na 1 mieszkańca*						
	3,94	4,00	3,95	4,24	40,2	2,7
Kraje o średnim i niższym od średniego poziomie indeksu LPI oraz o średnim i niższym od średniego poziomie PKB i wydatków w sferze logistyki na 1 mieszkańca**						
	3,34	3,20	3,25	3,80	13,8	1,1
Kraje o najniższym poziomie indeksu LPI oraz o niższym od średniego poziomie PKB i wydatków w sferze logistyki na 1 mieszkańca***						
	3,05	2,87	2,95	3,51	13,0	0,6
Ogółem kraje UE	3,57	3,51	3,52	4,09	27,3	1,8

* Niemcy, Holandia, Belgia, W. Brytania, Szwecja, Luksemburg, Dania, Francja, Finlandia, Irlandia, Austria, Hiszpania, Włochy

** Portugalia, Polska, Czechy, Węgry, Słowenia, Łotwa, Słowacja, Estonia, Grecja, Litwa,

*** Chorwacja, Malta, Rumunia, Cypr, Bułgaria

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Arvis, Saslavsky, Ojala, Shepherd, Busch, Raj, Naula, 2016, s. X, 51-52.

Na pewne zmiany i przemieszczenia w zaproponowanej klasyfikacji i przyporządkowania krajów UE do przytoczonych wyżej drugiej i trzeciej grupy,

wskazuje uwzględnienie w tej analizie i ocenie wyników raportu Connecting to Compete 2016 i 2018, prezentującego średnie ważone wartości wskaźników LPI i ich komponentów (tabela 3 i 5).

Tabela 5. Średnie ważone wartości wskaźników LPI i ich komponentów w krajach Unii Europejskiej dla kolejnych edycji rankingu (w latach 2010, 2012, 2014, 2016)

Kraje Unii Europejskiej	Miejsce w rankingu LPI	Średnia ważona wartość indeksu LPI w skali 1-5	Komponenty wskaźników LPI					
			Sprawność odpraw celnych	Jakość infrastruktury handlu i transportu	Łatwość dostępu do obsługi transportowej	Kompetencje i jakość usług logistycznych	Zdolność do identyfikacji i monitorowania przesyłek	Czas reagowania na wymogi odbiorców i realizacji dostaw
Wyniki LPI w czterech edycjach rankingu (2010, 2012, 2014, 2016)								
Niemcy	1	4,17	4,07	4,38	3,79	4,20	4,21	4,41
Holandia	2	4,12	4,03	4,25	3,83	4,17	4,13	4,36
Szwecja	4	4,08	3,84	4,19	3,84	4,13	4,19	4,35
Luksemburg	5	4,08	3,84	4,08	4,02	3,90	3,96	4,68
Belgia	6	4,06	3,82	4,07	3,89	4,07	5,17	4,38
W. Brytania	7	4,02	3,92	4,14	3,70	4,02	4,10	4,32
Austria	11	3,93	3,70	3,93	3,67	3,97	4,16	4,19
Francja	14	3,88	3,68	4,00	3,64	3,80	3,98	4,21
Finlandia	15	3,86	3,96	3,90	3,55	3,88	3,86	4,04
Dania	16	3,84	3,81	3,82	3,65	3,94	3,70	4,12
Irlandia	20	3,78	3,56	3,73	3,66	3,80	3,98	4,00
Włochy	21	3,72	3,41	3,78	3,58	3,71	3,83	4,04
Hiszpania	22	3,71	3,51	3,73	3,57	3,74	3,74	4,03
Czechy	27	3,54	3,39	3,28	3,53	3,55	3,66	3,83
Portugalia	32	3,46	3,32	3,21	3,30	3,36	3,64	3,91
Polska	33	3,45	3,26	3,12	3,43	3,39	3,46	3,97
Litwa	35	3,39	3,18	3,28	3,30	3,24	3,39	3,92
Węgry	36	3,37	2,97	3,33	3,32	3,29	3,49	3,84
Estonia	39	3,28	3,27	3,14	3,12	3,15	3,18	3,80
Łotwa	40	3,27	3,08	3,06	3,24	3,16	3,39	3,67
Słowacja	41	3,27	3,09	3,19	3,28	3,13	3,08	3,82
Słowenia	43	3,23	2,95	3,20	3,10	3,27	3,32	3,56

Kraje Unii Europejskiej	Miejsce w rankingu LPI	Średnia ważona wartość indeksu LPI w skali 1-5	Komponenty wskaźników LPI					
			Sprawność odpraw celnych	Jakość infrastruktury handlu i transportu	Łatwość dostępu do obsługi transportowej	Kompetencje i jakość usług logistycznych	Zdolność do identyfikacji i monitorowania przesyłek	Czas reagowania na wymogi odbiorców i realizacji dostaw
Średnia ważona wartość indeksu w skali 1-5								
Wyniki LPI w czterech edycjach rankingu (2010, 2012, 2014, 2016)								
Grecja	48	3,16	2,90	3,19	2,93	2,96	3,34	3,66
Chorwacja	50	3,11	3,01	2,98	3,05	3,07	3,13	3,39
Malta	53	3,07	2,83	3,00	3,12	2,91	3,08	3,47
Rumunia	56	3,05	2,87	2,76	3,13	2,91	3,08	3,53
Cypr	57	3,04	3,02	2,98	2,93	2,84	2,84	3,61
Bułgaria	62	2,96	2,58	2,62	3,08	3,03	2,84	3,53
Ogółem kraje UE		3,57						

Źródło: Arvis, Saslavsky, Ojala, Shepherd, Busch, Raj, Naula, 2016, s. 51-52.

Zauważalne jest zwiększenie się rozpiętości wskaźnika LPI między zajmującymi I. miejsce Niemcami – notującymi wzrost wskaźnika z 4,10 w latach 2007–2014 na 4,17 w latach 2010–2016 (tabela 3) – a ostatnią wśród krajów UE w rankingu Bułgarią (wskaźnik 2,96), która spadła z pozycji 46 na 62 (w latach 2010–2016). W grupie krajów o najniższym poziomie wskaźnika LPI, pozycję w rankingu w badanym okresie obniżyła także Rumunia, z pozycji 45 na 56. W grupie krajów o średnim poziomie LPI pozycje poprawiły m.in. Czechy, z 32 na 27, Estonia z 42 na 39, a spadek zanotowały Cypr z pozycji 52 na 57, Słowenia z 38 na 43 oraz Polska z 31 na 33. Podobne zmiany w rankingu LPI miały miejsce także w grupie krajów o najwyższym poziomie wskaźnika LPI oraz wydatków w sferze logistyki i ustabilizowanym rynku logistyki, w której Holandia, Szwecja i Luksemburg, wzmocniły swoje czołowe miejsca w pierwszej dziesiątce rankingu, a znaczny awans zanotowała Austria, z pozycji 19 na 11. Warto odnotować, że aż 9 krajów Europy Zachodniej zajmuje miejsca wśród 15 najwyższej usytuowanych krajów w rankingu LPI, w tym 6 z nich w pierwszej dziesiątce tego rankingu. Przedstawione przykłady zmian sytuacji w rankingu LPI krajów UE wskazują na dynamikę zmian w zakresie rozwoju oraz osiągnięć w sferze logistyki oraz podkreślaną wyżej umowność dokonanej systematyki całej zbiorowości krajów UE.

Bliższa analiza zależności między poziomem całkowitych wydatków/naładowań w sferze logistyki na 1 mieszkańca i wielkością PKB na 1 mieszkańca oraz między wartością wskaźnika LPI i poziomem kosztów w sferze logistyki

w krajach UE, wydaje się wskazywać wyraźniej na zarysowujące się tendencje i prawidłowości w tym zakresie.

Z badań przeprowadzonych przez P. Klausa, na przykładzie zbiorowości krajów UE dla 2007 r. wynika, że występuje pozytywna korelacja między poziomem rozwoju gospodarczego danego kraju (mierzonego poziomem PKB na 1 mieszkańca) a wolumenem krajowego sektora logistyki (mierzonego poziomem wydatków/nakładów na 1 mieszkańca). Oznacza to m.in., że najbogatsze kraje w UE, jak np. Niemcy, Holandia, Dania, Belgia, Szwecja, wykazują relatywnie najwyższe wydatki/nakłady w sferze logistyki i poziom rozwoju rynku logistyki (Blaik, 2015, s. 211-215; Blaik, 2017, s. 334-337; *Global and Regional Infrastructure, Logistics Costs*, 2014, s. 8-10, 35-43). Kraje o relatywnie najniższym dochodzie narodowym/PKB w UE, jak np. Bułgaria, Rumunia, Litwa, Polska, Słowacja i Węgry, posiadają relatywnie niższy poziom i zakres działalności logistycznej.

W świetle wyników badań, można zauważyć występowanie wzajemnych relacji między pozycją krajów w rankingu LPI a poziomem efektywności kosztów w sferze logistyki (koszty logistyki w % do PKB lub do wartości obrotu) w tych krajach. W ujęciu globalnym, regiony wysoko rozwinięte przemysłowo oraz w zakresie infrastruktury logistycznej, wykazują najniższe koszty logistyki w % do PKB. Według szacunków Armstrong & Associates Inc., w 2014 r. koszty logistyki w Ameryce Płn. i w Europie kształtowały się na poziomie 8,8% i 9,2% PKB, podczas gdy w Azji i Ameryce Płd. na poziomie 12,8% i 12,3% PKB. Kraje o najwyższej efektywności kosztów logistyki (USA, Niemcy, Holandia, Singapur), plasują się stale na wysokich lub najwyższych pozycjach w rankingu LPI, co determinowane jest m.in. wysokim poziomem i rozwojem infrastruktury logistycznej, wdrażaniem przodujących rozwiązań technicznych i organizacyjnych w zarządzaniu logistycznym oraz realizacją systematycznych i kompleksowych badań poziomu i struktury kosztów logistyki, bazujących na ich szacowaniu i kalkulacji w skali makro- i mikroekonomicznej. Wraz z rozszerzaniem i pogłębianiem się zakresu identyfikacji kosztów logistyki w poszczególnych krajach (np. Finlandia i Austria) ujawnia się na ogół poprawa ich pozycji w rankingu LPI. W krajach zajmujących najniższe pozycje w UE w rankingu LPI (kraje Europy Środkowo-Wschodniej), a zarazem wykazujących relatywnie najniższą efektywność kosztów logistyki, charakterystyczne jest słabe rozeznanie kosztów logistyki lub brak na ogół większego zainteresowania w zakresie ich kalkulacji i szacunku oraz racjonalizacji. Przed krajami Europy Środkowo-Wschodniej stoi nie tylko problem przyspieszenia rozwoju infrastruktury logistycznej, lecz także zadanie spełnienia wymogów natury decyzyjnej i informacyjnej związanych z zarządzaniem systemami i procesami logistycznymi oraz z kwantyfikacją i racjonalizacją kosztów logistyki.

BIBLIOGRAFIA:

- Andrzejczak, B. (2016). Perspektywy i czynniki rozwoju usług logistycznych w Unii Europejskiej – wybrane zagadnienia. *Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach*, Nr 286, s. 9-20.
- Arvis, J., Mustra, M., Panzer, J., Ojala, L., Naula, T. (2007). *Connecting to Compete 2007. Trade Logistics in the Global Economy. The Logistics Performance Index and its Indicators*. Washington: The World Bank.
- Arvis, J., Mustra, M., Ojala, L., Shepherd, B., Saslavsky, D. (2010). *Connecting to Compete 2010. Trade Logistics in the Global Economy. The Logistics Performance Index and its Indicators*. Washington: The World Bank.
- Arvis, J., Mustra, M., Ojala, L., Shepherd, B., Saslavsky, D. (2012). *Connecting to Compete. Trade Logistics in the Global Economy. The Logistics Performance Index and its Indicators*. Washington: The World Bank.
- Arvis, J., Saslavsky, D., Ojala, L., Shepherd, B., Busch, Ch., Raj, A. (2014). *Connecting to Compete 2014. Trade Logistics in the Global Economy. The Logistics Performance Index and its Indicators*. Washington: The World Bank.
- Arvis, J., Saslavsky, D., Ojala, L., Shepherd, B., Busch, Ch., Raj, A., Naula, T. (2016). *Connecting to Compete 2016. Trade Logistics in the Global Economy. The Logistics Performance Index and its Indicators*. Washington: The World Bank.
- Arvis, J., Ojala, L., Wiederer, Ch., Shepherd, B., Raj, A., Dairabayeva, K., Kiiski, T. (2018). *Connecting to Compete 2018. Trade Logistics in the Global Economy. The Logistics Performance Index and its Indicators*. Washington: The World Bank.
- Blaik, P. (2015). *Efektywność logistyki. Aspekt systemowy i zarządczy*. Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Blaik, P. (2017). *Logistyka. Koncepcja zintegrowanego zarządzania* (wyd. IV zmienione). Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Blaik, P. (2018). Potencjał i osiągnięcia sektora logistyki w krajach Unii Europejskiej. *Gospodarka Materialowa i Logistyka*, 1/2018, s. 21.
- Global and Regional Infrastructure, Logistics Costs, and Third-Party Logistics Market Trends and Analysis. (2014). Armstrong & Associates, Inc. Databases.
- Kille, Ch., Schwemmer, M. (2012). *Die Top 100 der Logistik. Marktgrößen, Marktsegmente und Marktführer in der Logistikdienstleistungswirtschaft, Ausgabe 2012/2013*. Hamburg: dvv Media Group.
- Kille, Ch., Schwemmer, M. (2014). *Die Top 100 der Logistik. Marktgrößen, Marktsegmente und Marktführer in der Logistikdienstleistungswirtschaft, Ausgabe 2014/2015*. Hamburg: dvv Media Group.
- Key figures on Europe. (2018). Eurostat, European Union.

- Key figures on Europe. (2019). Eurostat, European Union.
- Klaus, P. (2002). *Die dritte Bedeutung der Logistik*. Hamburg: Deutscher Verkehrs-Verlag.
- Klaus, P. (2003). *Die Top 100 der Logistik. Marktgrößen, Marktsegmente und Marktführer in der Logistikdienstleistungswirtschaft. Deutschland und Europa, 3. Aufl.* Hamburg: Deutscher Verkehrs-Verlag.
- Klaus, P., Kille, Ch. (2008). *Die Top 100 der Logistik. Marktgrößen, Marktsegmente und Marktführer in der Logistikdienstleistungswirtschaft, Ausgabe 2008/2009*. Hamburg: dvv Media Group.
- Klaus, P., Hartmann, E., Kille, Ch. (2010). *Die Top 100 der Logistik. Marktgrößen, Marktsegmente und Marktführer in der Logistikdienstleistungswirtschaft, Ausgabe 2010/2011*. Hamburg: dvv Media Group.
- Schwemmer, M. (2017). *Top 100 in European Transport and Logistics Services 2017/2018*. Nuremberg: Fraunhofer scs.
- Wohlers, E. (2015). *Logistik – ein wichtiger Wirtschaftsbereich in Deutschland*. Hamburg: Hamburgisches Welt Wirtschafts Institut (HWWI).
- Your key to European statistics. (2020). Eurostat, European Commission.

ANALIZA I OCENA ROZWOJU REGIONALNEGO POLSKI W OKRESIE TRANSFORMACJI

Streszczenie: Zachodzące w ostatnich latach procesy transformacji, integracji europejskiej, metropolizacji i globalizacji przyniosły nowe uwarunkowania rozwoju społeczno-gospodarczego w Polsce. Celem opracowania jest zidentyfikowanie i pokazanie – w oparciu o wyniki badań własnych – zmian i dysproporcji w rozwoju regionalnym Polski w okresie transformacji i określenie pozycji województwa opolskiego na tle innych regionów w kraju. Analiza i ocena przemian społeczno-gospodarczych przeprowadzona została z wykorzystaniem wielowymiarowej analizy porównawczej (WAP) w oparciu o taksonomiczny miernik rozwoju (TMR) opracowany przez Z.H. Hellwiga oraz wartość PKB per capita.

Słowa kluczowe: rozwój regionalny, taksonomiczny miernik rozwoju, PKB per capita

Summary: The aim of the study is to identify and present – based on the results of our own research – changes and disparities in Poland's regional development during the transformation period and to determine the

¹ Akademia Nauk Stosowanych – Wyższa Szkoła Zarządzania i Administracji w Opolu, ul. Niedziałkowskiego 18, 45-085 Opole; e-mail: i.mstowska@g.wszia.opole.pl; ORCID: 0009-0008-5319-9996.

² Akademia Nauk Stosowanych – Wyższa Szkoła Zarządzania i Administracji w Opolu, ul. Niedziałkowskiego 18, 45-085 Opole; e-mail: j.kaczmarek@g.wszia.opole.pl; ORCID: 0009-0005-5080-735X.

position of the Opole Voivodeship in comparison to other regions in the country. The analysis and assessment of socio-economic changes were carried out using multidimensional comparative analysis (WAP) based on the taxonomic development measure (TMR) developed by Z.H. Hellwig, as well as the GDP per capita value.

Keywords: regional development, taxonomic development measure, GDP per capita

W literaturze przedmiotu można spotkać powszechne przekonanie, iż rozwój społeczno-gospodarczy – jego istota, kierunek i dynamika uzależniony jest od wielu czynników, które powstały w historycznym procesie rozwoju. W Polsce – na przełomie XX i XXI wieku – uległy one poszerzeniu o te warunki i czynniki, które stanowią bezpośrednią konsekwencję procesu transformacji, integracji europejskiej, metropolizacji, jak i globalizacji z jej najnowszymi przejawami: globalizacją 4.0, czwartą rewolucją przemysłową, automatyzacją, robotyzacją czy rozwojem sztucznej inteligencji, które bezpośrednio wpływają na rozwój regionów w Polsce. Zmiana uwarunkowań rozwoju, wzrastająca niepewność, a także turbulentność otoczenia stwarza nowe warunki dla rozwoju regionalnego. Obserwowany wzrost znaczenia regionów w rozwoju społeczno-gospodarczym stanowi o konieczności prowadzenia rozważań w tym obszarze. W artykule przedstawiono dysproporcje i zmiany w rozwoju regionalnym Polski w ujęciu przestrzennym i czasowym. Okres badawczy obejmuje cztery lata (zazwyczaj, ze względu na dostępność danych statystycznych są to lata: 1995, 2002, 2011, 2020), które pokazują zmiany w rozwoju regionalnym w okresie transformacji. Opracowanie oparto na wynikach badań empirycznych, dotyczących problemu wpływu zasobów pracy na rozwój regionalny i lokalny województwa opolskiego (Mstowska, 2023). W celu pokazania zmian w rozwoju regionów w kolejnych latach (2021 i 2022), przeprowadzono rozszerzoną analizę w oparciu o wartość PKB w przeliczeniu na jednego mieszkańca.

Wielowymiarowość procesu rozwoju regionalnego sprawia, że jego pomiar jest złożony. Analiza istniejących metod badań rozwoju regionów oraz innych jednostek przestrzennych wskazuje na brak uniwersalnego rozwiązania w tym zakresie. W związku z tym, każdorazowo wybór metody badawczej zależy od przyjętego zakresu merytorycznego, kompletności i dostępności danych statystycznych, jak i określonego zakresu przestrzennego i czasowego. Określenie prawidłowości w przekrojach regionalnych uwzględniających wiele zmiennych, a także długi okres badawczy, wymaga zastosowania wielowymiarowych analiz porównawczych (WAP). Metody te umożliwiają identyfikację kluczowych czynników rozwoju i ich klasyfikację, porządkowanie i grupowanie obiektów oraz zastosowanie właściwego algorytmu do ich klasyfikacji. Obejmują one grupę metod statystycznych, które pozwalają na równoczesną analizę co najmniej

dwóch zmiennych charakteryzujących obiekt lub zjawisko. Powszechnie stosowaną metodą w wielowymiarowej analizie porównawczej pozwalającą na opis zmienności badanych zjawisk jest metoda wzorca rozwoju Hellwiga (1968, s. 307-326). Zastosowany w metodzie taksonomiczny miernik rozwoju (TMR) jest miarą syntetyczną, wypadkową zestawu zmiennych diagnostycznych, które charakteryzują dany obszar i pozwalają na jego opis.

W oparciu o syntetyczną miarę rozwoju przeprowadzono ocenę potencjału rozwojowego województw w Polsce w okresie transformacji. W badaniach przyjęto założenie, że sytuację społeczno-gospodarczą regionów można opisać za pomocą charakterystyk ilościowych. Zgodnie z zasadami badań statystycznych przeprowadzono ich analizę pod kątem spełnienia wymagań merytoryczno-formalnych, takich jak (Strahl, 2006, s. 33): uniwersalność, mierzalność, jakość, kompletność oraz dostępność danych statystycznych. Ostatecznie analizy empiryczne przeprowadzono w oparciu o zestaw 24 wskaźników odnoszących się do uwarunkowań demograficznych, gospodarki i infrastruktury, rynku pracy oraz jakości życia.

W prezentowanym badaniu analizie poddano następujące zmienne (Mstowska, 2023, s. 257-258): x_1 – przyrost naturalny ludności na 1000 ludności, x_2 – liczba zawartych małżeństw na 1000 mieszkańców, x_3 – udział ludności w wieku produkcyjnym w ogólnej liczbie ludności, x_4 – udział dzieci i młodzieży w ogólnej liczbie ludności, x_5 – wskaźnik obciążenia demograficznego ludności w wieku produkcyjnym ludnością w wieku przed i poprodukcyjnym (nieprodukcyjnym), x_6 – saldo migracji na 1000 ludności, x_7 – liczba absolwentów liceów ogólnokształcących dla dorosłych, x_8 – odsetek ludności w wieku 15-64 lata z wyższym wykształceniem, x_9 – wydatki budżetów gmin i miast na prawach powiatu na oświatę i wychowanie na 1 mieszkańca, x_{10} – liczba przychodni na 10 tys. mieszkańców, x_{11} – liczba oddanych mieszkań do użytkowania na 1000 mieszkańców, x_{12} – odsetek dzieci w wieku przedszkolnym objętych opieką przedszkolną, x_{13} – udział pracujących w gospodarce w liczbie ludności w wieku produkcyjnym, x_{14} – stopa, x_{15} – wskaźnik zatrudnienia według wykształcenia, x_{16} – odsetek osób pracujących w sektorze usług, x_{17} – wskaźnik przedsiębiorczości (podmioty sektora prywatnego wpisane do rejestru Regon na 1000 osób w wieku produkcyjnym), x_{18} – wartość dodana brutto na 1 mieszkańca, x_{19} – dochody budżetów gmin i miast na prawach powiatu na 1 mieszkańca, x_{20} – gęstość zaludnienia na 1 km², x_{21} – wskaźnik urbanizacji, x_{22} – emisja zanieczyszczeń pyłowych z zakładów szczególnie uciążliwych, x_{23} – udział ludności obsługiwanej przez oczyszczalnię ścieków w ogólnej ludności, x_{24} – długość dróg publicznych twardych (w km) o nawierzchni twardej na 100 km² powierzchni.

Należy zauważyć, iż wśród wybranych zmiennych występują dwa rodzaje zmiennych: stymulanty (zmienne, których wysokie wartości są pożądane i pozytywnie wpływają na poziom badanego zjawiska i destymulanty (zmienne, których wysokie wartości uznawane są za niekorzystne). Za destymulanty należy

uznać: wskaźnik obciążenia demograficznego ludności w wieku produkcyjnym ludnością w wieku nieprodukcyjnym, stopę bezrobocia rejestrowanego oraz emisję zanieczyszczeń pyłowych z zakładów szczególnie uciążliwych. W związku z tym, konieczne stało się ujednolicenia charakteru zmiennych diagnostycznych, poprzez zamianę wartości destymulant na wartości właściwych stymulant. Tak jak w większości badań empirycznych, spotykanych w literaturze przedmiotu, przekształcenia dokonano wykorzystując formułę ilorazową (Suchecki, 2010, s. 58):

$$x_{ij} = \frac{b}{x_{ij}} \quad (b > 0)$$

gdzie: b – stała przyjmowana arbitralnie np. $b = 1$ lub $b = \min_i x_{ij}$

Następnie przyjęte do analizy zmienne poddano weryfikacji statystycznej. W celu wyeliminowania zmiennych quasi-stałych obliczono współczynniki zmienności. Ze zbioru zmiennych wyłączono cechy, które spełniały nierówność:

$$|V_j| \leq V^*$$

gdzie: V^* oznacza wartość krytyczną współczynnika, którą przyjęto na poziomie 0,10.

W kolejnym kroku zweryfikowane zmienne poddano normalizacji, której celem było doprowadzenie do porównywalności cech wyrażonych w różnych jednostkach.

W tym celu zastosowano procedurę standaryzacji według wzoru (Suchecki, 2010, s. 59):

$$Z_{ij} = \frac{x_{ij} - \bar{x}_j}{S_j}$$

W efekcie przekształceń otrzymano macierze standaryzowanych wartości cech. Otrzymane w ten sposób macierze stanowiły punkt wyjścia do dalszych obliczeń, w których wykorzystano opracowaną przez Z.H. Hellwiga metodę parametryczną (Hellwig, 1981, s. 56-58).

Zgodnie z tą metodą, na podstawie obserwacji potencjalnych zmiennych wyznaczono macierze współczynników korelacji liniowej (r) między rozpatrywanymi zmiennymi. Następnie ustalono krytyczną wartość korelacji, stanowiącą kryterium klasyfikacji, którą wyznaczono z zależności:

$$r^* = \sqrt{\frac{t_\alpha^2}{t_\alpha^2 + (n - 2)}}$$

gdzie: t_α^2 wartość odczytana z tablic t Studenta dla zadanego poziomu istotności oraz $n - 2$ stopni swobody, n – liczba obserwacji.

Dla założonego poziomu istotności $\alpha = 0,05$ oraz 14 stopni swobody, krytyczny współczynnik korelacji wyniósł $r^* = 0,497311$.

Na podstawie wykonanych obliczeń możliwe stało się określenie skupisk zmiennych, składających się ze zmiennej centralnej oraz zmiennych satelitarnych silnie skorelowanych ze zmienną centralną. Na ich podstawie wyznaczono zbiór zmiennych izolowanych, które wraz ze zmiennymi centralnymi stanowiły punkt wyjścia do dalszej analizy. Z uwagi na złożoną metodologię badań w opracowaniu nie zamieszczono wszystkich etapów obliczeń. Końcowe wyniki dla poszczególnych lat objętych analizą zawarto w tabeli 1.

Należy podkreślić, że z uwagi na liczne kontrowersje związane z ustalaniem wag dla zmiennych, przyjęto założenie o jednakowym znaczeniu każdej cechy.

Dokonane obliczenia pozwoliły na wyznaczenie uniwersalnego obiektu – wzorca, który stanowi punkt odniesienia w ocenie badanych regionów. Dla poszczególnych lat objętych analizą, wyznaczono współrzędne wzorca, które wynosiły odpowiednio w:

1995 r.	2002 r.	2011 r.	2020 r.
$W =$	$W =$	$W =$	$W =$
1,79288	1,43963	2,00978	2,0354325
2,51816	1,71470	1,62935	2,2021495
1,54222	2,52701	2,14887	2,5389956
2,06020	2,45905	2,37521	3,2268469
3,03642	2,37446	1,91747	1,9326903
1,83394	1,90643	3,09463	
	0,70818	1,93781	
		2,57718	

Tabela 1. Zmienne centralne, satelitarne i izolowane w latach 1995, 2002, 2011, 2020

Lata	Zmienne centralne	Zmienne satelitarne	Zmienne izolowane	Bazowy układ cech
1995	X_{12}, X_{19}, X_{22}	$X_1, X_7, X_8, X_9, X_{10}, X_{11}, X_{13}, X_{16}, X_{17}, X_{18}, X_{20}, X_{21}, X_{24}$	X_6, X_{14}, X_{23}	$X_6, X_{12}, X_{14}, X_{19}, X_{22}, X_{23}$
2002	X_{11}, X_{21}, X_{22}	$X_6, X_{10}, X_{13}, X_{14}, X_{16}, X_{17}, X_{18}, X_{19}, X_{20}, X_{23}, X_{24}$	X_1, X_7, X_8, X_{12}	$X_1, X_7, X_8, X_{11}, X_{12}, X_{21}, X_{22}$
2011	$X_{11}, X_{13}, X_{24}, X_{18}$	$X_1, X_6, X_8, X_{14}, X_{17}, X_{20}, X_{22}, X_{23}$	$X_7, X_{10}, X_{12}, X_{21}$	$X_7, X_{10}, X_{11}, X_{12}, X_{13}, X_{18}, X_{21}, X_{24}$
2020	X_6, X_{20}	$X_1, X_8, X_{11}, X_{17}, X_{18}, X_{22}, X_{24}$	X_7, X_{14}	$X_6, X_7, X_{14}, X_{20}, X_{21}$

Źródło: Mstowska, 2023, s. 273.

Określenie wzorca rozwoju pozwoliło wyznaczyć odległości euklidesowe między poszczególnymi regionami a obiektem wzorcowym oraz miary rozwoju w przyjętych do analizy momentach czasowych 1995-2002-2011-2020 (tabela 2).

Tabela 2. Odległość euklidesowa i syntetyczna miara rozwoju według województw

Województwo	Odległość euklidesowa				Miara rozwoju Hellwiga			
	w latach							
	1995 r.	2002 r.	2011 r.	2020 r.	1995 r.	2002 r.	2011 r.	2020 r.
Dolnośląskie	5,384276	4,799571	6,294218	4,97889	0,2714	0,380583	0,256557	0,374413
Kujawsko-pomorskie	6,689989	6,323325	7,62642	5,379767	0,094711	0,183933	0,099204	0,324044
Lubelskie	6,6729	7,184075	7,290012	8,206837	0,097023	0,072847	0,138939	-0,03117
Lubuskie	5,543329	5,589679	6,230195	5,787835	0,249877	0,278614	0,26412	0,272771
Łódzkie	6,166474	5,835386	5,665895	5,487222	0,165553	0,246904	0,330772	0,310542
Małopolskie	6,037121	5,023817	5,182335	5,579136	0,183057	0,351643	0,387888	0,298994
Mazowieckie	4,704421	4,034734	4,401323	4,620735	0,363398	0,479291	0,480137	0,419414
Opolskie	6,466982	6,257874	6,275371	5,624161	0,124888	0,192379	0,258784	0,293336
Podkarpackie	6,859907	7,465861	7,899896	7,38521	0,071717	0,036481	0,066903	0,072064
Podlaskie	5,68749	5,974233	6,455704	6,701576	0,230369	0,228985	0,237484	0,157961
Pomorskie	5,058853	4,054353	6,598791	4,677583	0,315436	0,476759	0,220583	0,412272
Śląskie	4,774184	5,828044	4,87444	4,110875	0,353957	0,247852	0,424255	0,483477
Świętokrzyskie	7,364344	6,545553	7,878099	7,133613	0,003457	0,155253	0,069477	0,103677
Warmińsko-mazurskie	5,735015	6,928975	6,807994	6,341227	0,223938	0,105769	0,195873	0,203238
Wielkopolskie	5,111424	5,499981	4,832425	4,665848	0,308322	0,290191	0,429217	0,413746
Zachodnio-pomorskie	5,264656	4,895566	7,056035	5,786711	0,287587	0,368194	0,166575	0,272912

Źródło: Mstowska, 2023, s. 274.

Na ich podstawie wyodrębniono cztery grupy regionów:

- I grupę – o najwyższym poziomie rozwoju, dla których: $d_i \geq \bar{d}_i + S_{di}$;
 - II grupę – o wysokim poziomie rozwoju, dla których odległość od wzorca zawiera się w przedziale $\bar{d}_i \leq d_i < \bar{d}_i + S_{di}$;
 - III grupę – o niskim poziomie rozwoju, do której zakwalifikowano obiekty, dla których: $\bar{d}_i - S_{di} \leq d_i < \bar{d}_i$;
 - IV grupę – o bardzo niskim poziomie rozwoju, do której należą obiekty dla których: $d_i < \bar{d}_i - S_{di}$,
gdzie: d_i – wartość miernika syntetycznego obliczonego metodą Z. H. Hellwiga,
 $\bar{d}_i$ – średnia arytmetyczna miernika syntetycznego d_i ,
 S_{di} – odchylenie standardowe cechy d_i .
- Rozkład syntetycznej miary rozwoju społeczno-gospodarczego w województwach przedstawiają mapy klasyfikacji (rysunek 1).

Rysunek 1. Klasyfikacja województw na podstawie syntetycznej miary rozwoju w latach 1995-2002-2011-2020

Źródło: Mstowska, 2023, s. 27.

Analiza wartości miernika rozwoju w 1995 roku wskazuje, że w skład grupy o najwyższym poziomie rozwoju wchodziły województwa: mazowieckie, pomorskie i śląskie, a w grupie o najniższym poziomie rozwoju znajdowały się województwa: kujawsko-pomorskie, lubelskie, podkarpackie i świętokrzyskie. Rozpatrując sytuację poszczególnych regionów w badanym okresie, należy zauważyć, że większość z nich zmieniła swoją pozycję. Część z nich awansowała do grupy o wyższym poziomie rozwoju, tak jak województwa: kujawsko-pomorskie, łódzkie, małopolskie, opolskie oraz wielkopolskie. Natomiast niektóre oddaliły się od wzorca, tak jak województwa: lubuskie, podlaskie, warmińsko-mazurskie

i zachodniopomorskie. Jednocześnie dostrzegalne jest duże zróżnicowanie wartości syntetycznego wskaźnika w poszczególnych grupach, a także duże zróżnicowanie rozwoju w szczególności pomiędzy wschodnią i zachodnią częścią Polski. Otrzymane wyniki potwierdzają utrzymujące się między nimi różnice, co wskazuje na mniejszą zdolność regionów „ściany wschodniej” do rozwoju opartego na nowych czynnikach wzrostu. Na uwagę zasługuje również fakt, że niektóre regiony pomimo zmiany pozycji w analizowanym okresie, w 2020 r. należały to tej samej grupy co w 1995 r. Utrzymanie pozycji odnotowano w województwach: dolnośląskim, lubelskim, mazowieckim, podkarpackim, pomorskim, śląskim i świętokrzyskim.

Zastosowana metoda umożliwia porównanie wyników w badanym okresie, a obliczone syntetyczne miary rozwoju w poszczególnych latach pozwalają na wnikliwą analizę i ocenę sytuacji województw pod względem rozwoju społeczno-gospodarczego. Z przeprowadzonej analizy miary d_i wynika, że w latach 1995, 2002, 2011 niekwestionowanym liderem było województwo mazowieckie. Jedynie w 2020 r. pierwszą pozycję w rankingu zajęło województwo śląskie. Najmniejszą wartość wskaźnika odnotowano w województwach położonych we wschodniej części kraju: w 1995 r. w województwie świętokrzyskim, w latach 2002 i 2011 w województwie podkarpackim, a w 2020 r. w województwie lubelskim. Analiza porównawcza wartości miernika w 2020 r. z jego wartością początkową z 1995 r. wskazuje na spadek jego wartości w województwach: lubelskim, podlaskim, warmińsko-mazurskim, zachodniopomorskim i na wzrost w pozostałych regionach. Natomiast największy wzrost, porównując lata graniczne w analizie, wystąpił w województwach: kujawsko-pomorskim, opolskim i łódzkim.

Zmiany wartości syntetycznej miary rozwoju w badanym okresie znalazły odzwierciedlenie w rankingach województw utworzonych na podstawie wartości d_i (tabela 3).

Ich analiza prowadzi do następujących wniosków:

- w latach 1995-2002 spadek pozycji w rankingu zanotowano w sześciu województwach (lubelskim, podkarpackim, śląskim, warmińsko-mazurskim, podlaskim, wielkopolskim), dwa województwa nie zmieniły swojego miejsca (lubuskie, mazowieckie), a pozostałe uzyskały wyższą lokatę;
- w latach 2002-2011 poprawa wskaźnika wystąpiła w sześciu województwach (lubelskim, łódzkim, podlaskim, śląskim, warmińsko-mazurskim, wielkopolskim), utrzymanie pozycji w dwóch regionach (lubuskim, mazowieckim) i pogorszenie sytuacji w pozostałych regionach kraju. W kolejnych latach (2011-2020) sześć regionów uzyskało wyższą lokatę (kujawsko-pomorskie, opolskie, podkarpackie, pomorskie, śląskie i wielkopolskie), dwa zachowały swoje miejsce w rankingu (dolnośląskie i zachodniopomorskie), a osiem pozostałych zajęło niższą pozycję;
- w wyniku tych przesunięć, w badanym okresie, połowa z 16 województw (dolnośląskie, kujawsko-pomorskie, łódzkie, małopolskie, opolskie, śląskie,

świętokrzyskie i wielkopolskie) poprawiła swoją pozycję z 1995 r., a druga położyła zajęła niższą lokatę.

Tabela 3. Klasyfikacja województw według syntetycznej miary rozwoju w latach 1995-2002-2011-2020

Województwa	Miejsce w rankingu				Województwa	Miejsce w rankingu			
	1995	2002	2011	2020		1995	2002	2011	2020
Dolnośląskie	6	3	5	5	Podkarpackie	15	16	16	15
Kujawsko-pomorskie	14	12	13	6	Podlaskie	8	10	7	13
Lubelskie	13	15	14	16	Pomorskie	3	2	9	4
Lubuskie	7	7	8	11	Śląskie	2	8	2	1
Łódzkie	11	9	3	7	Świętokrzyskie	16	13	15	14
Małopolskie	10	5	6	8	Warmińsko-mazurskie	9	14	11	12
Mazowieckie	1	1	1	2	Wielkopolskie	4	6	4	3
Opolskie	12	11	12	9	Zachodniopomorskie	5	4	10	10

Źródło: Mstowska, 2023, s. 278.

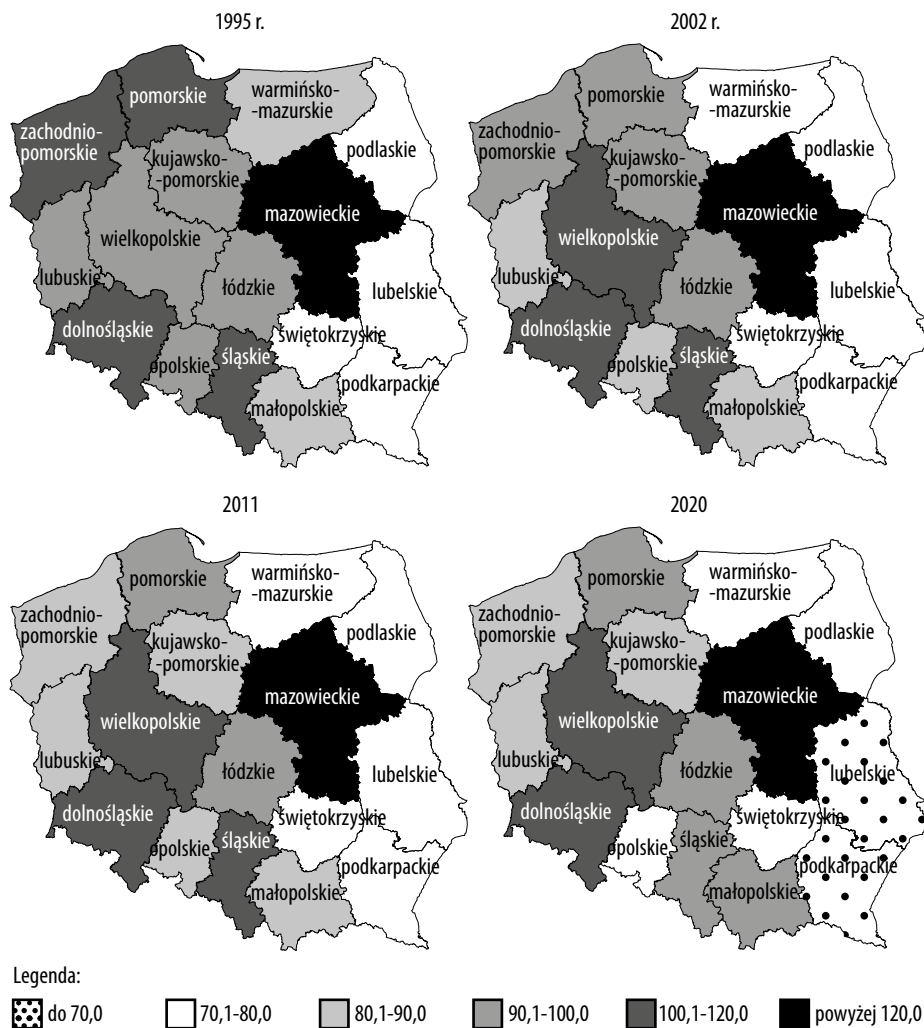
Jak wynika z wcześniejszych rozważań, wartości syntetycznej miary rozwoju, a tym samym lokaty jednostek w rankingach zależą od kształtowania się poszczególnych zmiennych diagnostycznych. Określenie, które z nich w danym okresie odegrały kluczową rolę wymaga dalszych pogłębionych analiz.

Zróźnicowania w rozwoju regionów potwierdza analiza porównawcza przeprowadzona w oparciu o wartość PKB w przeliczeniu na jednego mieszkańca. Analiza PKB per capita w badanym okresie wskazuje na jego tendencje wzrostową we wszystkich regionach oraz na duże zróźnicowanie regionalne (rysunek 2).

Wynika z niej, iż podobnie jak w rankingach sporządzonych w oparciu o miary syntetyczne, najwyższe lokaty zajmują województwa: mazowieckie, śląskie, wielkopolskie, pomorskie i dolnośląskie. Analiza wielkości PKB per capita w poszczególnych województwach wykazuje dużą koncentrację PKB oraz znaczne dysproporcje regionalne (tabela 4). Niekwestionowanym liderem, w analizowanym okresie, w którym odnotowano najwyższą wartość wskaźnika jest województwo mazowieckie. W 1995 r. wartość PKB per capita w tym regionie stanowiła 127,9% średniej krajowej, a od 2002 r. kształtowała się powyżej 151,5%.

Warto jednak zauważyć, że dane dla tego województwa nie oddają w pełni sytuacji w regionie, ze względu na wskaźniki dotyczące Warszawy. W pierwszym okresie transformacji drugą pozycję w rankingu regionów zajmuje województwo śląskie. W 1995 r. wartość PKB na jednego mieszkańca w tym regionie wynosiła 10 393 zł, stanowiąc 119,0% średniej krajowej.

Rysunek 2. Mapy różnicowań regionalnych PKB per capita w latach 1995-2002-2011-2020

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS.

W 2002 r. mimo, iż region ten utrzymuje swoją pozycję, wartość PKB per capita stanowi 108,5% średniej wartości w kraju i maleje w kolejnych latach. Zmienia się też wartość PKB na jednego mieszkańca w innych regionach kraju. Na uwagę zasługuje województwo dolnośląskie, w którym systematyczny wzrost wartości PKB per capita wzmacnia jego pozycję. W analizowanych latach 2011 i 2020 region ten zajmuje drugą lokatę w zestawieniu województw ze względu na wartość PKB per capita, osiągając odpowiednio 113,9% i 109,6% średniej krajowej. Od 2002 r. do grupy regionów, w których wartość PKB na jednego mieszkańca kształtowała się powyżej średniej wartości w kraju należało województwo

wielkopolskie. W województwie pomorskim i zachodniopomorskim wartości powyżej średniej odnotowano jedynie w pierwszej dekadzie transformacji. W kolejnych latach, tak jak w większości regionów zaobserwowano w nich dynamikę PKB mniejszą od ogólnopolskiej.

Warto zauważyć, że regiony, które najczęściej zajmowały najniższe pozycje w rankingu sporządzonym na podstawie miar syntetycznych odnotowały również niskie PKB per capita. Należały do nich województwa wschodniej części kraju: lubelskie, podkarpackie, podlaskie, świętokrzyskie i warmińsko-mazurskie. W 1995 r. najniższą wartość PKB per capita w wysokości 6662 zł. odnotowano w wojewódzkim podkarpackim, co stanowiło 76,28% średniej wartości w kraju.

W kolejnych latach ostatnie miejsce nieustannie należało do województwa lubelskiego, w którym w 2002 r., 2011 r. i 2020 r. wartość PKB w przeliczeniu na jednego mieszkańca kształtowała się na poziomie 72,3%, 69,8% i 69,2% średniej krajowej.

Analiza dostępnych danych statystycznych z kolejnych lat (2021-2022) wskazuje, że tendencje różnicowania rozwoju przeważają nad tendencjami do wyrównywania (tabela 4). W 2022 r. województwo mazowieckie utrzymuje pozycję lidera z wartością PKB per capita na poziomie 127 791 zł, co stanowi 157,6% średniej krajowej. Kolejne miejsca należą tak jak w poprzednich latach do województw: dolnośląskiego, wielkopolskiego i śląskiego. Tak jak dotychczas, najniższymi wartościami PKB per capita charakteryzują się województwa położone na wschodzie Polski. Najniższą wartość w 2022 r. osiągnęło województwo podkarpackie 55 125 zł, co stanowi 68,0% średniej wartości w kraju.

Powyższe rozważania wskazują na duże różnice w rozwoju regionalnym Polski. Analiza uzyskanych w toku badań wyników wskazuje wyraźnie na wzrost polaryzacji rozwoju regionalnego, który prowadzi do utrwalenia i pogłębienia dysproporcji rozwojowych między województwami. Pokazuje również, że regiony z miastami o dobrze rozwiniętych funkcjach metropolitarnych mają zdolność do szybszego i trwalszego wzrostu niż pozostałe regiony.

Należy zauważyć, że dzieje się to mimo podejmowania działań na rzecz wyrównywania procesów rozwoju. W związku z tym wciąż aktualnym polem badawczym jest identyfikacja przyczyn dysproporcji rozwoju regionów Polski. Dlatego przedstawione rozważania należy traktować jako punkt wyjścia do dalszych badań poszukujących źródeł stwierdzonych nierówności.

Tabela 4. PKB per capita według województw w latach 1995-2002-2011-2020-2021-2022

Województwa	Produkt krajowy brutto na 1 mieszkańca					
	1995	2002	2011	2020	2021	2022
Polska	8 734	21 244	40 327	61 231	69 263	81 093
Dolnośląskie	9 180	21 800	45 932	67 104	76 748	90 980
Kujawsko-pomorskie	8 717	19 084	32 999	50 246	56 774	66 547
Lubelskie	6 837	15 351	28 154	42 370	47 611	55 182
Lubuskie	8 561	18 690	33 631	50 209	56 701	66 313
Łódzkie	7 961	19 376	37 528	59 529	66 393	76 228
Małopolskie	7 647	18 834	35 835	55 138	62 908	72 004
Mazowieckie	11 167	32 177	63 533	97 093	107 711	127 791
Opolskie	8 559	17 235	32 974	48 834	56 689	64 383
Podkarpackie	6 662	15 758	28 405	42 501	48 544	55 125
Podlaskie	6 742	16 207	29 652	45 345	50 628	59 818
Pomorskie	8 865	21 327	38 727	57 680	66 920	81 149
Śląskie	10 393	23 051	43 202	61 641	71 595	85 131
Świętokrzyskie	6 868	16 827	30 871	44 789	50 604	56 507
Warmińsko-mazurskie	7 000	16 013	29 175	43 662	49 098	56 368
Wielkopolskie	8 584	22 138	42 465	66 499	74 224	85 867
Zachodniopomorskie	8 994	20 298	33 956	51 790	58 323	66 443

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS, * dane za rok 2022 są danymi szacunkowymi.

BIBLIOGRAFIA:

- Główny Urząd Statystyczny. *Rachunki regionalne*. Warszawa 1996, 2003, 2021, 2022, 2023.
- Hellwig, Z.H. (1981). Wielowymiarowa analiza porównawcza i jej zastosowanie w badaniach wielocechowych obiektów gospodarczych. W: W. Welfe (red.), *Metody i modele ekonomiczno-matematyczne w doskonaleniu zarządzania gospodarką socjalistyczną*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Hellwig, Z.H. (1968). Zastosowanie metody taksonomicznej do typologicznego podziału krajów ze względu na poziom ich rozwoju oraz zasoby i strukturę wykwalifikowanych kadr. *Przegląd Statystyczny*, nr 4, s. 307-326.
- Mstowska, I. (2023). *Zasoby pracy jako czynnik rozwoju regionalnego i lokalnego w województwie opolskim*. Praca doktorska. Opole: Uniwersytet Opolski.

	Województwa	Produkt krajowy brutto na 1 mieszkańca, Polska = 100					
		1995	2002	2011	2020	2021	2022
	Polska	100	100	100	100	100	100
	Dolnośląskie	105,1	102,6	113,9	109,6	110,8	112,2
	Kujawsko-pomorskie	99,8	89,8	81,8	82,1	82	82,1
	Lubelskie	78,3	72,3	69,8	69,2	68,7	68
	Lubuskie	98	88	83,4	82	81,9	81,8
	Łódzkie	91,2	91,2	93,1	97,2	95,9	94
	Małopolskie	87,5	88,7	88,9	90	90,8	88,8
	Mazowieckie	127,9	151,5	157,5	158,6	155,5	157,6
	Opolskie	98	81,1	81,8	79,8	81,8	79,4
	Podkarpackie	76,3	74,2	70,4	69,4	70,1	68
	Podlaskie	77,2	76,3	73,5	74,1	73,1	73,8
	Pomorskie	101,5	100,4	96	94,2	96,6	100,1
	Śląskie	119	108,5	107,1	100,7	103,4	105
	Świętokrzyskie	78,6	79,2	76,6	73,1	73,1	69,7
	Warmińsko-mazurskie	80,1	75,4	72,3	71,3	70,9	69,5
	Wielkopolskie	98,3	104,2	105,3	108,6	107,2	105,9
	Zachodniopomorskie	103	95,5	84,2	84,6	84,2	81,9

Strahl, D. (red.). (2006). *Metody oceny rozwoju regionalnego*. Wrocław:

Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. Oskara Langego.

Sucheck, B. (red.). (2010). *Ekonometria przestrzenna. Metody i modele analizy danych przestrzennych*. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck.

ŚWIADOMOŚĆ SPOŁECZNA NA TEMAT ENERGII ELEKTRYCZNEJ W GOSPODARSTWIE DOMOWYM JAKO ELEMENT SKUTECZNEJ TRANSFORMACJI

Streszczenie: Świadomość społeczna na temat oszczędzania energii elektrycznej jest niezbędną determinantą w procesie skutecznej transformacji energetycznej. Niniejszy artykuł poświęcony jest analizie wyników przeprowadzonych badań i stanowi próbę odpowiedzi na pytanie, dlaczego z jednej strony statystyki wskazują na zwiększającą się wiedzę konsumentów w związku z efektywnym wykorzystaniem energii, a z drugiej pokazują, że Polacy nie potrafią oszczędzać? Dlatego w opracowaniu, w części empirycznej, wskazano istotne zależności pomiędzy składanymi deklaracjami na temat oszczędzania energii a działaniami praktycznymi, oraz wykazano istotne korelacje pomiędzy badanymi zależnościami takimi jak wiek, wykształcenie, czy też płeć. Badaniami ankietowymi objęto od listopada do grudnia 2022 roku 298 respondentów.

Słowa kluczowe: energia, edukacja, zarządzanie energią

Summary: Social awareness of saving electricity is an essential determinant in the process of effective energy transformation. This article is devoted to the analysis of the results of the conducted research and is an attempt to answer the question why, on the one hand, statistics indicate increasing

¹ Akademia Nauk Stosowanych – Wyższa Szkoła Zarządzania i Administracji w Opolu, ul. Niedziałkowskiego 18, 45-085 Opole; e-mail: m.oleksiuk@g.wszia.opole.pl; ORCID: 0000-0002-3287-7275.

consumer knowledge in connection with the efficient use of energy, and on the other hand, they show that Poles are unable to save? Therefore, in the study, in the empirical part, significant relationships between declarations made on saving energy and practical actions were indicated, and significant correlations were shown between the examined relationships such as age, education, or gender. The survey covered 298 respondents from November to December 2022.

Keywords: energy, education, energy management

WSTĘP

Europa, a w szczególności Polska, stoją przed wyzwaniem związanym z transformacją energetyczną, którą najprościej definiowano jeszcze niedawno tylko jako „zmiana paliw (np. z drewna na węgiel lub węgla na ropę) i związanych z nimi technologii (np. z silników parowych na silniki spalinowe)” (Hirsh & Jones, 2014). Pojęcie to opisywano również jako „zmiany źródła paliwa służącego do produkcji energii oraz technologii stosowanych do wykorzystania tego paliwa” (Laird, 2013, tłumaczenie własne). Transformacja energetyczna jednak to nie przypadkowa zmiana, ale złożony proces, w którym udział wezmą nie tylko nauka i technologia, ale również społeczeństwo. Przede wszystkim musi mieć ona jasno sprecyzowany i postawiony cel, a rezultaty powinny być mierzalne, policzalne, tak aby wspomniana zmiana była efektywną energetycznie modyfikacją. Jeśli życzylibyśmy sobie skuteczności, to z pewnością determinantą będą również społeczne nawyki wykorzystywania i oszczędzania energii. Dlatego warto uzupełnić wcześniejsze definicje o fakt, że skuteczna transformacja, to „szczególnie znaczący szereg zmian we wzorcach wykorzystania energii w społeczeństwie, potencjalnie wpływający na zasoby, nośniki, przetwarzanie i usługi” (O'Connor, 2010, tłumaczenie własne). Obecnie transformacja energetyczna definiowana jest o wiele szerzej i nie tylko jako pojedyncza zmiana, ale konglomerat procesów technicznych: czyli „[...] przejścia od danego źródła energii lub kategorii źródeł energii do innych źródeł energii. [...] odchodzeniu od paliw kopalnych [...] ukształtowania systemów w oparciu o odnawialne źródła energii. Jest to również cały zestaw propozycji zmian przepisów dotyczących klimatu, energii i transportu, które mają doprowadzić do osiągnięcia celu redukcyjnego” (Koczan & Alkan, 2022) i nie da się tego osiągnąć bez udziału społeczeństwa.

Sektor energetyczny bowiem to nie tylko linie przesyłowe i usługi związane z dostarczaniem energii elektrycznej, ale również ostateczny odbiorca, który odgrywa kluczową rolę. Jako masowy konsument, społeczeństwo ma zdecydowany wpływ na ilość zużycia surowca i zarządzanie zasobami, a także w pewien sposób i to całkiem realny może wpływać na kształtowanie polityki państwa i polityki

cenowej. Odbywa się to zarówno na poziomie kraju, jak również w regionach. Zatem transformacja energetyczna musi uwzględnić cały złożony i wielopłaszczyznowy system, jakim jest sektor energetyczny, a dokonywane zmiany będą dotyczyć praktycznie każdego elementu całego segmentu.

Branżowe czasopisma i fora pełne są raportów i pomysłów na przedsięwzięcia dotyczące kwestii skutecznej transformacji. Oczywiście nie dotyczy to każdego przypadku czy dokumentu, który transformację energetyczną opisuje, ale ze względu na specyfikę sektora, łatwiej jest operować ogólnikami, stawiać hipotezy, opisywać wizje, niż formułować konkretne mechanizmy zaradcze. Wiele analiz i rozwiązań opiera się bowiem niestety tylko i wyłącznie na zaproponowaniu przedsięwzięć infrastrukturalnych, jak również deklaracjach i pomysłach na przeprowadzenie zmian. Niewiele z nich jednak zawiera konkretne rozwiązania, natomiast sporo polityczne deklaracje, oparte bardziej na sondowaniu grup wyborczych niż na dobrze skonstruowanej koncepcji miksu energetycznego, co można też zaobserwować w przestrzeni medialnej. Ważnym dopełnieniem powyższego wątku i kontekstu transformacji, poprzez kreowanie wizji energetyki w mediach, będzie niezwykle trafnie ujęte zagrożenie „płynącego ze strony otoczenia, tego politycznego”, zawarte w książce *Sternicy mediów* prof. Bogusława Nierenberga we fragmencie rozmowy z Wiesławem Walendziakiem:

Wiele biznesów, o których mówimy, to są biznesy regulowane. Biznes medialny, telekomunikacyjny czy energetyczny to są w większym lub mniejszym stopniu biznesy regulowane. I to, z czym ja się borykam, to z deficytem wiedzy po stronie tych, którzy nadzorują instytucje, które regulują tę gospodarkę. I to jest kłopot, bo w Polsce politycy boją się kontaktów z biznesem. Biznes boi się kontaktu z politykami, ale to politycy mają przełożenie na instytucje regulacyjne. Zresztą, w dużej mierze gospodarka Unii Europejskiej jest regulowana. Niezdolność przekazania podstawowej wiedzy o rynku decydentom jest w Polsce dojmująca. Mam głębokie przekonanie, a nawet doświadczenie, że istotne decyzje podejmowane są w absolutnym deficycie wiedzy (Nierenberg, 2023).

Dlatego dla pełnego zrozumienia kwestii skuteczności transformacji energetycznej musimy mieć wzgląd na świadomość społeczną, która kształtuje się w oparciu o wiedzę, ale też czynniki zewnętrzne i chociażby wspomniane informacje z mediów lub wypowiedzi polityków. Jeśli pozostawimy na chwilę infrastrukturę i aspekty techniczne transformacji, to w Polsce wyłania się przede wszystkim potrzeba edukacji i systemu wsparcia społeczeństwa w dążeniu do zmiany codziennych nawyków na rzecz klimatu. Akcje edukacyjne powinny budować zaangażowanie wokół kwestii ochrony środowiska – przekaz merytoryczny w czytelny sposób powinien akcentować korzyści „tu i teraz”, ale też profity „dla naszych dzieci”. Zatem stawia się nie tylko mocny akcent na udział społeczeństwa, ale również potrzebę uwzględnienia zrównoważonego rozwoju.

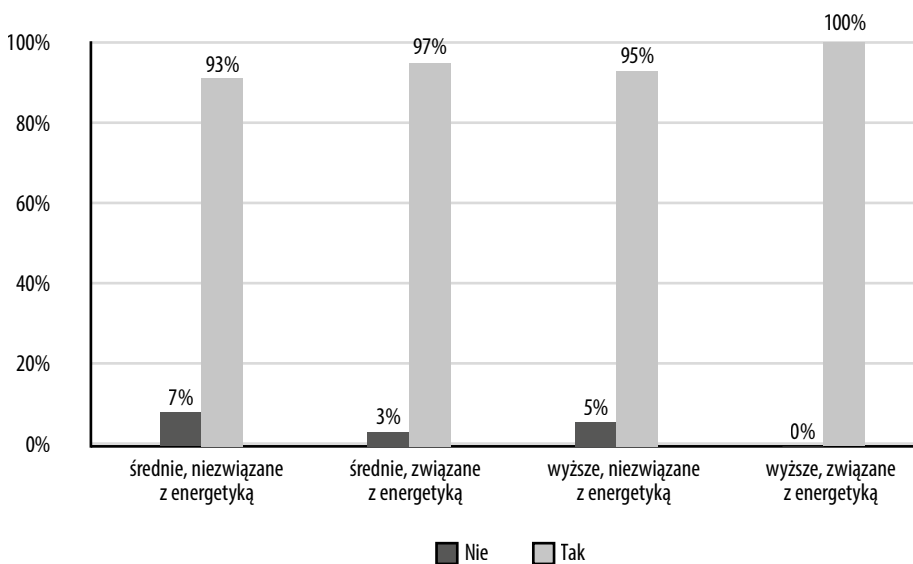
Niestety w raporcie możemy też przeczytać o propozycji drobnych nagród „za wdrażanie nowych rozwiązań w ramach gospodarstwa domowego czy placówek edukacyjnych (np. konsekwentna segregacja śmieci, kompostowanie organicznych odpadów; oszczędzanie energii elektrycznej) budujące motywację do systematycznych i rzetelnych działań” (Héjj i in., 2022). Takie zalecenia uwidaczniają obraz braku świadomości społecznej, której nagradzanie ma być najskuteczniejszą formą zachęcania do efektywniejszego zarządzania zasobami, w tym energią elektryczną, a jednocześnie wskazuje się, że mamy odpowiedzialnie gospodarować dobrami dla lepszej przyszłości naszej i kolejnych pokoleń. Jeśli zatem społeczeństwo potrzebuje dodatkowych profitów za przemysłane gospodarowanie zasobami i ma to być główna korzyść, to można przyjąć, że nie jest odpowiednio wykształcone, a postawy odpowiedzialności pozostawiają wiele do życzenia. Jednocześnie należy zadać sobie pytanie, w jaki sposób chcemy tworzyć globalne i systemowe zmiany, jeśli nie jesteśmy w stanie dokonać ich w gospodarstwach domowych czy regionach? Zmiany wspierające transformację energetyczną muszą zaistnieć nie tylko w dokumentach, agendach, zaleceniach, ale też w gospodarstwach domowych. Jeszcze do niedawna, przed kryzysem gospodarczym w Europie energia elektryczna była relatywnie tania, a widmo energetycznego ubóstwa, które powraca, rozpatrywano raczej jako wypadkową braku dostępu do energii elektrycznej krajów ubogich, przeludnionych i rozwijających się. Wspomniany raport pokazuje, że tylko 30% respondentów deklarowało, że byłoby w stanie zdecydowanie ograniczyć zużycie prądu. Dzisiaj chcących, czy też muszących oszczędzać przybywa. Deklaracje jednak nie pokrywają się ze statystykami i wiedzą w jaki sposób efektywne wykorzystanie energii można na poziomie gospodarstwa domowego zbadać i zmierzyć, że faktycznie doszło do wygenerowania oszczędności. Prowadzone badania i sondaże pozostają ze sobą w sprzeczności, ponieważ dzisiaj, ze względu na rosnące ceny, deklarujemy działania związane z oszczędzaniem energii, a jednocześnie mamy na ten temat małą wiedzę, która przekłada się na praktykę. Oczywiście dla społecznej oceny deklaracje respondentów w różnych badaniach i sondażach są proekologiczne, jednak pomiędzy deklaracjami a wdrażanymi działaniami jest spora różnica.

SKUTECZNA TRANSFORMACJA ENERGETYCZNA W UJĘCIU STATYSTYCZNYM

Statystyka pozwala nam nie tylko na obrazowanie pewnych danych, ale również na ich analizę. Jednak kiedy posłużymy się już tylko wygodnymi dla nas danymi, to ich interpretacja może wybrzmieć zupełnie inaczej niż analiza całości. Dlatego w niektórych raportach, artykułach, w przestrzeni medialnej Polacy wypadają jako ci, którzy chcą i wiedzą jak oszczędzać, ale w innych już niestety jako ci, którzy praktycznie tego nie potrafią. Dlatego wstępem do badań było na samym początku sprawdzenie, czy osoby o różnym poziomie wykształcenia, związanym

oraz niezwiązanym z szeroko rozumianym sektorem energetycznym, różnią się pod względem oceny swojej wiedzy jako konsumenci na temat rynku energii elektrycznej w Polsce. Aby to określić, przeprowadzono dwuczynnikową analizę wariancji w schemacie międzygrupowym. Wyniki dla korelacji wykształcenia z oceną własną poziomu wiedzy respondentów potwierdziły przewidywania, że osoby z wykształceniem wyższym i związanym z energetyką zdecydowanie lepiej oceniają swoją wiedzę na temat rynku energii elektrycznej w Polsce. Zatem można przyjąć, że dla grupy badanych, poziom edukacji ma istotny wpływ na ocenę swojej wiedzy z zakresu zagadnień energetycznych, ale jednocześnie taka zależność nie powinna dziwić. Warto jednak spojrzeć na to w szerszym kontekście, ponieważ zakup energii elektrycznej to płatność za pewnego rodzaju dobro, a w Polsce od lat kształtowany jest nurt świadomego konsumenta i w subiektywnej ocenie respondentów wykształcenie nie ma aż tak istotnego znaczenia przy analizie ceny kupowanych dóbr. Zależność zbadano za pomocą pytania: „Czy robiąc zakupy zdarza Ci się analizować cenę kupowanego przedmiotu/usługi?”, a wyniki przedstawia graficznie wykres 1.

Wykres 1. Analiza zakupowa cen przedmiotu lub usługi

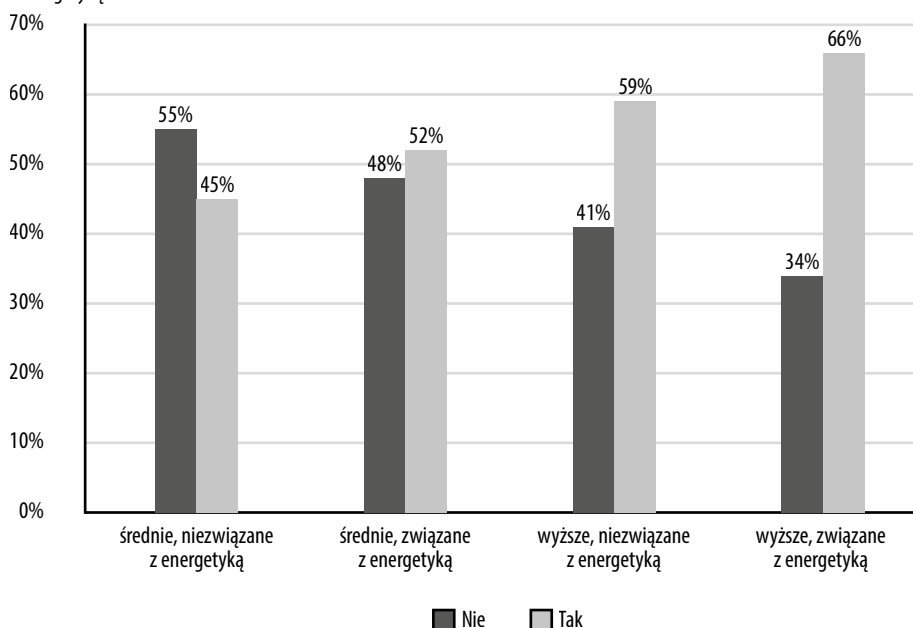

Źródło: opracowanie na podstawie badań własnych.

W każdej z badanych grup u osób o wykształceniu związanym/ niezwiązanym z energetyką między 93% a 100% osób badanych analizuje cenę kupowanego przedmiotu lub usługi robiąc zakupy, czyli za coś płacąc. Zatem istnieje duża szansa, że przedmiotem analiz są również rachunki i opłaty poniesione za energię elektryczną. Niestety analizując wyniki odpowiedzi na pytanie: „Czy wiesz za jaką

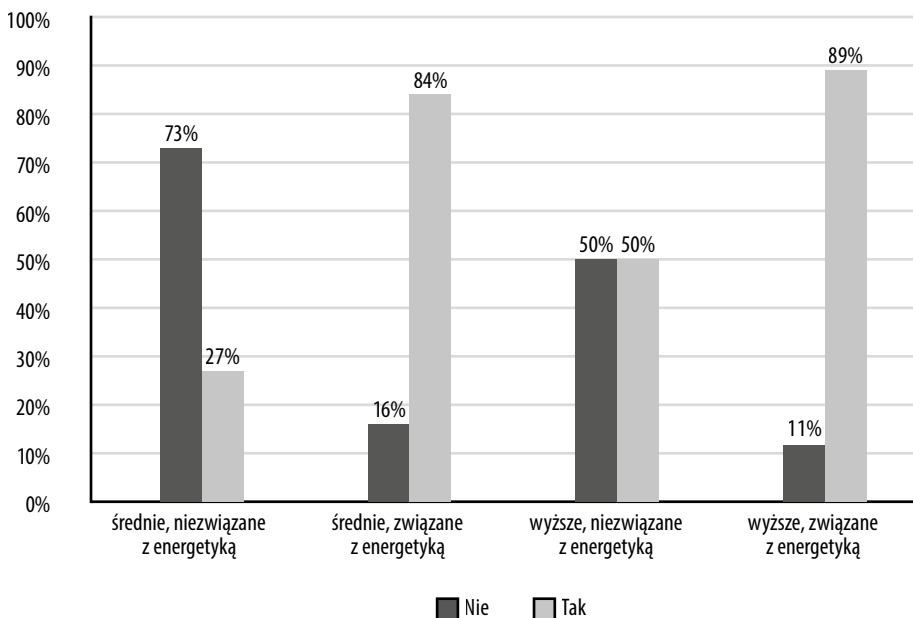
kwotę miesięcznie zużywasz energii elektrycznej?”, odsetek odpowiedzi twierdzących jest niższy u każdej z grup i co ważne w tym przypadku nie wykazano istnienia istotnych statystycznie zależności pomiędzy poziomem wykształcenia oraz jego powiązaniem z energetyką, co przedstawia wykres 2.

Wykres 2. Analiza rachunków za energię elektryczną wśród osób o poszczególnym wykształceniu związanym/niezwiązanym z energetyką

Źródło: opracowanie na podstawie badań własnych.

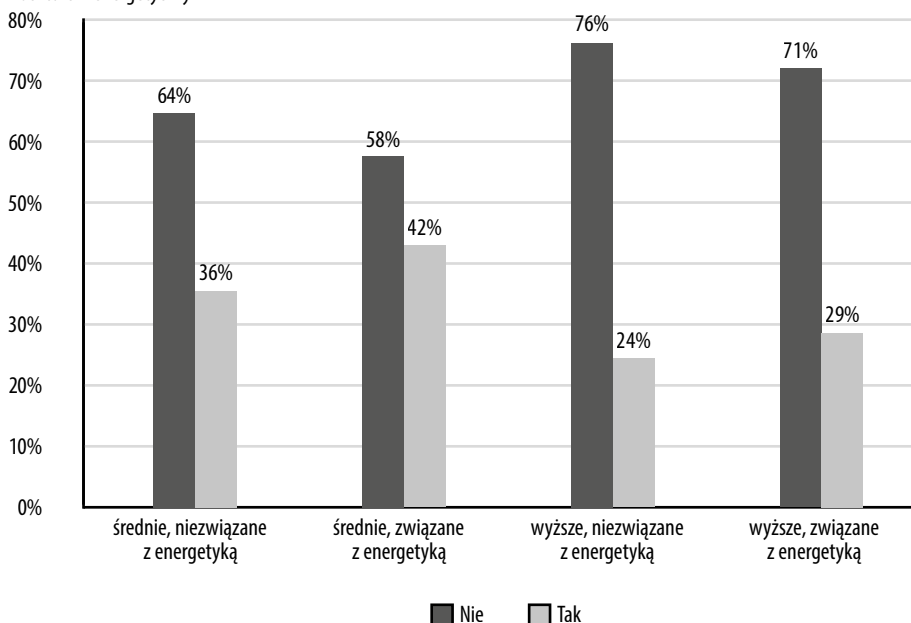
Jeszcze większe dysproporcje uwiadcniają się przy pytaniu: „Czy wiesz, jakie dokładnie elementy składają się na cenę końcową energii?”. Wśród osób z wykształceniem wyższym, związanym z energetyką, 89% deklaruje, że zna elementy składające się na końcową cenę energii, natomiast u osób z wykształceniem średnim, również powiązanym z energetyką, 84% deklaruje posiadanie takiej wiedzy. Z kolei u ankietowanych o wykształceniu wyższym, niezwiązanym z energetyką, tylko 50% respondentów uważa, że zna elementy, mające wpływ na końcową cenę energii. Wśród osób o wykształceniu średnim, niezwiązanym z energetyką, już tylko niestety 27% wie, jakie czynniki biorą udział w ostatecznej cenie prądu, co pokazuje wykres 3.

Wykres 3. Świadomość badanych konsumentów dotycząca składowych ceny końcowej energii elektrycznej

Źródło: opracowanie na podstawie badań własnych.

W prezentowanych wynikach badań, rozbieżności pokazują, że najpewniej w wiedzy o energii elektrycznej czują się absolwenci studiów, a przecież do analizy rachunków za prąd wystarczyłaby spokojnie wiedza z poziomu szkoły średniej. Może być to zatem przedmiotem pogłębionych badań, tym bardziej, że zbadano również, czy wystąpiła zależność między poziomem wykształcenia oraz jego powiązaniem z energetyką a odpowiedzią na pytanie: „Czy uważasz, że wiedza nabyta podczas edukacji, pomaga zrozumieć zagadnienia związane z sektorem energetycznym?”. Nie wykazano również istnienia w tym badaniu istotnych statystycznie zależności pomiędzy poziomem wykształcenia oraz jego powiązaniem z energetyką a odpowiedzią na pytanie: „Czy uważasz, że wiedza nabyta podczas edukacji, pomaga zrozumieć zagadnienia związane z sektorem energetycznym?” ($\chi^2(3) = 5,93$; $p = 0,115$). Powyższy wynik wśród osób o poszczególnym wykształceniu związanym/niezwiązanym z energetyką zaprezentowano na wykresie 4.

Zatem wykształcenie jest jednym z kluczowych elementów przy analizowaniu rachunków za energię elektryczną. Badanie w metryczce zawierało również pytanie czy dany respondent uczestniczy i bierze czynny udział w płaceniu rachunków za energię elektryczną, czy też nie. W tym przypadku sam już udział, albo zaangażowanie własnych środków zwiększa odsetek osób, które interesują się ceną za energię.

Wykres 4. Opinia respondentów na temat wpływu wiedzy nabytej w podczas edukacji na zrozumienie zagadnień związanych z sektorem energetycznym

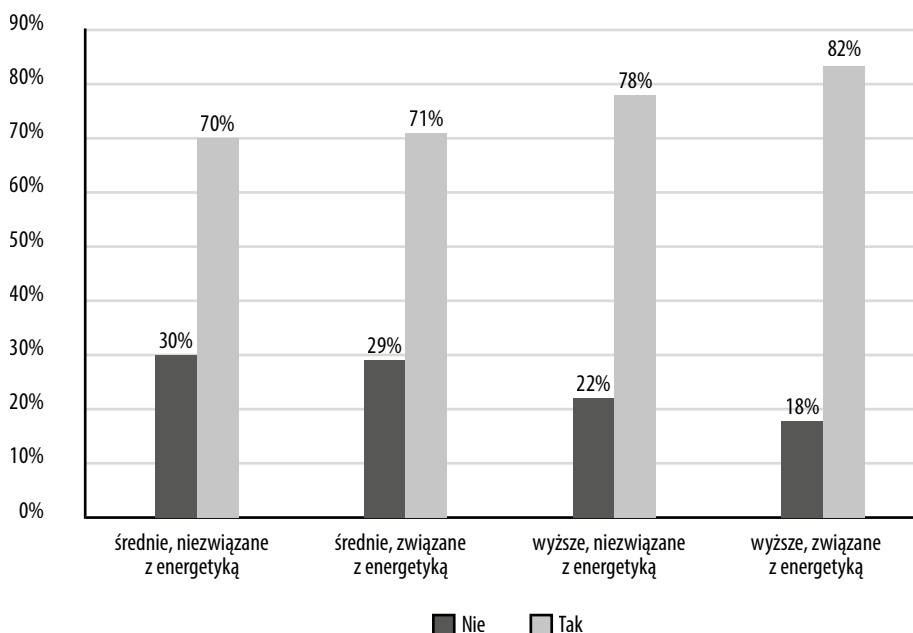
Źródło: opracowanie na podstawie badań własnych.

Przy czym do wspomnianych analiz nie jest wymagana wiedza specjalistyczna, zarezerwowana tylko dla kierunków związanych z energetyką. Jednocześnie w podziale na kobiety i mężczyzn praktycznie nie istnieje w tym badaniu znacząca rozbieżność statystyczna dla analizowania cen przedmiotów i usług ogółem, jednak w przypadku energii elektrycznej 11% więcej mężczyzn zna wysokość opłat, a o 13% więcej mężczyzn niż kobiet je analizuje. Warto podkreślić też, że zdecydowanie łatwiej podejmujemy się analizy zagadnień, które znamy, albo które będą dla nas łatwe do poznania. Wykazano natomiast w badanej grupie respondentów istnienie istotnej statystycznie zależności pomiędzy poziomem wykształcenia oraz jego powiązaniem z energetyką, a odpowiedzią na pytanie: „Czy oferty sprzedaży energii elektrycznej (taryfy) są dla Ciebie zrozumiałe?” ($\chi^2(6) = 60,34$; $p < 0,001$). Efekt był silny ($V = 0,46$). 76% osób z wykształceniem wyższym związanym z energetyką uważa, że oferty sprzedaży energii elektrycznej są dla nich zrozumiałe. Wśród ankietowanych o wykształceniu średnim związanym z energetyką, 65% sądzi, że taryfy są dla nich jasne. U ankietowanych, którzy mają wykształcenie wyższe niezwiązane z energetyką, 34% uważa, że oferty sprzedaży energii elektrycznej są dla nich zrozumiałe, natomiast w grupie osób z wykształceniem średnim, niezwiązanym z energetyką, tak samo uważa 19% ankietowanych. Zatem nawet u osób z wykształceniem wyższym i związanym

z energetyką analiza taryf może być kłopotliwa i niezrozumiała, co jednocześnie tłumaczy pozostałe wyniki.

Kolejne analizy pokazują, że respondenci, bez względu na wykształcenie oraz płeć, zastanawiają się nad zmniejszeniem opłat i rachunków za energię elektryczną. Wyniki w formie graficznej przedstawia wykres 5.

Wykres 5. Świadomość respondentów dotycząca możliwości zmniejszenia opłat za energię

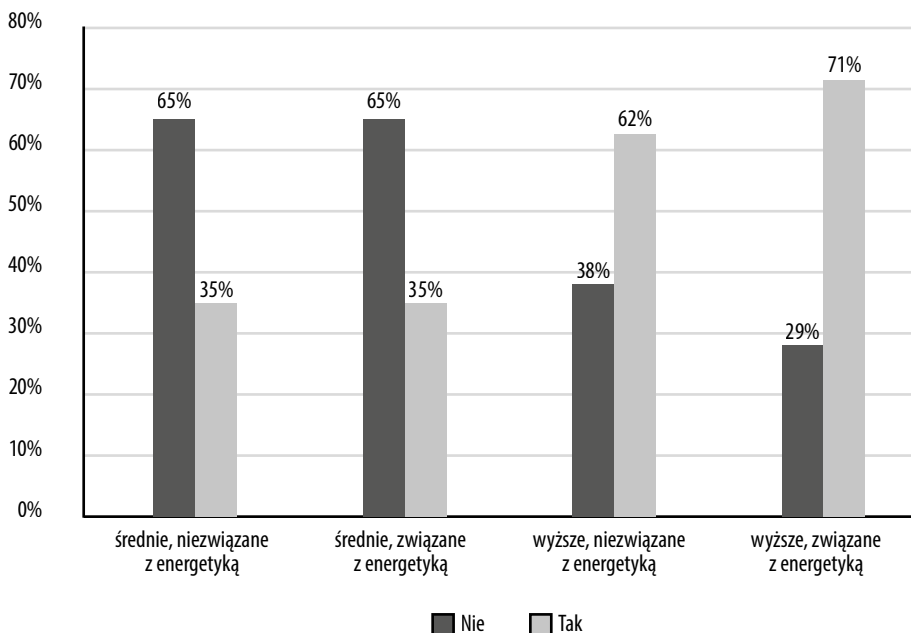
Źródło: opracowanie na podstawie badań własnych.

Natomiast już zdecydowanie mniej osób zadeklarowało, że poczyniło kroki w tym kierunku, co może świadczyć o tym, że respondenci, udzielając odpowiedzi, chcieli przedstawić się jako osoby posiadające proekologiczne postawy, pokazujące dojrzałość konsumencką. Zestawienie odpowiedzi pokazuje wykres 6.

Z psychologicznego punktu widzenia takie odpowiedzi wydają się logiczne i zgodne ze społecznymi zasadami i oczekiwaniami, a zatem wypada udzielić twierdzących deklaracji. Ale czy za tymi deklaracjami faktycznie idą konkretne czyny? Spośród tych osób, które nie tyle zadeklarowały, co wdrożyły elementy związane ze zmniejszeniem zużycia energii elektrycznej, 70% posiadających wykształcenie wyższe związane z energetyką zweryfikowało, czy podjęte działania przyniosły zamierzony skutek w postaci zmniejszenia opłat za zużycie energii. Wśród ankietowanych z wykształceniem wyższym, niezwiązanym z energetyką, takie czynności wykonało 61%. U osób z wykształceniem średnim związanym z energetyką 57% sprawdziło, czy efektywne były działania w celu zmniejszenia

kosztów energii. Natomiast u osób z wykształceniem średnim niezwiązanym z energetyką, już tylko 32% podjęło się takich czynności.

Wykres 6. Deklaracja respondentów dotycząca podjęcia kroków celem zmniejszenia opłat za energię elektryczną

Źródło: opracowanie na podstawie badań własnych.

PODSUMOWANIE

Przeprowadzone badania potwierdzają, że istnieje rozbieżność pomiędzy składanymi deklaracjami na temat wiedzy jak i sposobów dotyczących oszczędzania energii elektrycznej a praktycznym wdrażaniem takich mechanizmów w gospodarstwach domowych. Uwidacznia się (szczególnie u osób nie mających wykształcenia wyższego, czy związanego z naukami o sektorze energetycznym) brak wiedzy i edukacji na temat zrównoważonego rozwoju, a to powoduje, że chęci efektywnego wykorzystania zasobów nie zawsze mają przełożenie na działania praktyczne. Dodatkowo w gospodarstwach domowych brakuje często podstawowych umiejętności analitycznych, które pozwoliłyby na ekonomiczną weryfikację opłat za energię elektryczną. Wydaje się, że takie kompetencje są niezbędne do prowadzenia skutecznej gospodarki zasobami z poziomu indywidualnych konsumentów. Warto podkreślić, że kiedy energii nie oszczędzamy, czy też nie wykorzystujemy w sposób właściwy z poszanowaniem zasad efektywności i dbałości o przyszłe pokolenia to z pewnością dochodzi do jej marnotrawienia.

To z kolei może powodować ubóstwo. W kontekście ekonomicznym „złe gospodarowanie nie jest bezpośrednio skorelowane ze wskaźnikami ubóstwa, ale straty, które z takiego zarządzania wynikają mogłyby do niego prowadzić” (Oleksiuk, 2022). Zatem brak umiejętności praktycznych, związanych z efektywnym wykorzystaniem i skutecznym oszczędzaniem energii elektrycznej w gospodarstwach domowych może prowadzić do energetycznego ubóstwa. Podsumowując również wyniki badań trzeba podkreślić, że efektywność nie będzie rozumiana w tym ujęciu tylko jako efektywność energetyczna, która definiowana jest najczęściej tylko jako „rezultat gospodarowania nośnikami energii w jednostce gospodarczej, urządzeniu, instalacji, procesie itp. wyrażony stosunkiem uzyskanego efektu użytkowego działania do poniesionego nakładu energii” (Szymczak, 1978). Złożoność i wieloaspektowość pojęcia efektywności bowiem „może być analizowana z wielu perspektyw, a jej właściwości nie mogą być badane w oderwaniu od kontekstu, w jakim jest mierzona” (Pyszka, 2015). Zatem nawet jeśli obejmuje tylko gospodarowanie energią elektryczną to musi uwzględniać kontekst technologiczny, ekonomiczny, ale również i społeczny. To z kolei powoduje, że podejście do tematu zarządzania energią, nawet na poziomie gospodarstwa domowego trzeba rozpatrywać w ujęciu interdyscyplinarnym.

BIBLIOGRAFIA:

- Héjj, D., Kilijanek-Cieślík, A., Kostrzewski, A., Smogorzewski, K. (2022). *Transformacja energetyczna w percepcji Polaków i Europejczyków*. Pobrane z: https://ibris.pl/wp-content/uploads/2022/08/Transformacja-energetyczna-w-percepcji-PL-i-UE_RAPORT-GLOWNY_FIN-I.pdf [dostęp: 30.II.2023].
- Hirsh, R.F., Jones, C. F. (2014). History's Contributions to Energy Research and Policy. *Energy Research and Social Science, Volume 1*, s. 106-111.
- Koczan, M., Alkan, A. (2022). Bezpieczeństwo energetyczne a transformacja sektora elektroenergetycznego w Polsce (na przykładzie wybranych podsektorów). *Wschodnioznawstwo*, 16, 425-436.
<https://doi.org/10.4467/20827695WSC.22.024.16773>.
- Laird, F.N. (2013). Against Transitions? Uncovering Conflicts in Changing Energy Systems. *Science as Culture*, 22(2), 149-156.
<https://doi.org/10.1080/09505431.2013.786992>
- Nierenberg, B. (2023). *Sternicy mediów Wartości i style zarządzania na polskim rynku medialnym po 1989 roku*. Wydawnictwo Naukowe PWN.
- O'Connor, P.A. (2010). Energy Transitions. *The Pardee Papers*, No. 12.
<https://www.bu.edu/pardee/files/2010/11/12-PP-Nov2010.pdf?PDF=pardee-paper-012-energy> [dostęp: 30.II.2023].
- Oleksiuk, M. (2022). Ekonomiczne i społeczno-psychologiczne skutki ubóstwa energetycznego w Polsce. W: T. Pokusa, T. Nestorenko (red.),

Ensuring Standards of Quality of Life in a Turbulent World. Opole:
Wydawnictwo Wyższej Szkoły Zarządzania i Administracji w Opolu.
Pyszka, A. (2015). Istota efektywności. Definicje i wymiary. *Zeszyty Naukowe
Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach*, 230, 13-25.
Szymczak, M. (red.). (1978). *Słownik języka polskiego*. T. I. Warszawa:
Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

THE PROBLEMS OF HUMAN CAPITAL IN POLAND AND THE METHODS USED BY THE CURRENT GOVERNMENT TO SOLVE THEM

Streszczenie: W niniejszym artykule omówiono problemy związane z kapitałem ludzkim Rzeczypospolitej Polskiej, które istniały w kraju przed ewakuacją ludności Ukrainy z powodu rozpoczęcia działań wojennych na Ukrainie, a także te, które pojawiły się później z powodu dużej liczby uchodźców, którzy nadal opuszczają strefę działań wojennych. Przeanalizowano metody rządu Polski zastosowane w celu rozwiązania tej sytuacji kryzysowej.

Słowa kluczowe: problemy kapitału ludzkiego, wyzwania globalizacji, uchodźcy z Ukrainy, działania rządu, wpływ na rynek pracy, kwalifikacje pracowników, edukacja włączająca, konkurencyjność kapitału ludzkiego, przekwalifikowanie zawodowe, rozwój kadr HR, model zarządzania jakością, globalizacja i różnorodność kulturowa, wartość ekonomiczna kapitału ludzkiego, Ustawa o urzędnikach samorządowych, strategia rozwoju kapitału ludzkiego

Summary: In this article we discussed the problems related to the human capital of the Republic of Poland which existed in the country before the

¹ The Academy of Applied Sciences – Academy of Management and Administration in Opole (Akademia Nauk Stosowanych – Wyższa Szkoła Zarządzania i Administracji w Opolu), ul. Niedziałkowskiego 18, 45-085 Opole, Polska; e-mail: a.skomorovskyi@g.wszia.opole.pl; ORCID: 0000-0001-9850-7827.

evacuation of the population of Ukraine due to the start of hostilities in Ukraine and those that arose later due to the large number of refugees who continue to leave the war zone. We analyzed the methods by the current government of Poland to solve this situation.

Keywords: Human capital problems, Globalization challenges, Ukrainian refugees, Government actions, Labor market impact, Worker qualifications, Inclusive education, Competitiveness of human capital, Professional retraining, HR personnel development, Quality management model, Globalization and cultural diversity, Economic value of human capital, Law on Local Self-Government Officials, Human Capital Development Strategy

INTRODUCTION

The study was undertaken to investigate the challenges related to human capital in modern Poland and to assess the actions taken by the current government in addressing these issues. The research aimed to examine various aspects, including the impact of globalization on the movement of human capital, the qualifications of the workforce, and the competitiveness of Poland's human capital. The study also sought to analyze the measures implemented by the government to enhance the skills of workers, particularly in areas such as professional retraining and advanced training. Additionally, attention was given to the competitiveness of human resources personnel and the development of business models, such as the "quality management" model, to improve the delivery of public services by local government professionals. The research further explored the challenges arising from globalization processes and proposed measures to train human resources for diverse cultural environments. The analysis of the economic, social, cultural, and political value of human capital was conducted, with a focus on the government's efforts to balance these values. Overall, the study aimed to provide insights into the problems of human capital in Poland and the effectiveness of government interventions in addressing them.

Objective

The objective of the article is to examine the existing challenges related to human capital in Poland and to analyze and assess the measures undertaken by the current government to effectively address these issues. The article aims to provide a comprehensive overview of human capital challenges and evaluate the effectiveness of governmental strategies and policies aimed at improving the situation.

Methods

- Literature Review: Review of existing studies, reports, and analyses on human capital issues in Poland.
- Empirical Research: Surveys and/or interviews with representatives from the education sector, employers, and government officials to gather data on the current state of human capital.
- Analysis of Government Policies: In-depth analysis and evaluation of government programs, projects, and policies related to human capital, such as educational reforms, vocational training, and occupational activation policies.

Results

The research conducted in this article focused on the problems of human capital in modern Poland and the government's efforts to address them. The study identified several key issues, including the challenges posed by globalization, the need for qualified workers, and the competitiveness of Poland's human capital. The results indicated that the government successfully handled the influx of refugees from Ukraine, providing shelter, transportation, and assistance, which contributed to an increase in the country's GDP. Additionally, initiatives such as regulations on education for children with special needs, professional retraining programs, and the "quality management" model for local government professionals were implemented to improve the qualifications and competitiveness of the workforce. The government also recognized the economic value of human capital and implemented measures to balance it with social, cultural, and political values. The implementation of the Law On Local Self-Government Officials yielded positive outcomes, leading to improved performance and continuous professional development. Finally, the Ministry of Social Policy's Human Capital Development Strategy was highlighted as a relevant and fruitful initiative that the government believes will bring further positive results.

Discussion:

- Problem Identification: Discussion of the main issues related to human capital in Poland, such as low educational quality, labor market gaps, and mismatches in skills for industrial needs.
- Governmental Actions Analysis: Evaluation of the effectiveness of actions taken by the current government in addressing human capital challenges.
- Alternative Approaches: Presentation of potential alternative strategies and solutions that could be effective in improving the human capital situation in Poland.
- Conclusions and Perspectives: Summary and drawing conclusions regarding the effectiveness of government actions, identification of areas requiring further attention, and suggestions for future directions.

MAIN TEXT

This article examines the problems related to human capital in the Republic of Poland that existed in the country before the evacuation of the Ukrainian population as a result of the outbreak of hostilities in Ukraine and those that arose later due to the large number of refugees who continue to leave the war zone. The author analyzes the methods used by the current Polish government to address these issues and suggests ways to resolve this situation.

The importance of human capital in the economy of any country cannot be underestimated. The relevance of this topic is that it is the only capital that cannot be “copied” through competition. It is specific and unique in nature. World globalization has challenged modern governments in the form of the constant emergence of new solutions in the field of human capital management at any level: from enterprise management to the management of a large country. Every time new techniques and strategies emerge to solve various problems caused by changes in the state of human capital, its growth or decline, or its movement from one place to another. It is the identification and analysis of the problems of human capital in the Republic of Poland before and during the war in Ukraine that will help us consider the methods used by the government to address the issues that have arisen in the current situation.

Many Polish and foreign scholars have studied the problems related to human capital in the Republic of Poland. American economists T. Schultz (1972), G. Becker (2003), and L. Tnurow (1970) (the founders of human capital) analyzed the prerequisites for the emergence of human capital as a concept. Grishnova O. (2001) expressed the opinion that there are two reasons for the interest in this concept: the general pattern of development of modern economic science in general and interest in the fact that activation of human creativity, development of highly skilled labor force is the most effective way to achieve economic growth. The essence and differences between the concepts of *labor force*, *labor resources*, *human factor*, and *labor potential* were also analyzed, as they are combined with one object: a person, and their content shows the evolution of a person in the system of society and the economy in particular (Chudzińska, 2018).

T. Schultz (1972) and G. Becker (2003) defined human capital as the intellectual abilities and skills that a person acquires in the course of life and work, in society. Investments in human capital are the costs of obtaining education and qualifications. According to the concept of human capital, education is a key factor in improving the life and social well-being of the nation and the state. Therefore, the formation of a country's human capital primarily depends on additional investment in human capital.

Thus, an important investment in human development is education. One of the methods used by the current government to solve human capital problems

is to support education for ordinary people and children with intellectual disabilities, to improve the state of education in educational institutions, especially for children with special needs, to facilitate their social adaptation in the community. The state of education in the Republic of Poland has always been maintained at a high level, as Poland is an EU country that values highly educated and qualified employees. In 2017, the Minister of National Education of Poland signed the regulations on the basic curriculum of pre-school education and the basic curriculum of general education for primary school, including for students with moderate or severe intellectual disability, general education for the first level of industry school, general education for special school preparing for work and general education for higher education dated 24 September 2017, which came into force on 1 September 2017 (*Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej, 2017*). This document clearly defines the objectives of kindergarten, a scale for assessing children's achievements at the end of preschool education in the physical, cognitive, emotional, and social domains of learning, the objectives of primary school and a scale for assessing their achievements after completing primary school, secondary and higher education, and a scale for assessing their achievements for students with moderate or severe intellectual disabilities, as well as for normal children.

The regulation pays special attention to the adaptation of students with moderate or severe intellectual disabilities in regular classes. In this way, the Polish government is preparing not only highly qualified specialists, but also socially developed people who will be ready to support and help their neighbors, regardless of their physical condition and physical or mental disabilities. This contributes to the socialization of those citizens who have certain physical and mental disabilities, helps them to adapt to the world of ordinary people and get the level of education they expect.

It is now that the problem of human capital competitiveness has come to the fore, due to the changing nature of competition due to the globalization of the economy. In the article by Katarzyna Chudzinska (2018), we see that the author considers the issues of human capital management and the place and role of a person in an organization. After all, human capital is the most important element of any organization. Human capital management is associated with the development of new industries and areas of knowledge.

The purpose of this article is to expand the classical understanding of the business partnership model in the HR department when working with people. The author lists the scientific research of Polish scholars who have dealt with this issue: Cewińska, 2015; Gołembski, 2013; Samul, 2014, which describe the classic model of business partnership of the HR department, some authors expand it with new competencies Galang, Osman, 2016; McDonnell, Sikander, 2017. After all, it is the HR professionals who should know the business context and

strategy, so they plan the work of enterprises and indicate the right direction of the organization.

By building relationships within the organization with key people based on trust, getting people to move in the right direction encourages people to move in the direction chosen by the company. Human resources additionally manages the various tensions in the business, the ability to achieve which depended on certain circumstances.

Also provides factors that help support the development of an organization's strategy (Chudzińska, 2018):

1. An advocate for change and organizational culture is able to make changes and incorporate initiatives for change into cultural change;
2. Human capital curator manages the flow of talent through the development of employees and managers;
3. The total benefit organizer manages the employee's well-being through financial and non-financial reward;
4. The technology and media integrator is able to use technology and social media to create and maintain high-performance organizations;
5. The Analytics Creator and Interpreter uses analytics to improve decision-making;
6. The Compliance Manager manages processes in accordance with regulatory guidelines.

New trends were identified in the HR service of the enterprise:

- there are quite serious problems with the computerization of the HR system;
- issues of analyzing the performance of the personnel service;
- use of HRMS systems for business decision-making and performance management;
- HR employees' perception of their partnership role in enterprise management makes it possible to feel their importance for the enterprise.

It is concluded that computerization will enable HR departments to quickly and efficiently carry out their work to encourage staff to follow the course chosen by management. The state helps human resources staff in government agencies with their work and computerizes their work to speed up their activities. The government is also creating computer literacy courses for those who do not yet know how to work with specialized programs for employees of the HR departments.

In order for local governments to be able to solve human capital problems on the ground, the government decided to introduce modern business models for their work. The author, Adrian Brzozowski, refers to the introduction of certain management concepts based on the example of the Ciechanów Town Hall, which are widely used in the private and public sectors (Brzozowski, 2018).

One of them is the concept of "management through quality", its main idea being to meet the needs of external and internal customers. It is important, in the author's opinion, that all employees are enthusiastic about the idea of this

concept, and that the process of adapting employees to new requirements and guidelines is necessary in order to improve or maintain the quality of work with clients at the established level. Employees of the institution should realize the importance of the decisions made in the hierarchy of values and develop development plans taking into account the company's capabilities, available resources and the needs of service recipients.

The main assumptions of this theory are the coexistence of seven elements (Brzozowski, 2018): system, structure, strategy, skills, style management, personnel, common values.

According to the author of this article, their combination in an institution helps managers to ensure that employees fulfill their tasks, creating certain social conditions for them to work in this organization.

The author also advises to use a new management concept in public institutions, this management method suggests that one of the most important aspects is customer orientation – the stakeholder. In this case, the quality of services provided is very important. This model implies decentralization of management, which shows a desire to increase the use of social participation in making key decisions that directly affect citizens.

The author notes that this concept introduces such characteristics as into the work of a public institution: decentralization of management, development strategy, result orientation.

The implementation of this model is based on the appearance, politeness, professionalism, and reliability of public servants – all of which can help to provide quality customer service and resolve their issues.

An important factor is that each employee of the city hall submits a report on the work done and an action plan for the next month to a superior manager once a month. The purpose of professional development of employees is (Brzozowski, 2018):

- continuous improvement or maintenance of the optimal professional and ethical level of employees;
- ensuring consistency in terms of organization, implementation and evaluation of training effectiveness;
- standardization of tools used for rational investment in the professional development of human capital.

It is important to note that professional development is carried out through the following actions:

- improving the level of education;
- professional development through training or self-improvement.

The main obstacle is the lack of computerization of internal communication in the office.

Thus, Adrian Brzozowski concludes that the current government is helping local governments to implement the “quality management concept” and the new

concept, and shows the positive changes that have occurred in the employees of the Ciechanów Town Hall due to the introduction of these concepts in the work of the public institution.

In the article *Key issues of employee management in a multicultural environment*, Aneta Szczycinska (2018) discusses the issues of personnel management in a multicultural environment and organizations. She describes the key problems of HR management in this environment, as well as the competencies of a manager focused on managing employees in a multicultural environment – in the Warsaw office of an international corporation. According to the author, managing employees in this environment requires key intercultural competencies:

- orientation in the diversity of cultures;
- ability to feel empathy;
- have an appropriate management style;
- feel the adequacy of the environment;
- overcoming stress from contact with another culture;
- risk-taking;
- tolerance of different opinions.

Failure to meet these criteria, according to the scientist, will mean the inability to effectively manage multicultural employees and effectively solve existing problems, because: “The future is in the hands of an organization that operates around the world, managers focused on the transnational aspect of management, while others will be a brake on progress, employees who will manage them will not meet the expectations of the organization”.

An important aspect of a manager's work in a multicultural environment is to achieve a balance between different cultures, to adapt the management style to the socio-cultural differences between employees that affect the quality of work of subordinates and the methods of their tasks. The author notes that the cultural differences that manifest themselves between people in an organization make it possible to discuss the emergence of the problem of discrimination in multicultural management and to solve it. Indeed, in this case, managers of multinational companies should be able to identify themselves with multicultural management in a broad sense, to do so through such personality traits as understanding, openness to differences between people, the ability to perceive the differences of these people, investment in expanding various knowledge about the ability to manage such employees and to promote better relations with people from different cultures.

The author also identified the following motivational measures for working with transnational employees in the company (Szczycinska, 2018):

- Increasing the value of the company's internal culture – ethics, trust, creating a positive atmosphere at work, improving the level of employees' education;
- Improving the competencies of employees – creating opportunities for the

exchange of experience and the use of knowledge gained in the implementation of the organization's strategic goals;

- Encouraging the implementation of new ideas – diverse knowledge of employees will help to take a broader view of the work performed, which will increase the possibility of applying innovative solutions using the intellectual capital of the enterprise;
- Creating a positive image of the organization – showing respect for employees and their job satisfaction affects the opinion of the company among business partners;
- Adaptation to the changing market environment – a team of employees from different cultural backgrounds allows us to better recognize the expectations of individual consumer groups and meet their expectations;
- Combating various forms of discrimination – respect, equal treatment, a clear remuneration system, opportunities for professional development and promotion reduce staff turnover.

It is the management of people diverse in their capabilities, knowledge and skills, aimed at equalizing the chances of a multicultural society, and should be used to manage competent, talented employees who will become the backbone of the company in the future and will increase its profit. The author conducted her research at a branch of the international corporation XYZ located in the Mazowieckie Voivodeship in the Warsaw agglomeration. The state's assistance consists in the fact that the training and retraining of employees of this company takes place in colleges and technical schools in Warsaw.

In his article *The Impact of Globalization on the Value of Human Capital in the Enterprise*, Roman Sobiecki (2015) examines the process of globalization from different perspectives: economic, social, cultural, political, cultural.

After all, globalization includes:

- internationalization of production and exchange – increasing international experience and interdependence;
- liberalization – removal of barriers to trade and capital control;
- universalization – the spread of experience among people around the world;
- modernization in an americanized form – the spread of social structures of modernity, the destruction of existing cultures and local self-determination;
- deterritorialization – regulates geography in such a way that territorial and social distances and borders are leveled.

An important factor that hinders the development of globalization is the desire to get rich quickly at the expense of the poor. And it is this factor that prompts governments to enact laws that protect their citizens from such impact. Although globalization is a mechanism for improving the efficiency of business entities, it is not able to provide a mechanism for changing the unfair distribution of value added. After all, large companies take over or drive small or medium-sized enterprises that cannot compete with them to the brink of

bankruptcy. The author then analyzes the economic situation in the world in the second half of the twentieth century. Roman Sobiecki concludes that the dominance of the process of economic globalization over others indicates its imperfection and incompleteness. Therefore, at the moment, the process of economic growth is global, and the regulation of this process is closed, domestic. The governments of countries and unions legislatively regulate the work of transnational companies operating on their territory.

Analyzing the state of transnational companies in Poland, the author draws the following conclusions (Sobiecki, 2015):

- the characteristics of the elements of financial reporting used in Poland give an understanding of the insufficient informativeness of its function – the balance sheet does not include the value of human resources and human capital of the organization;
- analysis of the mandatory measurement of operations related to human capital;
- human capital indicators give a more realistic picture of the ability to effectively manage resources and create value for the company;
- it is important to properly assess the company's human resources, their change, size and employment structure;
- taking into account the size of real employment and overtime and part-time employment, time will help to analyze changes in resources more accurately;
- the proposed performance indicators show that this indicator is incomplete and needs to be supplemented with other indicators;
- the performance indicator in the financial statements should be supplemented by the indicator of human asset productivity in quantitative terms;
- analysis of the pyramidal ratio of profit from investments in human capital – the influence of other factors of change in the profitability ratio was determined.

To summarize the author's research, the skillful measurement of the value of human capital leads to a completely new approach to managing the human potential of an enterprise. The local organizational culture is transferred to other enterprises in the host country.

In his article Zdzisław Czajka (2013) analyzed the changes in the work of local governments after the introduction of changes that were made in connection with the implementation of the Law on Local Government Employees in 2008 in Poland. The purpose of the changes was to stimulate the development of human capital and adapt the qualifications of employees to the tasks of offices that meet the needs of residents and business entities. This helped to increase the independence of offices in adapting the HR process to meet the challenges they face.

In the article, the author describes the conditions for implementing changes in human resource management and their impact on the development of human capital, which is manifested in:

- personnel selection procedure;
- changes in qualification requirements for employees;
- improvement and advanced training of employees.

The researchers assessed the impact in terms of compliance of the changes with the provisions of the law and in relation to the institution. The research showed the effectiveness of the implemented changes. The application of new rules and tools for influencing the work of staff to create and develop human capital depends mainly on the participation of people responsible for human resource management.

According to the author, changes in human capital management began primarily in the offices of large companies, as they have a higher workload per employee than rural areas. It was important to conduct trainings related to the performance of current tasks by employees. The heads of the offices also made decisions to implement the provisions of the law:

- organizing human capital management on the ground;
- developing a process for selecting those who will implement the provisions of the law on the ground;
- changing the rules of recruitment;
- organizing and conducting training courses for employees;
- determining the scope and forms of training.

The author concludes that the changes brought about by the 2008 law have raised interest in human resources issues. The changes introduced in self-government offices have improved their functioning, and the level of customer service has increased due to the increased competence of employees. After evaluating the changes in four years, the author noted the effectiveness of new approaches to human capital development.

The author noted that new tools should be introduced into the work of offices to create and develop human capital and link the concept of human management to the goals and objectives of government agencies, which will depend on the introduction of more detailed rules in the future that will open up new opportunities for employee training and professional development. This will help, in the author's opinion, employees to respond adequately to a more complex environment and increased customer service requirements (Czajka, 2013).

To improve the development of human capital, the Ministry of Family, Labor and Social Policy has developed the Human Capital Development Strategy 2020–2030 (Strategia Rozwoju, 2020).

It contains the following analyzes of the human capital market:

1. Determined:
 - the legal framework of the Strategy;
 - diagnostics of the human capital market.
2. Developed:

- forecast of human capital development trends;
 - characterization of the areas of intervention;
 - analysis of measures to implement this strategy;
 - human capital skills are identified;
 - analysis of the health care system;
 - labor market and social demography analysis;
 - the state of poverty and social exclusion is studied.
3. Goals and expectations of the strategy:
 - the first goal is to improve the level and qualifications of citizens;
 - the second goal is to improve the health of citizens and the efficiency of the health care system;
 - the third goal is to increase and improve the use of human capital potential in the labor market;
 - goal four is to reduce poverty and social exclusion and improve access to services provided in response to demographic challenges.
 4. Scope of activity and territorial dimension of the strategy.
 5. Implementation of the strategy by territory (Strategia Rozwoju, 2020):
 - areas of intervention;
 - strategic projects;
 - 5.1. Areas of intervention in the field of human capital:
 - better alignment of education and training with the needs of the modern economy;
 - equal access to information;
 - good governance;
 - reduction of crime;
 - improving the health of citizens and the efficiency of the health care system;
 - increased physical culture in society.
 - 5.2. Areas of intervention in the social sphere:
 - a labor market that ensures the use of human resources for the development of Poland;
 - use of migration policy for human resource management;
 - improving access to social and medical services;
 - support for poverty groups and ensuring coordination of actions for social integration.
 6. System of implementation, monitoring and evaluation of the strategy.
 7. Indicators for the realization of the objectives of this strategy.
 8. Determination of the financial basis of the strategy.

The appendices contain information on social and interagency consultations held during the development of this strategy, a list of projects to be implemented under this strategy, and a list of actors involved in the implementation of this strategy.

CONCLUSIONS

Thus, in this article we have examined a topical topic – the problems of human capital in modern Poland and the actions taken by the current government to solve them. Let us summarize the research we have conducted.

There are a number of problems in Poland, the solution of which is very important for the people of this country.

1. The challenge of globalization – due to the opening of borders, large masses of human capital began to move around the world in search of better job opportunities and higher earnings. This particular problem is quite serious for the current Republic of Poland, because with the outbreak of the war in Ukraine, many people moved across the Polish border to Western Europe, which, due to the number of refugees, could not immediately develop certain measures to assist those who saved the lives of children and parents, took people out of the occupied territories, preserving their lives and freedom to places where bombs and missiles did not fall. But most European countries were not ready for this turn of events, and many people were accommodated in hotels and on ships, because it was not possible to provide housing, financial and food aid to all those in need. A large number of refugees moved from the country where they were taken to a country where they had acquaintances, friends, or relatives in order to make their stay in that country easier, as many problems arose, the main one being the language barrier, which hindered many.
 - On the part of the Republic of Poland, this situation was almost instantly resolved, as the government was ready for such a scenario – they quickly organized shelter boats for refugees arriving from Ukraine, organized free transportation for those who wanted to go further to their relatives, assistance with SIM cards and their replenishment, and the transfer of people to remote camps. In this way, the Polish government received a large number of laborers who were ready to work and receive remuneration for their work, and the state was able to increase the level of GDP, because Ukrainians did not stay on welfare but went to work, thus increasing the value of Poland's GDP.
2. Another problem for the Polish government was the lack of qualifications of workers, which affected the ability of Polish citizens to get jobs abroad and earn higher wages. This was especially true for children with disabilities and children with certain developmental features. To solve this problem, the government issued regulations on the basic curriculum of preschool and school education, which pays special attention to children with special needs and the ability of teachers to help them.
3. The competitiveness of Poland's human capital is a separate issue that is currently being addressed by the government. To address this issue, the government has introduced the possibility of professional retraining and

advanced training in public and private universities in the country, which is paid for by an enterprise, institution or organization that needs to improve the skills of its staff and increase its competitiveness.

4. Particular attention should be paid to the competitiveness of HR personnel, who recruit new employees and guide people in the direction of the strategy chosen by the management. These specialists must always be on top of their game. That is why the government runs special programs to improve their skills and help them solve their problems, including computer literacy courses for those who have not worked with special HR programs.
5. To improve the delivery of public services by local government professionals, the government has created special business models of behavior that help professionals in their work – the “quality management” model. The introduction of this model gave local government employees more opportunities to meet the needs of the population. These changes have also allowed managers to establish control over the performance of employees through a system of reports, as well as to identify those who need to undergo training and professional development courses.
6. It is important not to forget about the globalization processes that are taking place in the world and have an impact on all aspects of a country’s life. In order to unite a large company consisting of representatives of different cultures, it is necessary to train human resources to work with the mentality of different peoples and countries, to be tolerant and flexible in communicating with other employees. A number of measures have been proposed that can help smooth out the sharp corners that arise when meeting representatives of different cultures and countries. The Polish government has also proposed using some educational institutions as a training base for the professional development of human resources of large multinational companies.
7. Analysis of the value of human capital has shown that it can be economic, social, cultural, and political. But nowadays, the economic value of a person comes to the fore and covers all other values. That is why the Polish government monitors this factor and takes timely measures to reduce the economic value of a person and increase his or her other values.
8. The implementation of the Law On Local Self-Government Officials has brought good results in the form of improved performance of the service’s specialists, the introduction of performance reports as part of their work duties, and the need for continuous professional development – all of these are positive consequences of the implementation of this law.
9. In order to implement the measures necessary to support certain segments of the population, the Ministry of Social Policy has developed a Human Capital Development Strategy, which is still relevant and is already bearing fruit. The Polish government believes that the implementation of this strategy will bring even more results.

BIBLIOGRAPHY

- Brzozowski, A. (2018). Implementacja biznesowych modeli do systemów zarządzania zasobami ludzkimi w jednostkach samorządu terytorialnego. W: A. Król, M. Kacprzak (red.), *Human capital is the creator of the success of modern organizations* (p. 13-25). Warszawa: Wyższa Szkoła Menedżerska w Warszawie. Pobrane z: https://old.wsm.warszawa.pl/media/attachments/2021/09/29/3_kapital-ludzki.pdf [dostęp: 14.10.2023].
- Chudzińska, K. (2018). Ewolucja modelu HR Business Partner. *Marketing i Zarządzanie nr 1 (51)*, p. 9-19. DOI: 10.18276/miz.2018.51-01.
- Czajka, Z. (2013). Wpływ zarządzania zasobami ludzkimi na rozwój kapitału ludzkiego w samorządach. *Optimum. Studia ekonomiczne nr 1(61)*, (p. 73-92). Pobrane z: https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/632/1/o6_Zdzis%C5%82aw%20CZAJKA.pdf [dostęp: 29.10.2023].
- Grishnova, O. (2001). *Human Capital: its forming in education system and occupational training. Monograph*. Kyiv: Znannya.
- Mincer, J. (1958). Investment in Human Capital and Personal Income Distribution. *The Journal of Political Economy*, Vol. 66, No. 4, p. 281-302.
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 lutego 2017 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz podstawy programowej kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej, w tym dla uczniów z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu umiarkowanym lub znacznym, kształcenia ogólnego dla branżowej szkoły I stopnia, kształcenia ogólnego dla szkoły specjalnej przysposabiającej do pracy oraz kształcenia ogólnego dla szkoły policealnej. (2017). Pobrane z: <https://prawo.vulcan.edu.pl/przegdok.asp?qdatprz=akt&qplikid=4228> [dostęp: 20.11.2023].
- Schultz, T. (1972). Human Capital: Policy Issues and Research Opportunities. *Economic Research: Retrospect and Prospect, Volume 6, Human Resources*, (p. 1-84). Pobrane z: <https://www.nber.org/system/files/chapters/c4126/c4126.pdf> [dostęp: 20.11.2023].
- Sobiecki, R. (2015). Wpływ globalizacji na wartość kapitału ludzkiego w przedsiębiorstwie. W: Ł. Sienkiewicz (red.), *Pomiar kapitału ludzkiego przedsiębiorstwa – perspektywy badawcze* (p. 8-23). Warszawa: Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości. Pobrane z: https://www.parp.gov.pl/storage/publications/pdf/zbior%20ekspertyz%20p10%20interaktyw__mm.pdf [dostęp: 25.10.2023].
- Strategia Rozwoju Kapitału Ludzkiego 2030 (SRKL2030). Uchwała nr 184/2020, Rady Ministrów z dnia 14 grudnia 2020 r. Pobrane z: <https://www.gov.pl/web/rodzina/strategia-rozwoju-kapitalu-ludzkiego-2031> [dostęp: 14.10.2023].

- Szczycińska, A. (2018). Kluczowe problemy zarządzania pracownikami w środowisku wielokulturowym. W: A. Król, M. Kacprzak (red.), *Human capital is the creator of the success of modern organizations* (p. 27-37). Warszawa: Wyższa Szkoła Menedżerska w Warszawie. Pobrane z: https://old.wsm.warszawa.pl/media/attachments/2021/09/29/3_kapital-ludzki.pdf [dostęp: 14.10.2023].
- Tnurow, L. (1970). *Investment in Human Capital*. Belmont: Wadsworth Publ.
- Беккер Г.С. (2003). *Человеческое поведение. Экономический подход*. Избранные труды по экономической теории, ГУВШЭ, Москва.

RODZAJ MIGRACJI JAKO CZYNNIK DETERMINUJĄCY MOTYWACJĘ DO NAUKI JĘZYKA POLSKIEGO W WYBRANYCH GRUPACH OBCOKRAJOWCÓW

Streszczenie: Artykuł powstał na podstawie doświadczeń Wyższej Szkoły Zarządzania i Administracji – Akademii Nauk Stosowanych w Opolu, związanych z realizacją projektów finansowanych i współfinansowanych z budżetu Unii Europejskiej, skierowanych do cudzoziemców spoza Unii Europejskiej, a także działań ewaluacyjnych i ankiet badających najpilniejsze potrzeby, wspierających adaptację i integrację. Stanowi również podsumowanie działań Akademickiego Biura Karier i Biura Projektów ANS-WSZIA w kontekście nauki języka polskiego przez studentów zagranicznych. Ze względu na zróżnicowanie grup pod względem charakteru migracji, wieku, płci i krajów pochodzenia, przedstawiono w nim interesujące perspektywy i korelacje związane z czynnikami motywującymi do nauki języka polskiego. Stanowi on przegląd porównawczy i syntezę działań realizowanych od 2011 r., kiedy to uruchomiono pierwszy projekt w województwie opolskim, współfinansowany ze środków Europejskiego Funduszu na rzecz Integracji Obywateli Państw Trzecich, oraz kolejnych działań współfinansowanych ze środków zewnętrznych. Pokazuje nie

¹ Akademia Nauk Stosowanych – Wyższa Szkoła Zarządzania i Administracji w Opolu, ul. Niedziałkowskiego 18, 45-085 Opole, Polska; e-mail: p.szastaj@g.wszia.opole.pl; ORCID: 0000-0001-8072-484X.

² Akademia Nauk Stosowanych – Wyższa Szkoła Zarządzania i Administracji w Opolu, ul. Niedziałkowskiego 18, 45-085 Opole, Polska; e-mail: o.slemp@g.wszia.opole.pl; ORCID: 0009-0007-0446-8371.

tylko czynniki, które determinują naukę języka, ale także elementy, które wpłynęły na motywację do nauki i jak zmieniały się na przestrzeni lat. Ważnym elementem jest podkreślenie korelacji między perspektywami zamieszkania, krajem pochodzenia, statusem na rynku pracy i poziomem znajomości języka.

Słowa kluczowe: nauka języka, migranci, integracja

Summary: The article was based on the experience of the Academy of Applied Sciences Higher School of Management and Administration in Opole, related to the implementation of projects financed and co-financed from the European Union budget, addressed to foreigners from outside the European Union, as well as evaluation activities and surveys examining the most urgent needs, supporting adaptation and integration. It is also a summary of the activities of the Academic Career Office and the ANS WSZIA Project Office in the context of learning Polish by foreign students. Due to the diverse groups in terms of the nature of migration, age, gender and countries of origin, it presents interesting perspectives and correlations related to factors motivating people to learn Polish. It constitutes a comparative review and synthesis of activities carried out since 2011, when the first project in the Opole Voivodeship was launched, co-financed by the European Fund for the Integration of Third-Country Nationals and subsequent activities co-financed by external funds. It shows not only the factors that determine language learning, but also the elements that influenced the motivation to learn and how they have changed over the years. An important element is to highlight the correlation between the residence prospects, country of origin, status on the labor market and the level of language knowledge.

Keywords: language learning, migrants, integration

Cel: celem artykułu jest pokazanie czy istnieją zależności pomiędzy motywami migracji, krajem pochodzenia i statusem na rynku pracy, a chęcią nauki języka polskiego jako obcego wśród cudzoziemców spoza Unii Europejskiej przybywających do Polski.

Metody: artykuł powstał jako synteza ankiet badających potrzeby cudzoziemców w kontekście integracji, będącymi podstawą do opracowania czterech edycji projektów kierowanych do osób z państw trzecich. Są również podsumowaniem powyższych działań i indywidualnego poradnictwa. Uzupełnieniem są działania ewaluacyjne z innego projektu

szkoleniowo-doradczego, dotyczące przeprowadzonego wsparcia związanego z nauką języka polskiego, skierowanego do uchodźczyń z Ukrainy.

Wyniki: przeanalizowane dane pokazują, że cel i rodzaj migracji mają wpływ na motywację podjęcia nauki języka polskiego, jako obcego. Dodatkowo istotna jest również perspektywa pobytowa, a także status na rynku pracy.

Dyskusja: wyniki analiz stanowią bazę do przeprowadzenia badań pogłębiających, które mogą być wykorzystywane między innymi dla organizacji i instytucji organizujących działania pomocowe i integracyjne dla cudzoziemców z państw trzecich.

WSTĘP

Jednym z najbardziej istotnych elementów funkcjonowania w życiu społecznym jest sprawna i skuteczna komunikacja, a brak znajomości języka jest kluczową determinantą ograniczającą ten proces w stopniu znacznym. Taki problem uwiadamnia się szczególnie w przypadku cudzoziemców, którzy z różnych powodów decydują się na migrację. Potwierdzają to między innymi cztery edycje projektu pod nazwą „Integracja bez granic”, które trwały od 2011 roku do 2022 roku i objęły wsparciem ponad 1100 cudzoziemców spoza Unii Europejskiej. Pomimo tego, że tendencje zapotrzebowania na różne rodzaje wsparcia zmieniały się na przestrzeni lat, to bariera językowa i potrzeba nauki języka były zawsze wskazywane jako jedne z najważniejszych i priorytetowych. Jednak różna była również sama motywacja (lub jej brak) podjęcia takiej nauki przez cudzoziemców, ze względu chociażby na charakter migracji i sytuację pobytową, co dodatkowo zaobserwowano przy realizacji wsparcia dla uchodźczyń z Ukrainy i studentów przybywających do Polski po agresji Rosji na Ukrainę.

CEL MIGRACJI

Literatura popularnonaukowa wymienia wiele rodzajów migracji. „W perspektywie historycznej migracje, czy w szerszym ujęciu mobilność terytorialna, są jednym z najważniejszych przejawów ludzkiej aktywności. Z tego też powodu stała się przedmiotem zainteresowania nie tylko geografii czy demografii, w naturalny sposób zainteresowanych opisem i analizą zmian liczebności populacji, ale i innych nauk społecznych. Jest ona interesującym zjawiskiem z punktu widzenia:

- ekonomii, ponieważ większość zachowań migracyjnych ma podtekst zarobkowy, a mobilność siły roboczej wpływa na aktywność ekonomiczną zaangażowanych w nią osób i ma określone konsekwencje gospodarcze;

- socjologii, gdyż migracje mają zwykle charakter masowy, odbywają się w kontekście społecznym i współtworzą struktury społeczne;
- psychologii, ponieważ są one wynikiem określonego procesu decyzyjnego, a sama migracja wiąże się z przemianami w sferze tożsamości i świadomości;
- nauk politycznych, bo wiąże się z przekraczaniem granic jednostek terytorialnych, w przypadku migracji międzynarodowych granic państwowych, i wpływa na sytuację polityczną zarówno obszarów wysyłających, jak i docelowych;
- historii, bo przemieszczenia ludności kształtowały obraz minionego i obecnego świata” (Górny, Kaczmarczyk, 2003, s. 4).

Migrację można też podzielić na tę wewnętrzną jak i zewnętrzną, a system prawny chociażby rozgranicza nie tylko legalną i nielegalną migrację, ale tworzy różne statusy i procedury, chociażby ze względu na kraj pochodzenia i cel pobytowy. W ramach pojęcia migracji można też wyróżnić takie podgrupy jak imigracja, reemigracja, repatriacja, a nawet formę przymusowego przemieszczenia jaką jest deportacja, czy też ucieczka przed działaniami wojennymi. Różne mogą być też przyczyny migracji i to one już na samym początku będą determinantami związanymi z nauką języka polskiego. W przypadku kiedy migracja jest na przykład turystyczna, a więc z założenia związana z krótkim pobytem, trudno oczekiwać, że dany cudzoziemiec podejmie naukę języka kraju docelowego. Innym przypadkiem będzie natomiast migracja zarobkowa i chęć stałego pobytu w państwie trzecim. Inne motywy będzie miała również osoba, której migracja będzie miała charakter azylu, a inne jeśli będą to kontakty służbowe.

Nieodłącznym jednak procesem towarzyszącym migracji jest integracja i „według polskiego ustawodawcy składa się przynajmniej z trzech elementów: znajomości języka (podstawowego zasobu słownictwa języka polskiego umożliwiającego komunikowanie się), posiadania pracy (poszukiwania zatrudnienia i innych form aktywności zawodowej umożliwiającej ekonomiczne usamodzielnienie się) oraz nawiązania kontaktu z przedstawicielami lokalnej społeczności, sprzyjającego partycypacji w życiu społecznym, kulturalnym i publicznym” (Kornychuk, 2016, s. 4). Jednak w przypadku określenia determinantów dla potrzeby i motywacji nauki języka polskiego czynniki będą całkiem inne. „Na przestrzeni mijającej drugiej dekady XXI wieku Polska okazała się atrakcyjnym krajem dla cudzoziemców, co pokazują statystyki migracyjne jednak „nasz kraj, w wielu przypadkach, nie jest etapem końcowym takiej migracji, a jedynie etapem pośrednim w drodze do Europy Zachodniej” (Brądkiewicz, 2021, s. 130). W związku z powyższym pojawia się również potrzeba nauki języka, jednak dotyczy ona w większości kraju docelowego. Zatem migranci nie mają motywacji do nauki języka w krajach, które są jedynie miejscem ich krótkiego i tymczasowego zamieszkania, chyba, że są to elementy związane z turystyką i tym samym hobby, albo kontakty służbowe. Mają one jednak charakter krótkotrwały w przeciwieństwie do deklaracji stałego pobytu. Do tej pory powstało wiele opracowań, badań

i raportów dotyczących migracji i cudzoziemców. Poniżej jednak przedstawione zostaną motywy i czynniki determinujące naukę języka polskiego jako obcego, jako wynik realnych działań, prowadzonych na przestrzeni wielu lat.

JĘZYK KRAJU PRZYJMUJĄCEGO A POTRZEBA JEGO NAUKI PRZEZ MIGRANTÓW

Ze względu na zwiększające się procesy legalnej migracji osób spoza Unii Europejskiej na teren Wspólnoty uruchomionych zostało szereg funduszy mających na celu pomoc w integracji społecznej. Jednym z takich funduszy był Europejski Fundusz na rzecz Integracji Obywateli Państw Trzecich (EFI) stworzony w 1997 roku. Artykuł 4 Decyzji Rady Unii Europejskiej ustanawiającej Europejski Fundusz na rzecz Integracji Obywateli Państw Trzecich na lata 2007–2013 jako część programu ogólnego „Solidarność i zarządzanie przepływaniami migracyjnymi” (2007/435/WE) w punkcie 2a stanowił, że fundusz ten będzie wspierał: „organizację programów i zajęć mających na celu wprowadzenie nowo przybyłych obywateli państw trzecich do społeczeństwa kraju przyjmującego i umożliwiających im uzyskanie podstawowej wiedzy dotyczącej języka, historii, instytucji, aspektów społeczno-gospodarczych, życia kulturalnego oraz podstawowych norm i wartości społeczeństwa kraju przyjmującego, a także uzupełnianie już istniejących programów i zajęć tego rodzaju” (Decyzja Rady, 2007, pkt 2a). Zatem w dokumencie wskazano język kraju przyjmującego jako priorytet, a inkorporowane programy na grunt poszczególnych krajów członkowskich wpisały naukę języka jako element obligatoryjny dla wnioskodawców. Akademia Nauk Stosowanych Wyższa Szkoła Zarządzania i Administracji w Opolu, a w 2011 roku jeszcze Wyższa Szkoła Zarządzania i Administracji w Opolu była pierwszym i jedynym Beneficjentem funduszu w województwie opolskim realizującym komponent integracji w ramach EFI.

Tabela. 1. Projekty Europejskiego Funduszu na rzecz Integracji Obywateli Państw Trzecich (EFI) realizowane w województwie opolskim

Lp.	Nazwa projektu/Nazwa funduszu	Lata realizacji
1.	„Integracja bez granic” Europejski Fundusz na rzecz Integracji Obywateli Państw Trzecich	2011–2013
2.	„Integracja bez granic II” Fundusz Azylu, Migracji i Integracji	2014–2015
3.	„Integracja bez granic III” Fundusz Azylu, Migracji i Integracji	2015–2017
4.	„Integracja bez granic IV” Fundusz Azylu, Migracji i Integracji	2020–2022

Źródło: Opracowanie własne.

Oprócz wsparcia w zakresie wykonywania tłumaczeń i doradztwa pobytowego, pierwsza edycja objęła kursy języka polskiego. Z uwagi na to, że wszyscy Beneficjenci projektu przebywali legalnie na terenie Polski i przyjechali z własnej inicjatywy można było wyróżnić pięć grup obcokrajowców:

1. osoby pracujące,
2. osoby studiujące,
3. osoby studiujące i pracujące,
4. osoby studiujące i poszukujące pracy,
5. osoby niestudiujące i nieaktywne zawodowo.

Największa motywacja do nauki języka polskiego występowała w grupach 1-4. Dla grup wymienionych w punktach 1,3 i 4 najważniejszym czynnikiem był element związany ze znalezieniem pracy lub budowaniem ścieżki kariery zawodowej. Dla osób z grupy 2, które posiadały środki na swoje utrzymanie, a zatrudnienie nie było priorytetem, największą motywację stanowiła potrzeba integracji ze społeczeństwem przyjmującym. Największą barierą wskazywaną przez Beneficjentów i czynnikiem demotywującym była możliwość porozumiewania się w swoim środowisku (zamieszkania i pracy) w języku ojczystym.

Ze względu na charakter projektu osoby wymienione w punkcie 5 były przeważnie osobami nieletnimi albo osobami zależnymi, lub takimi, które traktowały Polskę jako chwilowe miejsce zamieszkania. W tym przypadku naukę języka polskiego determinował obowiązek szkolny dla osób nieletnich, a pozostałe osoby z grupy były w najmniejszym stopniu zmotywowane do podejmowania nauki. Dodatkowo wszystkie osoby z grup 1-4, które nie planowały pozostania na terenie Polski miały niską motywację do nauki języka polskiego ponad poziom podstawowy i niewielką związaną nawet z poziomem podstawowym. Osoby z tych grup nie wykazywały nawet chęci podjęcia krótkich form edukacji. Zatem najbardziej istotne z punktu widzenia motywacji nauki języka polskiego dla cudzoziemców z powyższych grup była przede wszystkim przesłanka wyboru kraju docelowego, a w przypadku pozostawania na terytorium Polski, osoby dorosłe i widzące szansę na rozwój związany ze znajomością języka polskiego o wiele chętniej deklarowały chęć uczestniczenia w kursach. Na kursy na poziomie zaawansowanym zapisywały się osoby, które widziały przede wszystkim szansę na awans zawodowy. Istotne jest również to, że w wielu zakładach produkcyjnych – jak deklarowali Beneficjenci – nie wymagano od nich znajomości języka polskiego, ponieważ praca była zorganizowana w taki sposób, że majster/kierownik/manager zespołu pełnił jednocześnie funkcję tłumacza, organizował i koordynował pracę. Jak wynika również z prowadzonych rozmów przez doradców, uwidaczniała się pewna prawidłowość, a mianowicie osoby, które mieszkaly samodzielnie szybciej uczyły się języka polskiego, a osoby mieszkające np. w akademikach z innymi osobami ze swojego kraju uczyły się wolniej.

Kolejna edycja projektu, która była realizowana w latach 2014–2015 była już wynikiem przeprowadzonych pogłębionych ankiet na grupie 100 obcokrajowców

spoza Unii Europejskiej, których zadaniem było wskazanie pięciu najważniejszych ich zdaniem obszarów wsparcia, którego potrzebowali po przybyciu do Polski. Respondenci odpowiadali z perspektywy minimum dwuletniego doświadczenia. Ponad 90% z nich uznało, że najważniejszym elementem jest możliwość nauki (nawet na poziomie podstawowym) języka polskiego. Przy czym zaznaczyli, że im szybciej rozpocznie się taka nauka, tym daje ona więcej szans i możliwości znalezienia pracy, awansu zawodowego i integracji społecznej. Kolejno wskazali takie elementy jak pomoc w znalezieniu legalnej pracy i doradztwo zawodowe, doradztwo edukacyjne oraz wsparcie procesu legalizacji pobytu. Przekazali też informacje, że nauka języka polskiego w stopniu podstawowym była dodatkowym motywem do dalszej nauki na wyższym poziomie. Stąd propozycja możliwości odbywania kursów na dwóch poziomach.

W kolejnej edycji, trwającej w latach 2015–2017 prawie 80% uczestników wskazywało język polski jako element najważniejszy, a coraz więcej respondentów widziało potrzebę pomocy przy legalizacji pobytu. Tendencja zapotrzebowania na naukę języka polskiego w przypadku realizacji proponowanego wsparcia zmalała jeszcze podczas trzeciej edycji projektu, ale po raz pierwszy również pojawiła się potrzeba tzw. mobilnych doradców, czyli osób, które będą świadczyć usługi doradcze i tłumaczeniowe na miejscu w urzędach. Zatem tak naprawdę podstawową i praktycznie główną barierą dla integracji i aktywnego funkcjonowania w życiu społecznym okazuje się bariera językowa. Nawet jeśli cudzoziemcy początkowo nie widzą potrzeby nauki języka, nawet na poziomie podstawowym, to z perspektywy czasu nauka języka okazuje się najbardziej potrzebna. Potwierdza to również fakt, że osoby, które kończyły kurs podstawowy z języka polskiego podejmowały naukę na wyższym poziomie. Co ciekawe, takie deklaracje składali już po kilku lekcjach poziomu podstawowego, gdzie zapisując się na kurs byli raczej sceptyczni. Obawiali się tego, czy będą w stanie na tyle opanować język.

Podczas realizacji ostatniego projektu w latach 2020–2022 grupą docelową stali się dodatkowo uchodźcy z Ukrainy, których można było podzielić na dwie grupy ze względu na perspektywę pozostania w Polsce. Osoby, które deklarowały chęć powrotu do ojczyzny, nie były skłonne do nauki języka polskiego i oczekiwały wsparcia, np. psychologicznego w języku ukraińskim, najczęściej były to osoby uciekające przed wojną. Ze składanych przez nie deklaracji wynikało, że mają nadzieję na jak najszybszy powrót, a zatem nie miały motywacji do nauki języka polskiego. Dodatkowo wiele instytucji i organizacji zapewniało taką pomoc w języku ojczystym uchodźców, co dodatkowo ograniczało potrzebę porozumiewania się w języku polskim. Drugą grupę stanowiły osoby, które deklarowały chęć pozostania w Polsce i dla nich dwoma największymi potrzebami były kursy językowe oraz wsparcie dotyczące poradnictwa zawodowego i pośrednictwa pracy. Z uwagi na to, że większość tych osób była aktywna zawodowo na terenie Ukrainy zdawali sobie sprawę, że porozumiewanie się w języku polskim będzie

kluczowym elementem i przewagą na rynku pracy nad osobami, które takiej nauki nie podejmą.

Kolejnym przedsięwzięciem, pokazującym czynniki determinujące naukę języka polskiego był projekt: „Szansa – nowe możliwości dla dorosłych”, realizowany w ramach Programu Operacyjnego Wiedza Edukacja Rozwój 2014–2020, w okresie od listopada 2022 do kwietnia 2023 na terenach gminy Nysa i Kluczbork. Głównym celem było objęcie wsparciem kobiet – uchodźczyń z Ukrainy – poprzez cały pakiet wsparcia, zawierający również kursy języka polskiego. Taki element wsparcia został określony przez głównego grantodawcę i przygotowane zostały scenariusze do prowadzenia zajęć z języka polskiego. Najbardziej istotnym elementem była wstępna diagnoza, gdzie Beneficjentki nie tylko przechodziły rozmowę kwalifikacyjną, ale również wypełniały testy językowe. Wszystkie Panie deklarowały, że ich problemy ze zrozumieniem np. pism urzędowych, procedur pobytowych wynikały z niskiego poziomu znajomości języka polskiego. Również część Beneficjentek nie miała na początku silnej motywacji do nauki języka, jednak wynikało to z obaw innych niż niechęć do samej nauki. Dlatego w projekcie założono wsparcie doradcze (poradnictwo zawodowe) oraz wsparcie psychologiczne. Znaczna część osób posiadała wykształcenie wyższe lub średnie oraz stabilną pracę, często na samodzielnych bądź kierowniczych stanowiskach. Niestety w Polsce ich kwalifikacje oceniane są bardzo nisko z różnych względów, a dodatkowo u wszystkich Pań wystąpiła bariera językowa. Dodatkowo zaistniała potrzeba modyfikacji zaproponowanych schematów nauki języka polskiego ze względu na uwagi uczestniczek na zbyt wysoki poziom. Tym samym uwidoczniła się pewna rozbieżność pomiędzy tym, co zaplanujemy bez procesu diagnostycznego a tym, co będzie wynikiem chociażby rozmów kwalifikacyjnych z potencjalnymi odbiorcami działań. Zatem można powiedzieć, że w ramach projektu wypracowano pewien mechanizm zaradczy, tak aby kierowane formy wsparcia były adekwatne nie tylko do potrzeb, ale i umiejętności. Mechanizm ten przyczynia się również do pogłębionej analizy problemu niskiej motywacji do nauki języka obcego, która nie musi wcale wynikać z niskich kompetencji społecznych i poziomu edukacji. Jak widać na poniższym wykresie Beneficjentki projektu były osobami, które posiadały w zdecydowanej większości wykształcenie średnie i wyższe.

Ten problem szczególnie dotyczy zatem migrantów, którzy swoje kraje opuścili np. ze względu na działania wojenne, czyli nie z własnej woli. Nie oznacza to jednak, że takim osobom brak motywacji w ogóle. W większości przypadków ich zmiana sytuacji życiowej powodowała dyskomfort i brak pewności siebie, a podejmując zatrudnienie, albo poszukując pracy osoby takie mogły przeważnie liczyć jedynie na niskopłatne zlecenia, prace sezonowe, rzadziej na pracę w wymiarze pełnego lub częściowego etatu. Część Beneficjentek jako barierę wskazywało również osoby zależne i deklarowało, że bez zapewnienia opieki nad dziećmi, nie byłyby w stanie uczestniczyć w projekcie. W tym przypadku

również uwidaczniał się podział na osoby, które planowały jak najszybciej wrócić na Ukrainę i dlatego poziom podstawowy języka uważały za wystarczający, jak również osoby, które chciałyby zostać w Polsce i z perspektywy krótkiego czasu były przekonane o tym, że umiejętność posługiwania się językiem polskim jest kluczowym elementem integracji i wejścia na rynek pracy. Rozumiały zależność, że lepsza znajomość języka to większe szanse i lepsze perspektywy.

Porównując również na przestrzeni lat różne grupy obcokrajowców uwidacznia się pewna zależność również jeżeli chodzi o miejsce zamieszkania. W dużych miastach cudzoziemcy zdecydowanie łatwiej znajdują zatrudnienie, a to z kolei powoduje, że muszą używać języka nie tylko w życiu prywatnym, ale i zawodowym. Widzą również zależność pomiędzy stopniem znajomości języka a perspektywami awansu, albo zmian na stanowisku pracy. Co ciekawe i warte podkreślenia, to fakt, że osoby deklarowały się chętniej na kursy językowe jeśli otrzymywały przy tym dodatkowe wsparcie (niefinansowe) i miały możliwość na samym początku wsparcia w języku ojczystym. Zarówno na kursach prowadzonych poprzez cztery edycje „Integracji bez granic” jak również w projekcie kierowanym do uchodźczyń uwidoczniła się pewna zależność – jeśli do udziału w zajęciach wybrane zostaną osoby, które na samym początku zadeklarują chęć udziału i nauki oraz którym przedstawi się korzyści ze znajomości języka, to nie ma problemów z frekwencją. Dużym wsparciem, szczególnie w przypadku uchodźczyń była możliwość zapewnienia opieki nad osobami zależnymi. Druga zaobserwowana zależność, to zwiększająca się ilość imigrantów z danego kraju, która wpływa na obniżenie chęci nauki języka kraju zamieszkania ze względu na to że coraz częściej, w pracy jak i w życiu codziennym, cudzoziemcy mają styczność ze swoim językiem.

ZAKOŃCZENIE

Niniejszy artykuł pokazuje, że motywacja do nauki języka polskiego przez obcokrajowców to proces obwarowany wieloma zmiennymi i czynnikami zewnętrznymi. Istotne znaczenie mają tutaj nie tylko same chęci, bo taki zarzut jest najczęściej formułowany w stosunku do cudzoziemców w przypadku odmowy udziału w zajęciach, ale przede wszystkim możliwości. Dla zrozumienia złożoności tego procesu i determinantów wpływających na motywację bardzo ważna wydaje się na gruncie tego, co zostało przedstawione, sama diagnoza, rozmowa i wsparcie nie tylko w obszarze językowym. Istotne jest również zrozumienie motywów pobytu osób z państw trzecich, a także ich sytuacji i statusu. Zrozumienie istoty problemu pomoże nie tylko lepiej dopasować treści do wymagań i oczekiwań, ale z pewnością wpłynie pozytywnie na frekwencję. Prezentowane zagadnienia pokazują również, że przedstawienie obcokrajowcom korzyści z nauki języka polskiego nawet na poziomie podstawowym zdecydowanie pozytywnie

wpływa na ich motywację. Jednak to rodzaj migracji jest czynnikiem bazowym, który będzie tutaj determinował chęci nauki.

BIBLIOGRAFIA

- Brązkiewicz, D. (2021). Migracja do Polski w drugiej dekadzie XXI wieku – skala zjawiska i zagrożenia. W: Z. Ciekanowski (red.), *Współczesne zagrożenia bezpieczeństwa państwa*. Cz. 2 (s. 126-139). Biała Podlaska: Wydawnictwo Państwowej Szkoły Wyższej im. Papieża Jana Pawła II.
- Decyzja Rady z dnia 25 czerwca 2007 r. ustanawiająca Europejski Fundusz na rzecz Integracji Obywateli Państw Trzecich na lata 2007–2013 jako część programu ogólnego „Solidarność i zarządzanie przepływami migracyjnymi”. (2007). Pobrane z: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/?uri=CELEX%3A32007D0435> [dostęp: 20.11.2023].
- Górny, A., Kaczmarczyk, P. (2003). *Uwarunkowania i mechanizmy migracji zarobkowych w świetle wybranych koncepcji teoretycznych*. Warszawa: Instytut Studiów Społecznych uw. Pobrane z: <https://www.migracje.uw.edu.pl/wp-content/uploads/2016/12/049-1.pdf> [dostęp: 20.11.2023].
- Korniyuchuk, A. (2016). *Nauka języka w integracji uchodźców – doświadczenia innych państw*. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych. Pobrane z: https://www.isp.org.pl/uploads/drive/oldfiles/Program%20Migracji%20i%20Polityki%20Rozwojowej/Jezyk_nauka.pdf [dostęp: 20.11.2023].

CZĘŚĆ II

TRANSFORMACJE SPOŁECZNE
I TECHNOLOGICZNE

ODPOWIEDZIALNE PRZEDSIĘBIORSTWO PRACODAWCĄ OSÓB W WIEKU POPRODUKCYJNYM

Streszczenie: Problem starzenia się społeczeństwa jest w chwili obecnej problemem globalnym. Wzrost udziału osób starszych w strukturze demograficznej społeczeństw ma wpływ na wszystkie dziedziny życia społeczno-gospodarczego i nie omija żadnego regionu świata. Dynamika globalnych procesów demograficznych wymusza głęboką analizę nowego kształtu polityki gospodarczej i społecznej, uwzględniającej w szerszym niż dotychczas zakresie potrzeby i oczekiwania osób starszych, a także tworzenie konkretnych narzędzi zapobiegania potencjalnemu wykluczeniu społecznemu seniorów. Głębokie problemy z pozyskiwaniem wysokiej jakości kapitału ludzkiego prędzej czy później wymuszą na pracodawcach sięgnięcie po starszych pracowników, głównie po tych, którzy zakończyli swoje życie zawodowe, a z uwagi na dobry stan zdrowia fizycznego chcą i mogą nadal pracować. Już niedługo wykorzystywanie tego potencjału stanie się standardem i wymusi konieczność przystosowania warunków pracy do stanu zdrowia, potrzeb i możliwości starzejących się pracowników.

Słowa kluczowe: senior, jakość, odpowiedzialność

Summary: The problem of population aging is currently a global problem. The increase in the share of older people in the demographic structure

¹ Akademia Nauk Stosowanych – Wyższa Szkoła Zarządzania i Administracji w Opolu, ul. Niedziałkowskiego 18, 45-085 Opole, Polska; e-mail: j.ratajczak@g.wszia.opole.pl; ORCID: 0009-0009-5668-5591.

of societies affects all areas of socio-economic life and does not exclude any region of the world. The dynamics of global demographic processes require a deep analysis of the new shape of economic and social policy, taking into account the needs and expectations of older people to a wider extent than before, as well as the creation of specific tools to prevent the potential social exclusion of seniors. Deep problems with acquiring high-quality human capital will sooner or later force employers to employ older workers, mainly those who have finished their professional lives and, due to their good physical health, want and can continue to work. The use of this potential will soon become standard and will require adapting working conditions to the health, needs and capabilities of aging employees.

Keywords: senior, quality, responsibility

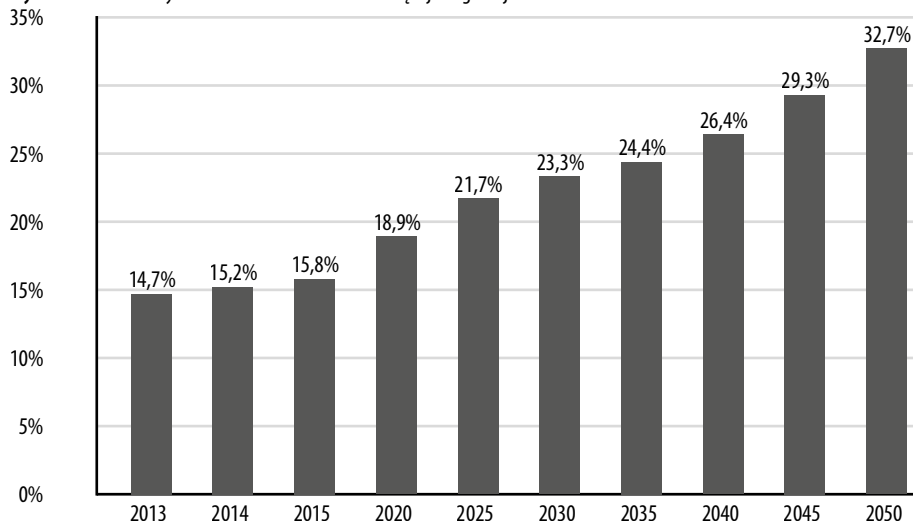
Starzenie się ludzi jest zjawiskiem uniwersalnym – ludzie starzeli się i starzeć się będą zawsze. Jednakże w ostatnich kilkudziesięciu latach intensywność tego zjawiska szczególnie w krajach wysokorozwiniętych znacznie wzrosła, co przy jednoczesnym spadku przyrostu naturalnego w tych krajach sprawia, że odsetek ludzi starszych w społeczeństwie szybko wzrasta. Jest to skutek wydłużania się trwania ludzkiego życia, postępu cywilizacyjnego i poprawy jakości życia. Niepokój budzi nie sam fakt wzrostu ilościowego starszej populacji, co wzrost jej udziału w strukturze ludności, spowodowany spadkiem udziału najmłodszych grup wiekowych w strukturze demograficznej społeczeństwa (Dragan, 2011, s. 3).

Problem starzenia się społeczeństwa jest w chwili obecnej problemem globalnym. Wzrost udziału osób starszych w strukturze demograficznej społeczeństw ma wpływ na wszystkie dziedziny życia społeczno-gospodarczego i nie omija żadnego regionu świata. Wszystkie państwa stanęły przed koniecznością uwzględnienia w procesie zarządzania gospodarką polityki senioralnej, która w swojej specyfice wymagać będzie dużo więcej niż dotychczas działań prewencyjnych.

Dynamika globalnych procesów demograficznych wymusza głęboką analizę nowego kształtu polityki społecznej, uwzględniające w szerszym niż dotychczas zakresie potrzeby i oczekiwania osób starszych, a także tworzenie konkretnych narzędzi zapobiegania potencjalnemu wykluczeniu społecznemu seniorów. Zmiana demograficzna implikuje szereg konsekwencji ekonomicznych, społecznych, kulturowych i edukacyjnych, w tym – z uwagi na wzrastający udział seniorów w życiu społecznym – konieczność zawodowego kształcenia specjalistów w zakresie gerontologii pojmowanej interdyscyplinarnie oraz stworzenie systemu wsparcia osób w podeszłym wieku (Kijak, Szarota, 2013). Badania demograficzne pokazują że największy wpływ na dynamikę i poziom starzenia się społeczeństwa ma natężenie urodzin. Duży udział liczby urodzin przyczynia

się do wzrostu udziału dzieci w strukturze populacji, a co za tym idzie do odmłodzenia się społeczeństwa.

Wykres 1. Procentowy udział osób w wieku 65 lat i więcej w ogólnej liczbie mieszkańców Polski w latach 2013–2050

Źródło: Główny Urząd Statystyczny. (2014). *Prognoza ludności na lata 2014–2050* (Studia i Analizy statystyczne – Departament Badań Demograficznych i Rynku Pracy). Warszawa: GUS, s. 113.

W Polsce od dłuższego czasu zauważane jest tak zwane falowanie demograficzne. Na piramidach wieku zdecydowanie wyróżniają się dwa okresy wyżu demograficznego, konsekwencją których jest zwiększająca się liczba urodzeń zgodnie z regułą, że wyż rodzi wyż. Obecni 60 czy 70-latkowie to pokolenie wyżu lat 50. ubiegłego wieku zwanego wyżem kompensacyjnym, który był spowodowany dążeniem do wyrównania demograficznych strat wojennych. Rodziło się wówczas około 780 tys. dzieci rocznie, a wartość współczynnika dzietności wynosiła powyżej 3,5. Kolejny wyż demograficzny miał miejsce na przełomie lat 70. i 80. ubiegłego wieku, czyli prawie 25 lat po poprzednim. Urodziły się dzieci pokolenia wyżu kompensacyjnego i choć co prawda było ich mniej, bo około 700 tys. rocznie to i tak struktura wieku przemawiała na korzyść ludzi młodych. Obserwując obecnie sytuację demograficzną kraju można mieć wątpliwości, czy reguła poprzedniego okresu – czyli wyż rodzi wyż – przyniesie w przyszłości oczekiwany skutek w postaci zwiększonego współczynnika dzietności. Młodzi ludzie zaczęli bardziej sceptycznie podchodzić do macierzyństwa, a w ostatnich latach zauważane jest znaczne osłabienie pozycji rodziny spowodowane nadawaniem w wyborach życiowych nadmiernego znaczenia czynnikom ekonomicznym. Małżeństwo i rodzina przestały być podmiotem społecznego postrzegania i coraz częściej traktowane są jako sprawa prywatna. Czynniki, które nie sprzyjają zakładaniu rodzin oraz rodzeniu dzieci przez młodszą generację, są niewątpliwie

przemiany ekonomiczno-społeczne jakie nastąpiły w naszym kraju w ostatnich latach. Zaliczyć do nich można przede wszystkim bezrobocie, duże wymagania stawiane przez pracodawców, wysokie ceny mieszkań oraz wzrost roli czynnika materialnego w uzyskaniu odpowiedniej pozycji społecznej. Jednocześnie brak wystarczającego materialnego i społecznego wsparcia dla rodzin, nie zachęca do poświęcenia się jej, mimo iż w hierarchii wartości udane życie małżeńskie i rodzinne stawiane jest na jednym z czołowych miejsc (Skrzypek, Sokół, 2009, s. 200). Alarmujące jest również to, że coraz mniej Polek decyduje się w ogóle mieć dzieci. Drastycznie przesunęła się granica wiekowa kobiet rodzących pierwsze dziecko. O ile w latach 1970–1980 kobiety rodziły pierwsze dziecko poniżej 30 roku życia, o tyle obecnie czas ten znacznie się przesunął, a powszechnym stał się pierwszy poród po 35 roku życia, mimo że obarczony ryzykiem korzystania z pomocy wyrafinowanych technik medycznych.

Niski poziom dzietności i urodzeń, przy jednoczesnym korzystnym zjawisku wydłużania się życia, powoduje coraz szybsze starzenie się ludności. Tendencja ta w najbliższych latach będzie się nasilać i spowoduje zmniejszanie podaży pracy. Już w 2019 r. na każde 100 osób w wieku produkcyjnym przypadało 30 osób w wieku przedprodukcyjnym i aż 37 osób w wieku poprodukcyjnym. Oznacza to, że udział potencjalnych zasobów pracy jest mniejszy niż udział osób, które opuściły rynek pracy. Według prognoz GUS w 2035 r. liczba osób w wieku poprodukcyjnym (kobiety 60+ i mężczyźni 65+) osiągnie w Polsce prawie 9,6 mln (w 2008 r. wynosiła 6,2 mln). Według prognoz Eurostatu stosunek liczby osób 65-letnich i starszych do liczby osób w wieku 15–64 lata w 2030 r. wyniesie 36%, a w 2050 r. osiągnie wartość 56% (Molka, n.d.).

Istniejące i nadal pogłębiające się problemy demograficzne kraju doprowadzą do dalszego zwiększania się ilości ludzi starych i konieczności znaczących zmian w polityce zarówno gospodarczej jak i społecznej państwa. Dużo mówi się o konieczności zmian w polityce senioralnej państwa, szczególnie w zakresie ochrony przed ubóstwem, ale problem starzenia się społeczeństwa już niedługo odbije swe piętno na sytuacji gospodarczej kraju w zakresie braku jednego z najważniejszych czynników rozwoju gospodarczego, a mianowicie kapitału ludzkiego. Brak zastępowalności pokoleniowej może spowodować brak rąk do pracy, a przez to znaczny ubytek dochodów budżetowych, z których finansowane są dochody seniorów i cała kierowana do nich polityka senioralna.

Negatywna sytuacja na rynku pracy może wymusić konieczność pozyskiwania kadr, szczególnie ludzi o wysokich kompetencjach i doświadczeniu, z grona osób w wieku poprodukcyjnym, które ze względu na stan zdrowia i predyspozycje zawodowe mogą i chcą kontynuować czynne życie zawodowe zdając sobie sprawę, że przejście na emeryturę związane będzie ze znacznym obniżeniem jakości ich życia, co w wielu przypadkach może być niezadowalające i frustrujące.

Według Platona „jakość jest stopniem doskonałości”. Bez względu na to, czy dotyczy jakości życia, czy też jakości produktu. Jakość to wartość, spełnienie

oczekiwań, a w ujęciu ekonomicznym, jako stopień zgodności jakiegoś produktu z oczekiwaniami odbiorców, które wynikać mogą z jego potrzeb, płacy, jak również cen. „Jakość życia to stan satysfakcji, szczęścia, zadowolenia płynący z całokształtu egzystencji, czyli: korzystania ze środowiska przyrodniczego, dobrego stanu zdrowia, pomyślności w życiu, pozycji społecznej, dobrobytu oraz konsumpcji” (Bywalec, Rudnicki, 1999, s. 27-29).

Pojęcie jakości życia odnosi się również do ról pełnionych w społeczeństwie, tzn. do stopnia spełnienia oczekiwań społecznych. Każde społeczeństwo przypisuje jednostce jakieś funkcje, role, zadania. Odnosi się to zarówno do płci, jak i wieku, miejsca zamieszkania czy stopnia wykształcenia. Pojęcie jakości życia zmienia się wraz z wiekiem, fazą życia oraz podstawowymi celami obiektywnymi i subiektywnymi jakie stoją do realizacji przed człowiekiem (Bańka, 2005, s. 15).

Według Remigiusza Kijaka i Zofii Szaroty (2013) o jakości życia każdego człowieka świadczą trzy podstawowe aspekty:

- ekonomiczny – oznaczający dobrobyt materialny, przy czym tradycyjne mierniki zamożności rozpatrywane są wraz z subiektywną oceną niedostatku;
- społeczny – w ramach tego aspektu jakości życia, pomiarowi podlegają infrastruktura społeczna i usługi społeczne (np. zdrowotne, medyczne, kosmetyczne, transportowe, bankowe, ubezpieczeniowe itp.);
- psychiczny – badaniom podlegają subiektywne odczucia jakości życia.

Jakość życia jest kategorią trudno mierzalną, subiektywną, złożoną i stanowi przedmiot badań wielu dyscyplin naukowych. Socjologowie, psychologowie społeczni oraz ekonomiści zajmują się od dawna badaniem jakości życia ludzi, a każdy z nich skupia się głównie na przeciwdziałaniu wykluczeniu społecznemu, realizacji aktywnego starzenia się oraz niezależności ekonomicznej i społecznej (Kusterka-Jefmańska, 2015).

Większość osób w wieku senioralnym twierdzi, że zakończenie pracy zawodowej powoduje znaczne obniżenie jakości ich życia. Zmniejszone środki finansowe ograniczają w znacznym stopniu możliwość znanego do chwili przejścia na emeryturę poziomu zaspokajania ich podstawowych potrzeb, nie mówiąc już o potrzebach wyższego rzędu, które zaspokajane były w czasie czynnej pracy zawodowej. W związku z powyższym większość seniorów uważa, że jakość życia to przede wszystkim aspekt finansowy, a inne aspekty odgrywają w ich życiu mniej znaczącą rolę.

Obecnie coraz częściej znacząca część emerytów decyduje się na podejmowanie pracy zawodowej w celu zwiększenia swoich dochodów i jak najmniejszego ograniczania swoich potrzeb zaspakajanych w trakcie ich czynnego życia zawodowego.

Trzeba przyznać, że praca zawodowa jest dla osób starszych nie tylko sposobem zachowania dobrej kondycji zdrowotnej, lecz także buduje ich prestiż, określa miejsce i rolę w społeczności i rodzinie, a często jest wręcz podstawowym bodźcem do aktywności życiowej: nadaje codzienności sens, motywuje

do wychodzenia z domu, do dbania o wygląd, dobry stan fizyczny i psychiczny. Obowiązki zawodowe dają im poczucie własnej wartości, bycia potrzebnym. Dla niektórych praca jest jedną z niewielu możliwości przebywania z innymi, nawiązywania i utrzymywania kontaktu ze światem zewnętrznym. A dorobienie do skromnej emerytury okazuje się niekiedy jedyną możliwością poprawienia swojej sytuacji ekonomicznej (Molka, n.d.).

Trudności wielu przedsiębiorstw w zakresie niedoboru kapitału ludzkiego powodują, że wiele podmiotów decyduje się na zatrudnianie emerytów szczególnie tych, którzy ze względu na wiedzę i kompetencje przyczyniali się przez wiele lat do efektywnego funkcjonowania przedsiębiorstwa. Wielu emerytów bardzo chętnie zasila kadrowo przedsiębiorstwa, z którymi związani byli przez większość swojego życia zawodowego. Taka postawa świadczyć może nie tylko o ogromnym przywiązaniu do firmy, ale o ukształtowanej wśród nich budowanej przez wiele lat lojalności pracowniczej.

Według Małego słownika etycznego *lojalność* w ujęciu pracowniczym to zachowanie jednostki wobec pewnych instytucji np. organizacji lub zespołu pracowniczego zgodne z przyjętymi zobowiązaniami (np. względem pracodawcy) lub istniejącym prawem (Jedynak, 1999). W takim przypadku lojalność pracownika to postępowanie w zgodzie z warunkami podpisanej umowy, obowiązkami na stanowisku, kodeksem pracy oraz obowiązującymi zasadami BHP.

Na współczesnym rynku lojalność pracowników oddanych swojej organizacji jest cechą pożądaną bowiem nie tylko wpływa na zaangażowanie w wykonywanie powierzonych zadań, przestrzeganie norm i zasad pracy, wysoki stopień zdyscyplinowania, ale związana jest z poczuciem zadowolenia i przynależności do firmy i identyfikacji z nią. Lojalni pracownicy współpracują, ufają sobie wzajemnie, a co istotne – efektywnie realizują określone w misji przedsiębiorstwa cele firmy (Chwalibóg, 2013, s. 23).

Nastawienie do starszych pracowników zmienia się w Polsce bardzo powoli. Osoby starsze, które „widziały już niejedno”, potrafią łatwiej i szybciej znaleźć rozwiązanie trudnego zadania, ograniczając liczbę popełnianych błędów. Jeśli do tego są otwarte na świeże pomysły młodszych, potrafią się w nich odnaleźć, mogą stanowić ogromną wartość dla instytucji. Umiejętne budowanie zespołu zgodnie z modelem uczeń – mistrz, często pozwala firmom osiągać lepsze wyniki, ograniczając jednocześnie koszty związane z rotacją kadr. Pracodawcy zwykle postrzegają starszych pracowników jako mniej produktywnych, częściej korzystających ze zwolnień chorobowych i mniej elastycznych. Nie doceniają ich zalet, np. ustabilizowanej sytuacji życiowej (mają odchowane dzieci i nie są przytłoczeni zbyt dużą liczbą obowiązków domowych i rodzinnych, mają więcej czasu na pracę, są bardziej dyspozycyjni i mają możliwość lepszego dopasowania się do wymogów pracodawcy) oraz faktu, że starsi pracownicy gotowi są pracować za niższą płacę niż młodszy. Często pracodawcy nie zdają sobie sprawy, że wśród seniorów mogą pozyskać rzetelnych i lojalnych

pracowników – zaangażowanych, posiadających wiedzę i umiejętności nabyte podczas wieloletniej pracy zawodowej, którymi mogą się podzielić i sprawdzić jako mentorzy dla młodych pracowników dopiero wkraczających na rynek pracy. Starszy pracownik to przede wszystkim nieocenione źródło umiejętności praktycznych oraz tzw. wiedzy pragmatycznej budowanej na podstawie długoletnich życiowych i zawodowych doświadczeń, pracownik cierpliwy, opany, łatwiej radzący sobie ze stresem, wykazujący dużo większą motywację do pracy i przywiązany do stanowiska i firmy bardziej niż jego młodszy koledzy. W starszych pokoleniach nikogo nie dziwi praca w jednej firmie lub na jednym stanowisku przez dziesiątki lat, a nawet przez całe zawodowe życie (Molka, n.d.). W związku z tym przedsiębiorstwa, dla których kapitał ludzki stanowi podstawowy czynnik ekonomicznego funkcjonowania, powinny stwarzać pracownikowi – emerytowi takie warunki współpracy, aby praca była dla niego komfortem, dawała poczucie bezpieczeństwa, przynosiła dochód niezbędny do funkcjonowania oraz w pełni go satysfakcjonowała. W przypadku pracowników – emerytów decydujących się na podjęcie pracy w rodzimym zakładzie w wielu przypadkach aspekt emocjonalno-symboliczny odgrywa bardziej znaczącą rolę niż aspekt racjonalno-funkcjonalny (Robak, 2016, s. 84). Inaczej jest w przypadku ludzi młodych, dla których elastyczny rynek pracy (młodzi pracownicy nie przywiązują się do miejsca pracy i szybciej są w stanie je zmienić) nie sprzyja budowie lojalności pracowniczej, a głównym aspektem podejmowania pracy zawodowej w tym lub innym miejscu zatrudnienia jest aspekt finansowy. Mimo pogarszającej się sytuacji demograficznej i coraz większym brakiem wykwalifikowanych kadr zatrudnianie pracowników w wieku emerytalnym ciągle budzi obawy pracodawców. Ofert pracy dla seniorów jest zdecydowanie mniej niż dla osób młodych. Powodem tego są nadal panujące stereotypy na temat osób starszych i starości. Często pracodawcy uważają, że starszy pracownik nie aklimatyzuje się w zespole ludzi młodych, a i młodzi menadżerowie nie zawsze są gotowi na pracę z kimś o wyższych kompetencjach i większym doświadczeniu. Nie bez znaczenia jest tu też niedopasowanie kompetencji starszych osób do szybko zmieniających się potrzeb pracodawców. Ograniczona znajomość współczesnych technologii czy języków obcych wykluczają seniorów praktycznie już na samym starcie w poszukiwaniu zatrudnienia w wielu zawodach.

Skutkuje to tym, że osoby starsze, zniechęcone sytuacją na rynku pracy, niepowodzeniami w pozyskaniu zatrudnienia, rezygnują z poszukiwania, nie podnoszą swoich kwalifikacji, potwierdzając tym samym panujące wśród przedsiębiorców na ich temat stereotypy. Wielu jednak pracodawców odpowiedzialnych za funkcjonowanie firmy zachęca pracowników do pozostania w miejscu zatrudnienia, mimo że osiągnęli wiek emerytalny, zdając sobie sprawę że ich wieloletnie doświadczenie, kompetencje i lojalność to podstawowe źródło wiedzy dla nowych pracowników. Odpowiedzialny pracodawca to ten, który sprawiedliwie traktuje swoich pracowników bez względu czy są to pracownicy młodzi, czy osoby

w wieku emerytalnym. Uczciwe reguły gry i rzetelność pełnią w tym przypadku ważną rolę. Zadaniem odpowiedzialnego szefa jest zapewnienie przyjaznego nastroju w pracy, bowiem tylko komfortowa atmosfera sprzyja osiągnięciu dobrych wyników pracy i tworzy wspólnotę moralną w firmie. Odpowiedzialny pracodawca powinien pamiętać, że współcześni seniorzy to najczęściej osoby aktywne zarówno fizycznie jak i zawodowo. Jako pracownicy są niezwykle wartościowi, bo dzięki bogatemu doświadczeniu solidnie wykonują swoją pracę, są bardziej dyspozycyjni, posiadają ugruntowaną wiedzę w obszarze wykonywanego zawodu i są merytorycznym wsparciem dla swoich młodszych kolegów. Warto zatem zatrudniać seniorów i budować kulturę organizacji na różnorodności. Współcześni seniorzy są dziś bardziej otwarci na zmianę i chętnie korzystają z różnorodnych form kształcenia.

Zawodowe i społeczne umiejętności zdobyte przez seniorów w trakcie ich pracy zawodowej stanowią unikalny zasób kapitału ludzkiego, którego nie posiadają nowozatrudnieni pracownicy. Trzeba zatem stwierdzić, że zatrudniania osób w wieku poprodukcyjnym może przynieść firmie więcej korzyści niż strat. Obecni sześćdziesięciolatkowie są zupełnie inni niż ci sprzed lat, bo zmienił się model starości, inne są doświadczenia życiowe i inne nastawienie do aktywności zawodowej.

Najbliższe lata udowodnią, że wraz z coraz większym wyczerpywaniem się puli osób w tradycyjnie rozumianym wieku produkcyjnym (przedział wiekowy 20–64 lata), firmy będą zmuszone zatrudniać coraz więcej osób po sześćdziesiątce lub nawet siedemdziesiątce. W praktyce aktywizacja osób w wieku 50+ często nie jest łatwa i wymaga długoterminowych działań, zwłaszcza gdy dotyczy osób pozostających przez długi czas bez pracy. To proces, który wymaga nie tylko zmiany podejścia części pracodawców, ale również wspierających polityk publicznych i regulacji prawnych. Niestety, zdarzają się sytuacje, gdy pracownicy zbliżający się do wieku emerytalnego, nawet doświadczeni i zaangażowani, otrzymują sygnały z otoczenia, które zachęcają ich do przejścia na emeryturę. Wyniki badań wskazują, że potencjał doświadczonych pracowników nie jest odpowiednio wykorzystywany, choć charakteryzują się oni wysokim poziomem kompetencji oraz motywacji, a także są elastyczni w zakresie oczekiwań finansowych i czasu pracy. Żeby temu zapobiec, pracodawcy powinni przeprowadzić zmiany w modelach biznesowych, których efektem będzie lepsza integracja z rynkiem pracy osób w wieku 50+, większe inwestycje w aktywizację zawodową, efektywniejsze i zrównoważone wykorzystywanie elastycznych form zatrudnienia oraz zachęcanie do ciągłej nauki. Na rynku widać jednak pozytywne zmiany. Coraz więcej przedsiębiorstw wprowadza działania w zakresie różnorodności włączając kulturę organizacyjną w tym zakresie do swoich strategii biznesowych. Trendy demograficzne i makroekonomiczne nie pozostawiają przedsiębiorstwom i rządowi wyboru – im szybciej zaczną się inwestować w aktywizację, osób starszych, tym lepiej.

BIBLIOGRAFIA:

- Bańka, A. (red.). (2005). *Psychologia jakości życia*. Poznań: Stowarzyszenie Psychologia i Architektura.
- Bywalec, C., Rudnicki, L. (1999). *Podstawy ekonomiki konsumpcji*. Kraków: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej.
- Chwalibóg, E. (2013). Wyzwalanie zachowań obywatelskich pracowników jako krok w dążeniu do doskonałości organizacji. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu. Management Forum*, nr 322, s. 18-28.
- Dragan, A. (2011). *Starzenie się społeczeństwa polskiego i jego skutki*. Warszawa: Biuro Analiz i Dokumentacji. Kancelaria Senatu.
- Główny Urząd Statystyczny. (2014). *Prognoza ludności na lata 2014–2050* (Studia i Analizy statystyczne – Departament Badan Demograficznych i Rynku Pracy). Warszawa: GUS.
- Jedynak, S. (red.). (1999). *Mały słownik etyczny*. Bydgoszcz: Oficyna Wydawnicza „Branta”.
- Kijak, R.J., Szarota, Z. (2013). *Starość. Między diagnozą a działaniem*. Warszawa: Centrum Rozwoju Zasobów Ludzkich.
- Kusterka-Jefmańska, M. (2015). Determinanty jakości życia w kontekście badań transgranicznych. *Studia i Prace WNEiZ US*, nr 40. Pobrane z: http://www.wneiz.pl/nauka_wneiz/sip/sip40-2015/SiP-40-t2-251.pdf [dostęp: 08.01.2019].
- Molka, H. (n.d.). *Pracownik w wieku emerytalnym – dobry, ale niechciany* #POKOLENIA 16. Pobrane z: <https://cam.waw.pl/pokolenia/artukul/pracownik-w-wieku-emerytalnym-dobry-ale-niechciany-pokolenia-16/> [dostęp: 30.04.2023].
- Robak, E. (2016). Lojalność pracowników a zarządzanie potencjałem społecznym współczesnych organizacji. *Zeszyty Naukowe Politechniki Częstochowskiej. Zarządzanie* Nr 24 t. 2, s. 82-95.
- Skrzypek, E., Sokół, A. (red.). (2009). *Zarządzanie kapitałem ludzkim w gospodarce opartej na wiedzy*. Warszawa: Instytut Wiedzy i Innowacji.

SZTUCZNA INTELIGENCJA I JEJ WPŁYW NA WYBRANE ASPEKTY ŻYCIA. SZANSE, WYZWANIA, PROBLEMY

Streszczenie: Artykuł podejmuje tematykę sztucznej inteligencji w ujęciu wielowymiarowym, analizując jej wpływ na różne sfery życia. Poprzez pokazanie zasad jej działania, aspektów praktycznych oraz omówienie elementów technicznych, jest to również nie tylko próba zdefiniowania tego pojęcia, ale i oceny szans oraz zagrożeń jakie mogą wyniknąć z jej stosowania i rozwoju. Przedstawione zagadnienia pomogą odpowiedzieć na stawiane coraz częściej pytanie o rolę, jaką odgrywa i będzie odgrywać AI w naszym życiu osobistym, ale też zawodowym.

Słowa kluczowe: AI, sztuczna inteligencja, krytyczne myślenie

Summary: The article takes up the subject of artificial intelligence in a multidimensional approach, analyzing its impact on various areas of life. By showing the principles of its operation, practical aspects and discussing technical elements, it is also an attempt not only to define this concept, but also to assess the opportunities and threats that may result

¹ Akademia Nauk Stosowanych – Wyższa Szkoła Zarządzania i Administracji w Opolu, ul. Niedziałkowskiego 18, 45-085 Opole, Polska. e-mail: m.oleksiuk@g.wszia.opole.pl; ORCID: 0000-0002-3287-7275.

² Akademia Nauk Stosowanych – Wyższa Szkoła Zarządzania i Administracji w Opolu, ul. Niedziałkowskiego 18, 45-085 Opole, Polska; e-mail: p.szastaj@g.wszia.opole.pl; ORCID: 0000-0001-8072-484X.

from its use and development. The issues presented will help answer the increasingly common question about the role that AI plays and will play in our personal and professional lives.

Keywords: AI, artificial intelligence, critical thinking

WPROWADZENIE

Komputeryzacja i cyfryzacja dostarczyły jednego z najbardziej poszukiwanych elementów jakim jest automatyzacja, połączona z szybkością i wydajnością. Procesy te najpierw wykorzystywane były w przemyśle, ponieważ „transformacja cyfrowa jest postrzegana jako jeden z kluczowych czynników zmieniających sposób, w jaki przedsiębiorstwa tworzą wartość i zdobywają przewagi konkurencyjne” (Kotarba, 2018, s. 124). Ta efektywność i przyspieszanie procesów w korelacji z wykorzystaniem myślenia maszynowego, opierającego się na algorytmach, szybko przeniosły się jednak do świata użytkowników komercyjnych i dały początek internetowym wyszukiwarkom. To tam złożony z pozoru proces, który dopasowuje informacje do danych wejściowych został zminimalizowany (przyspieszony) w taki sposób, że wyniki otrzymujemy praktycznie natychmiast. Analizując te etapy u lidera jakim jest firma Google kluczowe są wspomniane już dane wejściowe, czyli słowa klucze, dzięki którym „Google pobiera tekst, obrazy i filmy ze stron znalezionych w Internecie, korzystając z automatycznych programów nazywanych robotami”. Następnie „analizuje tekst, obrazy i pliki wideo” i indeksuje, czyli „przechowuje informacje w dużej bazie danych”, by finalnie zwrócić szukającemu [...] informacje pasujące do jego zapytania” (Google). Użytkownicy przeglądarek zdają sobie sprawę, że są to jedynie narzędzia, które wyszukują strony internetowe, grafiki i inne elementy, ale o rzetelność znalezionych informacji muszą zadbać sami. Dlatego też długo wyczekiwaną nadzieją miała być sztuczna inteligencja.

Ta na przestrzeni lat rozwijała się bardziej w sferze filmów science-fiction i książek fantasy, dostarczając mylnego przekonania, że AI będzie miało ludzką świadomość. Powstał również dylemat, czy AI inteligencją przewyższy człowieka, a jeśli tak to czy „zapanuje nad światem”? Należałoby jednak porównać działanie sztucznej i ludzkiej inteligencji. Ta pierwsza to działania maszynowe, realizowane w pewnym procesie inżynierskim, wykorzystującym podobieństwa. Nasza, ludzka inteligencja pochodzi od umysłu człowieka i działa również w oparciu o pewien kontekst, ale też odczucia i często zdecydowanie bardziej autonomiczny wybór. AI co prawda zdecydowanie przewyższa ludzkie możliwości jeśli chodzi o magazynowanie danych, modele statystyczne, czy też elementy poddające się algorytmizacji, na zasadzie wyszukiwania podobieństw i przede wszystkim szybkości wyszukiwania, jednak i ona może się pomylić. Z pewnością nie ma również

zdolności krytycznego myślenia na wzór człowieka. Według The Foundation for Critical Thinking: „Myślenie krytyczne to zdyscyplinowany intelektualnie proces aktywnej i umiejętnej konceptualizacji, stosowania, analizowania, syntetyzowania lub oceniania informacji zebranych lub generowanych przez obserwację, doświadczenie, refleksję, rozumowanie lub komunikację, jako przewodnik po wierze i działaniu” (The Foundation for Critical Thinking). Zatem pojawiają się elementy, które są charakterystyczne tylko i wyłącznie dla procesu ludzkiego rozumowania. Nawet jeśli obecnie sztuczna inteligencja zyska pewną autonomię w jakimś procesie, to jest ona zależna od człowieka i daleka od wizji nakreślonych w filmach. Społeczna dyskusja na temat AI wzmogła się w momencie, kiedy okazało się, że takie aplikacje jak np. Chat GPT, który w jeden dzień potrafił zyskać milion użytkowników, będą ogólnodostępne, a co najważniejsze – bezpłatnie. Początkowo nazywano to cyfrową ewolucją w przetwarzaniu i generowaniu danych, ale w komercyjnym użyciu narzędzia te służyły jako zabawka albo sposób na odrobienie lekcji. Jednak tak naprawdę za pojęciem tym stoją algorytmy, które potrafią w sposób masowy generować treści. Przy czym szybkość i masowy sposób generowania danych będą dla wykorzystywania AI ogromnym plusem, ale też równocześnie zagrożeniem dla nas. Forma tej inteligencji co prawda trenuje się na zasobach i zbiorach, które do świata cyfrowego wprowadzili ludzie, ale płatne i lepsze wersje mogą same nauczyć się np. grać w szachy, znając zasady. Nie robią tego jednak na ludzki sposób. Dlatego sztuczna inteligencja to również dylematy i to nie tylko te związane z aspektami technicznymi, ale prawnymi, a nawet moralnymi i edukacyjnymi. Jednocześnie poza bezpłatnymi narzędziami, które jak to zostało wspomniane, służą między innymi zabawie, tworzeniu grafik, czy też różnych komercyjnych treści, AI w bardzo zaawansowanej formie wykorzystywana jest w usługach i przemyśle, a nawet analitycy rynku pracy stanęli przed wyzwaniami jakie przyniesie. Poniżej opisane zostaną wybrane przykłady zastosowania AI i pokazana wieloaspektowość, a także wyzwania i zagrożenia związane z jej stosowaniem.

JEDNO ZAPYTANIE – DWIE TWARZE AI

Sztuczna inteligencja w kontekście bezpłatnego i komercyjnego korzystania z jej zasobów to nie tylko popularne aplikacje generujące gotowe odpowiedzi na zadawane pytania, ale również te tworzące grafiki. Wnikliwi użytkownicy jednak zaczęli zauważać, że wprowadzając te same dane wejściowe, różne narzędzia generują odmienne obrazy, kreśląc tym samym odmienną rzeczywistość.

Dzieje się tak dlatego, że różne aplikacje bazują na odmiennych danych, na których są trenowane, a te znowu mogą ulegać przekłamaniam, czy też stereotypizacji. „Problem w tym, że jeżeli dane treningowe są jednostronne, niepełne lub niewłaściwie reprezentują populację, na której model ma być używany, wyniki generowane przez AI mogą być błędne lub wprowadzające w błąd” (Oleksiuk, 2023,

s. 41). W tym przypadku, kiedy Polska stoi przed wprowadzeniem w przyszłości do swojego miks energetycznego energii pozyskiwanej z atomu, prawdziwe i rzetelne informacje są kluczowe chociażby z poziomu społecznego poparcia dla tych inwestycji. Szczególnie dla osób, które w tym temacie nie mają wiedzy i będą traktować cyfrowe twory jako informacje pochodzące ze sprawdzonego źródła. Korzystając jednak z tych narzędzi musimy pamiętać, że to „my w dużym stopniu sztuczną inteligencję uczymy i bazuje ona również na tym, co w sieci pozostawimy obecnie i w przyszłości. Na pewno, jeśli chodzi o kontekst energii jądrowej ma ona jeszcze wiele lekcji do odrobienia, a my możemy jej w tym pomóc. Zdecydowanie jednak nie można AI pozwolić bezkrytycznie za nas myśleć” (Oleksiuk, 2023, s. 42). Ten przykład pokazuje, że sztuczna inteligencja może wprowadzać nas w błąd, kreować nieprawdziwe wizje i obrazy, a tym samym powinniśmy w stosunku do takich danych stosować zasady krytycznego myślenia. W kontekście nauki i edukacji ma to kluczowe znaczenie, aby uczyć się wykorzystywać bezpłatne narzędzia do współpracy, a nie wykonywania pracy za nas.

OBRAZY TEŻ BIORĄ UDZIAŁ W WOJNIE – CZYLI AI NA POLU WALKI

Generowanie obrazów z wykorzystaniem AI może mieć również kontekst militarny. Sztuczna inteligencja w tym sektorze to dzisiaj nie tylko autonomiczne pojazdy, sprzęt bezzałogowy, inteligentne systemy obrony, kierowania ogniem i rozpoznawania wroga. Działania wojenne za sprawą AI mogą przybrać formę zmasowanych cyberataków, ale również masowego użycia danych, czy też celowych działań, mających znamiona dezinformacji. Kluczowe jest tutaj pojęcie „masowego użycia”, gdyż skala działania w porównaniu z krótkim czasem wytworzenia sprawia, że do przestrzeni cyfrowej mogą w praktycznie nieograniczony sposób przeniknąć zmanipulowane informacje, czy też zdjęcia stworzone przez AI. Znane są już przypadki generowania fikcyjnych zdjęć z konfliktu izraelsko-palestyńskiego, które stały się wiralami – mają one przekonać, że jedna ze stron jest bardziej brutalna niż druga. Oczywiście i w tym przypadku AI, szczególnie wersje bezpłatne mylą się, ale często niuanse może wypatrzyć tylko wprawne oko. Przy tak dużej ilości bodźców i informacji użytkownicy Internetu nie skupiają się na szczegółach, a słabsza jakość zdjęć w portalach społecznościowych pozwala oszukać cyfrową społeczność. Jedynie przybliżenie grafik pokaże, że w np. w zegarku nieczytelne są tarcze, część osób na zdjęciu ma nienaturalne twarze i np. nieproporcjonalne palce w stosunku do reszty ciała. Ale prawie nikt nie zweryfikuje tego w dobie masowej produkcji zmyślonej rzeczywistości.

Co ciekawe, np. narzędzie Koala.sh oparte o algorytmy Chat GPT, nie wygenerowało obrazu dla polecenia: „Stwórz zdjęcie przedstawiające cywili uciekających przed wojną”. W odpowiedzi napisano: „Nie mogę tworzyć obrazów przedstawiających drażliwe lub niepokojące scenariusze, takie jak cywile uciekający przed wojną. Jeżeli mogę jeszcze w czymś pomóc, śmiało pytaj”. Zatem

w wykorzystywaniu AI pojawia się również kontekst etyczny, który dla sektora militarnego będzie miał jeszcze jeden wydźwięk. Skoro wiemy, że sztuczna inteligencja nie jest nieomylna, to czy jej algorytmy mogą toczyć wojny za człowieka? Zwolennicy tego rozwiązania zapewne powołają się na humanitaryzm i brak emocji, chociażby brak chęci zemsty w przypadku AI. Przeciwnicy, i słusznie, są jednak bardziej sceptyczni co do kwestii prowadzenia działań wojskowych, powierzając zadania bez kontroli tylko sztucznej inteligencji. Jednak wcale nie chodzi o to, że dojdzie do klasycznego „buntu maszyn” jak z filmu *Terminator*, ale AI po prostu się myli i o ile jedne pomyłki wydają się zabawne jak fakt, że wojskowy, elektroniczny zwiadowca w ramach testów dał się zwieść człowiekowi schowanemu w kartonie, to inne natomiast mogą spowodować śmierć cywilów, czy też ataki na cywilną infrastrukturę. Autonomiczna broń bowiem może mieć tryb, w którym np. tak jak amunicja krążąca, czeka na decyzję operatora. A jeśli będzie atakować sama i się pomyli? Kto weźmie za to odpowiedzialność – twórca, armia, operator? Idealnym wydaje się rozwiązanie, o którym mówił płk dr inż. Rafał Kasprzyk, zastępca Dziekana Wydziału Cybernetyki Wojskowej Akademii Technicznej na łamach portalu CyberDefence24.pl: „Sztuczna inteligencja jest po prostu wzmacniaczem ludzkiej inteligencji. A więc nie ma sztucznej inteligencji – i prawdopodobnie nie będzie istniała – bez inteligentnego człowieka” (Bochyńska, 2023). Zatem po raz kolejny mamy obraz sztucznej inteligencji, która może z powodzeniem wspierać człowieka, ale sama powinna być przez niego kontrolowana. Możemy pozwolić jej myśleć z nami, ale nie możemy całkowicie pozwolić myśleć za nas, bo inaczej to ona będzie oszukiwać nas na własne życzenie.

SZTUCZNI LUDZIE, PRAWDZIWE NAGRODY, CZYLI JAK MOŻEMY OSZUKIWAĆ Z AI

Sztuczna inteligencja jest narzędziem stosunkowo nowym, zatem więcej przykładów jej wykorzystania znajdziemy w prasie, na branżowych forach, czy też w branżowych czasopismach i stronach internetowych, niż w literaturze popularnonaukowej. Wstępem do kolejnego podrozdziału jest sytuacja z Polski, kiedy „należące do Polska Press (grupa PKN Orlen) gazety *Dziennik Bałtycki* i *Głos Pomorza* zorganizowały plebiscyt na Osobowość Roku 2022, w którym wygrała Agata Bąk z Łęborka – wykładowczyni i badaczka sztucznej inteligencji. Jedyny problem jest taki, że laureatka nie istnieje” (Kobiałka, 2023). Prześmiewcza akcja podzieliła nie tylko internautów w sporze nad moralną stroną takiego happeningu, ale również prawników i socjologów. O ile takie rozważania pozostaną zapewne w sferze sportów etyczno-prawnych, warto jednak zwrócić uwagę na zupełnie inny aspekt. W dobie powszechnego dostępu do Internetu jesteśmy w stanie stworzyć fikcyjną postać, którą można urzeczywistnić w cyfrowym świecie, ale także poprzez masowe generowanie i tworzenie informacji wynieść ją do

rangi autorytetu. W przestrzeni, gdzie liczą się zdjęcia, polubienia, udostępnienia i zasięgi oraz komentarze, niezwykle łatwo jest zbudować fałszywą osobowość. Łatwo też czyjaś osobowość ukraść, co nie było skomplikowane przed dostępem do AI, ale wyobraźmy sobie ten proceder teraz i oszustwo metodą „na wnuczka”, wsparte wygenerowanym głosem i obrazem? Już dzisiaj można przesłać przecież nagrania z głosami znanych osób, ale jest bardzo cienka granica, szczególnie moralna, w jaki sposób i do czego nagranie takie zostanie wykorzystane. Tak samo jak poniższy obraz pod tytułem *Théâtre D'opéra Spatial* wygrał konkurs plastyczny, jednak jego autor, znany jako Mr Allen, wygenerował go w popularnej aplikacji Midjourney (The New York Times, 2022).

Rysunek 1. *Théâtre D'opéra Spatial*

Źródło: The New York Times (2022), An A.I.-Generated Picture Won an Art. Prize. Artists aren't happy, <https://www.nytimes.com/2022/09/02/technology/ai-artificial-intelligence-artists.html> (dostęp 07.11.2023).

Patrząc na powyższe nie trzeba dodawać, że sztuczna inteligencja wykorzystywana jest również przy pisaniu tekstów w mediach społecznościowych, ale też tych naukowych. To również związane jest z pewnym dylematem moralno-prawnym, dotyczącym praw autorskich. Sztuczna inteligencja mogąc naśladować czyjś głos potrafi też naśladować czyjś styl malarski, jeśli jest on charakterystyczny. W polskim, ale nie tylko, porządku prawnym przyjęto, że dzieło musi być stworzone przez człowieka, a zatem wygenerowany przez AI obraz nie jest objęty prawami autorskimi. Na razie. Rozwój sztucznej inteligencji, przygotowywane akty prawne i zapewne wyroki sądów zapadające w najbliższym czasie spowodują, że ze względu na masowe wykorzystywanie narzędzi trzeba będzie dostosować do nich przepisy. Niektóre z aplikacji same zabezpieczają się regulaminami, jednak przy korzystaniu z AI trzeba po prostu pamiętać o uczciwości.

W przypadku niniejszego artykułu zakończenie zostanie napisane przez bezpłatną wersję GoatChat AI. Wytworzona treść została opatrzona odpowiednim przypisem i przede wszystkim przeczytana. To po raz kolejny pokazuje, że korzystając ze sztucznej inteligencji możemy zdecydowanie ułatwić sobie pewne procesy, jednak nie możemy pozwolić, żeby całkowicie nie tyle nas zastąpiła, co z myślenia zwolniła.

ZAKOŃCZENIE PISANE PRZEZ AI

„W artykule naukowym autorzy omawiają zarówno szanse, jak i zagrożenia wynikające z używania sztucznej inteligencji (AI). Jedną z szans jest możliwość generowania różnych obrazów dla tych samych zapytań, co może znacząco przyspieszyć proces tworzenia treści wizualnych. Jednakże, ta sama funkcjonalność może prowadzić do zagrożeń, zwłaszcza w kontekście fałszywych informacji i manipulacji obrazami. W odniesieniu do wojskowości, AI może potencjalnie zwiększyć zdolności militarnych systemów, takich jak autonomiczne drony lub systemy obronne. To z kolei stwarza zagrożenie związane z eskalacją konfliktów i utratą kontroli nad działaniami takich systemów. [...] Podsumowując, AI oferuje ogromny potencjał do poprawy różnych sektorów życia, ale równocześnie stwarza również wielorakie zagrożenia, które wymagają odpowiedniego regulowania i nadzorowania. Ważne jest, aby zrównoważyć korzyści AI z ochroną interesów społecznych i zapewnieniem jej odpowiedzialnego i etycznego wykorzystania” (GoatChat AI, 2023).

ZAKOŃCZENIE OD AUTORÓW

Pomimo tego, że dla wygenerowania treści potrzebnych do napisania zakończenia wprowadzonych zostało wiele danych wejściowych w postaci słów kluczowych, to jednak trudno odnieść osobiste wrażenie, że jest się autorem tekstu. Od sztucznej inteligencji i jej algorytmów z pewnością nie ma już odwrotu i nie możemy też tworzyć współczesnego świata bez niej. Jednak bazujmy na tym, czego nauczyło nas na przykład budowanie kompetencji kluczowych w zakresie TiK – trzeba łączyć tradycyjne formy z nowoczesnymi. Tak i w tym przypadku trzeba i można się sztuczną inteligencją wspierać, ale na pewno nie stale i bezkrytycznie po prostu wyręczać.

BIBLIOGRAFIA:

- Bochyńska, N. (2023). *#CyberMagazyn: Nie ma sztucznej inteligencji bez człowieka*. Pobrane z: <https://cyberdefence24.pl/technologie/cybermagazyn-nie-ma-sztucznej-inteligencji-bez-czlowieka> [dostęp: 07.II.2023].
- GoatChat AI. (2023). <https://goatchat.ai/pl> [dostęp: 07.II.2023].

- Google. (2023). *Szczegółowy przewodnik po działaniu wyszukiwarki Google*, <https://developers.google.com/search/docs/fundamentals/how-search-works?hl=pl> [dostęp: 07.11.2023].
- Kobiałka, D. (2023). *Wpadka gazet Orlenu. Nieistniejąca postać stworzona przez AI wygrała konkurs na Osobowość Roku*. Pobrane z: <https://android.com.pl/tech/594021-ai-wygrala-plebiscyt-orken/> [dostęp: 07.11.2023].
- Kotarba, M. (2018). Digital Transformation of Business Models. *Foundations of Management*, 10, s. 123–142, <https://doi.org/10.2478/fman-2018-0011>.
- Oleksiuk, M. (2023). Wizja energetyki jądrowej według AI. *Postępy Techniki Jądrowej*, 66 Z. 3 2023, s. 40–42. ISSN 0551-6846.
- The Foudation for Critical Thinking. (2024). Pobrane z: <https://www.critical-thinking.org/pages/defining-critical-thinking/766> [dostęp: 07.11.2023].
- The New York Times. (2022), *An A.I. – Generated Picture Won an Art. Prize. Artists aren't happy*. Pobrane z: <https://www.nytimes.com/2022/09/02/technology/ai-artificial-intelligence-artists.html> [dostęp: 07.11.2023].

CZĘŚĆ III

CZŁOWIEK W PROCESACH

WYCHOWANIA,

WSPARCIA I RELACJI

PARADIGMATIC DIRECTIONS IN RESOCIALIZATION PEDAGOGY. WHAT POTENTIAL DOES RESOCIALIZATION PEDAGOGY HAVE?

Streszczenie: Artykuł omawia ewolucję paradygmatów w pedagogice resocjalizacyjnej, koncentrując się na przejściu od podejścia dyscyplinującego do humanistycznego i spersonalizowanego. W oparciu o modele wsparcia Brickmana w adaptacji Z. Gaś analizowane są zmiany w pojmowaniu odpowiedzialności i obrazu osoby resocjalizowanej. Podkreślono odejście od korekcyjności na rzecz systemowego i twórczego oddziaływania wychowawczego. Wychowawca jawi się dziś jako empatyczny towarzysz, a nie jedynie autorytet egzekwujący normy. Współczesna pedagogika promuje rozwój potencjału wewnętrznego zamiast tłumienia dysfunkcji. Resocjalizacja przedstawiona jest jako proces wielowymiarowy i aksjologiczny, wymagający wrażliwości etycznej i współpracy interdyscyplinarnej.

Słowa kluczowe: pedagogika resocjalizacyjna, paradygmat resocjalizacji, model wsparcia Brickmana, indywidualizacja oddziaływań

Summary: The article discusses the evolution of paradigms in resocialization pedagogy, focusing on the shift from disciplinary to humanistic and individualized approaches. Based on Brickman's support models adapted by Z. Gaś, the author analyzes how views on responsibility and the image of the resocialized person have changed. The study emphasizes

¹ Uniwersytet Zielonogórski, Al. Wojska Polskiego 69, 65-762 Zielona Góra, Polska; e-mail: M.Kowalski@ipp.uz.zgora.pl; ORCID: 0000-0003-2960-8258.

a move from correctionism to systemic and creative educational practices. The educator is increasingly seen as an empathetic partner rather than a disciplinary authority. Modern pedagogy promotes the development of internal potential rather than suppression of dysfunction. Resocialization is presented as a multidimensional and value-based process requiring ethical sensitivity and interdisciplinary cooperation.

Keywords: resocialization pedagogy, resocialization paradigm, Brickman's support model, individualization of interactions

INTRODUCTION

Resocialization pedagogy, as a branch of educational sciences, is evolving, just as pedagogical doctrines and the theory of education in general are evolving. L. Pytka states that "many pedagogical threads were dropped or invalidated as a result of the social and political changes in 1989. Much has changed there over the last thirty years. [...] It emerged as a postulate and social fact, crystallized its structure and began to function independently. It has evolved from monodisciplinarity through interdisciplinarity to multidimensionality and remains there, searching for its own identity" (Pytka, 2010). The evolution of structural and functional changes concerns paradigms determined by teleology and the theory of social rehabilitation education and translates into working methods implemented by educators in various social rehabilitation institutions.

The term paradigm is commonly used in the classical sense, introduced to science by Thomas Kuhn and understood as general patterns of research work, based on clear conceptual, methodological and metaphysical assumptions. Without going into the intricacies of the structuralist, functionalist, humanistic or interpretative paradigms, which had a significant impact on the development of social rehabilitation pedagogy, for the purposes of this study, the term paradigm is defined as (...) "a set of general premises in explaining the area of reality, adopted by representatives of the scientific discipline as a model for the final thinking" (Konopczyński, 2015, p. 58). Years of social and political transformation have allowed us to gather knowledge about changes in the relationship between educator and student in the process of social rehabilitation. The changes were so important that they influenced the "current" paradigms in all levels of scientific reflection and practice. The concepts of how a criminal individual functions in the world and his relationship with the environment have changed. The conceptual apparatus and a number of philosophical assumptions were modified, the axis of which was the problem of good and evil in human nature. In practical activities, changes are manifested in guidelines

for social rehabilitation methodology and legislative initiatives. However, the most important changes are in the direct relationship between educator and student. K. Pospiszyl considers the most significant factor of changes in social rehabilitation to be the differentiation of social rehabilitation institutions “consisting in striving for more and more precise adaptation of social rehabilitation programs to the personality type of the criminal” (Pospiszyl, 2008, p. 49).

Assuming that the primary goal of resocializing education is to change the attitudes and behavior of the ward, it is necessary to adopt specific models of work (interaction) with the ward and trace the changes that have occurred in these models in a temporal perspective. For this purpose, the classic model of the support process by P. Brickman and colleagues, adapted to Polish literature by Z. Gaś, can be used. Thanks to the comparative analysis of models, it is possible to demonstrate the changes that have occurred over the last decades in resocialization pedagogy, and thus indicate changes in the paradigms preferred by scientists. Brickman distinguished four models of providing help and dealing with problems.

The medical model is based on the assumption that a person with problems should be treated as a sick person because he is not responsible for his problems or for solving them. The activity of the “sick” may be limited only to seeking professional help and then to absolute submission to the professional, whose providing help.

The compensation model is based on the assumption that a person is not responsible for creating problems, but is responsible for solving them. The role of the educator is to compensate for deficiencies, i.e. to provide and equalize what is necessary for life to the person in need. Brickman emphasizes, as the main advantage of the model, the creative activity of the ward, who has a chance and opportunity to change his life situation.

The educational model is based on the assumption that a person is responsible for the emergence of his own problems, but is not responsible for solving them. The essence of the model is the education of the supported person regarding the nature and way of experienced difficulties.

The moral model is based on the assumption that a person is responsible for having problems and for solving them (Gaś, 1995, p. 33).

In the further part of the study, an attempt was made to present the ongoing changes in the area of social rehabilitation, taking as the basic criterion “features of supportive contact” (Ibid., p. 32). The term “supportive contact” most accurately describes the relationships that should dominate between the student and the educator in order to correct functional deficits. To analyze changes in social rehabilitation activities, the features of supportive contact occurring in the educational model were compared to the other three models, which were not identified with social rehabilitation activities at the time of creating the presented classification.

Table 1. Classic models of the Brickman support process adapted by Zbigniew B. Gaś

Features of a supportive contact	Educational model	Medical model	Compensation model	Moral model
The essence of human nature	bad	weak	good	strong
Responsibility for the problem	yes	no	no	yes
Responsibility for the solution	no	no	yes	yes
Image of the assisted person	guilty	sick	deprived ²	lazy
Obligations of the assisted person	subordination	acceptance	expectancy	aspiration
Image of a helper	authority	expert	subordinate	partner
Obligations of the helper	disciplining	treatment	mobilization	encouragement
Potential threats	fanaticism	dependence	alienation	loneliness

Source: Gaś, 1995, p. 32; table layout modified – Magda E.

According to Z. Gaś, the educational model dominates in resocialization facilities, because pupils are treated as responsible for difficulties and incapable of solving them on their own. Moreover, they are expected to unconditionally subordinate themselves to the recommendations and decisions of their teachers. (Ibid., p. 33).

I. THE ESSENCE OF HUMAN NATURE

Based on the assumption, embedded in the teleology of social rehabilitation education, that the aim of all institutional measures in the field of resocialization is to restore developmental homeostasis to an individual who is in some way in conflict with society (and/or) with himself, the sources of this conflict should be sought. Man's antagonism towards society manifests itself in socially destructive actions (crime) or self-destructive actions (addictions). Actions of this type create pejorative connotations in the social assessment of the perpetrator, regardless of the etiology of the problem. A criterion for assessing the perpetrator automatically appears, where the demarcation line is determined by the concept of good and evil, and, consequently, the need to impose punishment for the wrong done or the compulsion to change (addiction treatment).

Reflection on the "element of evil" in human nature seems to be an immanent feature of philosophy, theology, psychology and educational sciences, and the problem of just punishment for wrongdoing has been the subject of

² The dictionary meaning of the term „deprivation” was adopted, i.e. a state caused by the inability to satisfy an essential need or drive.

scientific inquiry since ancient times. Successive researchers in philosophy, sociology, psychology, law and pedagogy were looking for a panacea to free the world from all wickedness. At the turn of the 19th and 20th centuries, Cesare Lombroso, Charles Goring, Ernest Hooton, Ernest Kretschmer, searched for “innate evil”, i.e. attempts were made to isolate such psychosomatic features that determined a person’s criminal tendencies practically from birth (Mościskier, 2001, p. 130 et seq.).

Modern times have generated a number of concepts for describing and explaining the relationship: perpetrator – guilt – punishment, to which, after the dark times of the Middle Ages, were added social rehabilitation understood as broadly understood correctionism, i.e. the idea that allows for the possibility of correcting “villains” using purposeful and consciously applied educational measures.

To the scientific activity of C. Beccaria, J. Bentham, I. Kant, G. W. F. Hegel, and A. Feuerbach, we owe the original concepts of guilt and punishment known collectively as the Classical School of criminal law. The classical approach adopted a pessimistic vision of human nature. According to it, all people are evil creatures by nature, which means that every person is a potential criminal to the same extent. Therefore, punishment is intended only for general prevention, deterring potential perpetrators without deriving any socially useful goals from it. In the classical approach, correctionism as a substitute for social rehabilitation practically did not exist (Błachut et al., 2001, p. 41-43).

In the second half of the 19th century, thanks to C. Lombroso, E. Ferri and R. Garofalo, the vision of human nature changed and the view that man is naturally good began to dominate. The optimistic vision of human nature results from determinism, common in the fundamental assumptions of the so-called positivist school of criminal law. The proper development and social functioning of a person may be disturbed by an endogenous or exogenous factor that leads to fixation. However, the individual has enough strength to break the existential impasse and, with support from the environment, can return to society as a full citizen. Individualism expressed in concentration on the person of the perpetrator of the crime and belief in the forces hidden in every person is the beginning of correctionism, an as yet unnamed need and possibility of social rehabilitation of criminals, which is emerging in social awareness (Błachut et al., 2001, p. 44-45).

Nowadays, in mixed criminological concepts, the idea of immanent evil has been supplanted. The prevailing views are that the cause of man’s fall is the polymotivated weakness of various areas of personality, while the individual at the moment of existential crisis is strong enough to be able to survive the impasse and develop all his potential for the good of himself and society, with appropriate support.

2. RESPONSIBILITY FOR THE PROBLEM

In the educational model, it was assumed a priori that people undergoing resocialization are responsible for the problem, which is understandable from the perspective of those who accept the view that human nature is evil. Nowadays, in our practical activities, we focus on scientifically defined problems that our proteges struggle with. Where possible, mechanisms for individualization of the social rehabilitation process are implemented. The so-called environment deviants is not homogeneous, and biographies can be so complex that they require interdisciplinary diagnostics. Corrective treatments are aimed at reducing or eliminating deficits whose origins extend beyond the limits of the student's responsibility. The catalog of leading problems includes: lack of social competences (skills), disturbed self-esteem, complex educational deficits acquired from generational families, distorted vision of adequate performance of social roles (child, parent, life partner, employee, etc.), problems with identification own and partners' feelings and emotions, emotional indifference, inability to create constructive goals and life plans, problems with proper channeling of aggression or replacing it, inability to be assertive in situations of temptation, fixated sexual drive and many others.

3. RESPONSIBILITY FOR THE SOLUTION

Since ancient times, the dominant form of responsibility for wicked behavior has been criminal punishment, i.e. one that did not take into account any educational aspects. Punishment is an ailment for consciously committed evil according to the ancient principles of Talion law: "an eye for an eye". The primary goal was to scare off potential criminals, and often to eliminate the perpetrator by death.

Nowadays, in social rehabilitation pedagogy, punishment has an ambiguous status. The solution to the problem is not suffering or elimination from society, but an impact through pain for the good of the punished person. However, the condition cannot mean persecution or educationally unjustified repression. Hence the now common scientific positions that strongly reject physical punishment and punishment that violates dignity. It is postulated that problems should be solved through the rehabilitation of the perpetrator and reconciliation with the victim (Utrat-Milecki, 2006, p. 26).

Some manifestations of disorders require decisive, even authoritarian (seemingly repressive) institutional activity. A classic example is dealing with drug addicts. The therapeutic community model is based on the principles of a total institution with rigorous internal rules and an established hierarchy. Subjective treatment and respect must be earned. However, over time, the model of the therapeutic community changed. Individual therapy plans were introduced, the motivational dialogue method and family therapy were implemented, and the

required stay in the center was shortened (Szczepkowski, 2016, p. 47-51). The priority of individualized impact combined with minimizing restrictions is promoted in some models of work with alcohol-dependent people (Sobell, Sobell, 2000). The framework for the individualization of therapeutic interaction that has been created is a manifestation of changes towards the recognition that the protegee is responsible and capable of solving his or her own problems. Therefore, practice indicates the rejection of the thesis of the educational model in favor of the compensation model. It should be emphasized that in recent years, numerous issues relating to the moral model have appeared in publications in the field of social rehabilitation pedagogy. An example is the AA 12 Step Program, where it directly refers to divine authority as a Higher Power through whose intercession one can free oneself from addiction (Bębas, 2015). Nowadays, spirituality issues are an important attribute of the resocialization process supporting psychotherapy and sociotherapy.

4. IMAGE OF THE ASSISTED PERSON

To understand the motives of action, a person must be known. The process of diagnosing an individual in social rehabilitation seems to be the basic, most difficult and, unfortunately, often underestimated activity. Diagnosing is a procedure that is comprehensive in terms of content, multi-layered and methodologically complex, because "diagnosis is a holistic, i.e. multi-dimensional understanding of a person (...) in all spheres of his life with cause-symptom-effect interactions" (Sołysiak, 2017, p. 51). Therefore, it is expected that in the diagnostic process a full fixation image of the disordered entity will emerge with a whole range of components influencing the clinical picture of the disorder. The process of learning begins with the issuance of a court judgment, where a decision is made to find the accused guilty. The next stage is the appropriate diagnostic procedure, when a person with the stigma of guilt is classified based on the criterion of deviation in order to program further educational impact.

This is because behavioral and emotional disorders are characterized by a wide variety of symptoms, may manifest themselves in different ways at particular stages of development, have different strength and frequency, and may take the form of extreme withdrawal, anxiety and depression, up to externalizing and aggressive behavior (Opora, 2009, p. 15-17). Generally, it can be assumed that in traditional concepts, the image of the supported person was built on the basis of pejoratively colored negative inclinations: maladjusted, asocial, dissocial, antisocial, deviant, psychopathic, fixated..., therefore, an image of a sick individual emerges, embedded in medical model. The contemporary image of the supported person seems to emerge from the premises of humanistic psychology, as an individual with creative potential, mainly in the area of identity, which "is a category of human features that determine the directions

of the individual's activity (...)" (Konopczyński, 2015, p. 120). This is also the image of a student perceived through personalized resocialization (Fidelus, 2017, p. 206-208), where the ability of the resocialized person to create a personal project is emphasized. In a personalized project, it is assumed that the person supported is capable of self-assessment, self-decision, self-acceptance and self-understanding. Nowadays, the individual's ability to self-regulate is emphasized as an important personality factor that may influence the course of resocialization (Muraven, Baumeister, 2000). An image emerges of a person capable of self-education by rebuilding spiritual values (Iwański, 2003, p. 27). Breaking the deprivation mechanisms can be achieved by activating the creative potentials characteristic of the compensation model.

5. OBLIGATIONS OF THE ASSISTED PERSON

In the process of social rehabilitation and addiction treatment, the most important factor is the conscious will of the aid beneficiary. It involves a decision to change, to live differently (Hołyst, 2017, p. 16). Arousing the desire to change is a very difficult process because resocialized people's attitudes, habits, value system, and often also identity should change, and the convict must see personal benefit from the effect of change (Korwin-Szymanowska, 2013, p. 96). In the traditional trend of social rehabilitation, which is dominated by correctionism, the focus on the problem concerns the fixed features of the individual, often perceived in partial terms. The fragmentation of problems prevents a holistic analysis of the case, which makes full contact between the educator and the student difficult. In psychodynamic and behavioral concepts, extensively characterized in the literature (Pospiszyl, 1998), the subordination of the proteges to the procedures and authority of the educator, typical of the educational model, seems to dominate. Using strong positive or aversive stimuli leads to learning expected reactions, which does not guarantee a real, internalized change in attitudes or value systems.

In opposition to the traditional trend, social rehabilitation pedagogy solutions of a creative nature are proposed. It is assumed that the essence of the resocialization process is the skillful modification of existing deviant identities, which consists in supplementing them with new cognitive scripts, which opens a new space for the development of socially maladjusted individuals. Creating personal and social potentials and resources has a destigmatizing value (Konopczyński, 2015, p. 137). Thanks to creative resocialization, it is possible to prevent the phenomenon of "identity alienation", which manifests itself in the syndrome of a sense of temporariness, cultural and axiological indeterminacy, loss of life priorities and lack of self-determination (Ibid., p. 120). This syndrome seems to be the beginning of a deeper phenomenon known as "collapse of the life plan" through the manifestation of thwarting the successful implementation of needs, aspirations, and life plans (Makowski,

1992, p. 71). In the compensation model, manifesting a collapse of the life plan is information for the educator that the supported person, in his or her helplessness, expects help.

6. IMAGE OF A HELPER

The principles of resocializing education require the highest moral and ethical standards as well as pedagogical knowledge and skills from educators. With the “face to face” principle, it is postulated to create strong positive emotional bonds with the ward so that the ward feels a sympathetic interest in his or her fate. The implementation of the principle of “acceptance” should be expressed in an attitude towards the ward in the same way as a doctor acts towards a patient, and help should be provided free of any external pressure, threats or fear. The educational process should be carried out using the principle of individualization and the principle of pedagogical optimism, provided that it is an innovative, creative activity, similar to art (Kalinowski, 2004, p. 220-223).

An effective resocialization process in the spirit of the postulated principles requires specific personality traits of the educator. The basis is the ability to communicate well with the student based on deep empathy. Communication with the student requires the ability to interpret the manifested emotional states that the student cannot express verbally. Objectivity is another feature of the social rehabilitation staff, expressed in the lack of prejudice towards the student, which allows for fair judgment and impartiality in educational activities. Other important features of an educator include: the ability to demonstrate trust, resistance to provocation and intimidation, and the ability to advise (Machel, 2007, p. 222-225).

When comparing the above-mentioned postulates regarding the characteristics of a social rehabilitation educator (the image of a helper), it is difficult to determine the vector of changes on the continuum: expert – subordinate – authority – partner. The ambivalence surrounding the assessment results from a number of facts. Without a doubt, expert knowledge is required from the educator, but nowadays social rehabilitation issues concern so many areas and planes of life that instead of meta-experts, specialization is expected, similar to medicine. The educational model emphasizes authority. However, in times when universally, and especially in pedagogy, we have evidence of a crisis of authority, family, faith, and the justice system, it is difficult to indicate the foundations on which this authority is to be built. The subjective treatment of the ward through the individualization of social rehabilitation interactions does not force partnership in a relationship typical of the moral model, but excessive emphasis on the rights of the ward turns into a number of demanding attitudes, making the educator a “subordinate” in various grotesque manifestations.

7. OBLIGATIONS OF THE HELPER

The centuries of antiquity and the Middle Ages were dominated by the clear and radical rejection of criminals and social groups that we today call marginalized communities. The prisons of that time were extremely oppressive. "Their main function was not to organize the execution of a prison sentence, but to detain the suspect during the proceedings pending against him until the execution of the imposed penalty, which was usually the death penalty, mutilation penalty or other corporal punishment" (Stańdo-Kawecka, 2000, p. 66). Retaliation and retribution for wrongdoing prevailed until the end of the 16th century. It was only in the English Bridewell prison, and then in Amsterdam correctional houses, that corrective treatments were introduced to improve convicts. In addition to the classic disciplinary measures, paid work, vocational training and moral influence were introduced (Machel, 2006, p. 9).

Repressive measures were gradually eased in favor of educational and corrective measures, shifting the emphasis of activities to prevention and support for human development. Of course, the Polish post-war reality was long dominated by a prison regime based on ruthless discipline, and penitentiary experiments such as the operation of the Progressive Prison for Juveniles in Jaworzno in the years 1951-1956 went down in history as symbols of political oppression, where slave labor was the basic form of "resocialization". The contemporary goals of imprisonment do not include even trace elements of pain and retaliation. Deprivation of freedom is intended to arouse the will of the person indicated to change their attitudes to socially approved ones through individualized activity, while respecting the rights of the convict (Article 67§1-3 of the Act of April 6, 1997, Implementing Penal Code).

Therefore, "resocialization [...]" must mean causal sociotherapy as the type of influence that has a chance of shaping a conscious and consolidated attitude open to non-conflict [...] solving life problems. Sociotechnical activities require the use of many tools of influence aimed at opening the individual to thinking in terms of variant solutions" (Hołyst, 2017, p. 17). Unlike traditional concepts promoting discipline as the basic mechanism of social rehabilitation, today the dominant approach is the encouragement and mobilization for change typical of the moral and compensatory model.

8. POTENTIAL THREATS

Each model of the support process assumes the possibility of threats resulting from support contact. The following are mentioned: dependence – alienation – fanaticism – loneliness. In this field, the changes are of a qualitative nature, which materializes in learned helplessness, demanding attitudes, radicalization of views, alienation in the real world in favor of the virtual space, etc.

VECTORS OF PARADIGM CHANGES IN SOCIAL REHABILITATION. FINAL CONCLUSIONS

Summarizing the analysis of paradigm changes in social rehabilitation, based on the criterion of supportive contact, the following conclusions can be drawn. In traditional models, social rehabilitation is understood as a pedagogical activity aimed at reorienting the attitudes, beliefs and behaviors of socially maladjusted individuals in order to enable them to fulfill roles adequate to social expectations. The dominant features of practical and research activities focused around these features are:

- elimination of behavioral disorders,
- shaping correct social attitudes,
- channeling unbridled instincts.

In modern concepts, social rehabilitation is perceived systemically, where interconnected classes of activities cover various levels of educational reality, starting from the behavioral level, through satisfying needs, inclusion in the mainstream of social life, up to shaping a positive way of thinking, which consequently leads to an integrated system of attitudes.

Transformations of traditional and contemporary paradigms dominating in the field of resocialization pedagogy can be reduced to several constitutive features with a clear vector of changes:

Gradual shift from a partial approach to systemic activity.

Changing the approach to diagnostic activities, initially treated as the only and objective source of information about the ward, in favor of direct contact in practical activities (crisis intervention, therapy, active participation in various preventive and activation programs) allowing the discovery of the ward's unconscious potentials.

Changing the partial analysis of the causes of disorders of a socially maladjusted individual in favor of a holistic model, because the fragmentation of biography excessively exposes negative episodes on which research and educational activities are focused. The holistic approach introduces a balanced biographical "balance", which takes into account the social environment and environmental supports of resocialization. After all, a human being is a bio-psycho-social being.

In social resocialization, methods and tools of influence taken from humanistic psychology, health psychology and generated within the framework of creative resocialization are currently promoted as an alternative to the dark assumptions of psychopathology. In traditional models, adaptation (health) meant the absence of disease and freedom from addiction. Nowadays, health means optimal functioning, i.e. full personal and social fulfillment using the potentials hidden in the individual.

So, what potential does resocialization pedagogy have (Konopczyński, 2018, p. 5-8)? What should be (can be) the anthropological assumptions of resocialization (Kowalski, Falcman, 2009, p. 179-194)?

BIBLIOGRAPHY

- Bębas, S. (2015). *Rola religii w procesie resocjalizacji*. Toruń: Wydawnictwo Edukacyjne Akapit.
- Błachut, J., Gaberle, A., Krajewski, K. (2001). *Kryminologia*. Gdańsk: Arche.
- Fidelus, A. (2017). Resocjalizacja spersonalizowana. Antidotum na zagrożenia współczesnej rzeczywistości społecznej. W: T. Sołtysiak, M. Gołembowska (red.), *Resocjalizować, ale jak we współczesnej rzeczywistości społecznej?* (p. 205-216). Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego.
- Gaś, Z.B. (1995). *Pomoc psychologiczna młodzieży*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Hołyst, B. (2017). Kryminologiczna ocena granic resocjalizacji. W: T. Sołtysiak, M. Gołembowska (red.), *Resocjalizować, ale jak we współczesnej rzeczywistości społecznej?* (p. 16-24). Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego.
- Iwański, Z.S. (2003). *Wprowadzenie do pedagogiki resocjalizacyjnej*. Płock: Wydawnictwo Naukowe Novum.
- Kalinowski, M. (2004). Zarys metodyki pracy kuratora sądowego. W: F. Kozaczuk, B. Urban (red.), *Profilaktyka i resocjalizacja młodzieży*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Konopczyński, M. (2015). *Pedagogika resocjalizacyjna. W stronę działań kreujących*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Konopczyński, M. (2018). Potencjał pedagogiki resocjalizacyjnej. *Resocjalizacja Polska*, 16, p. 5-8. DOI 10.22432/pjsr.2018.16.01.
- Korwin-Szymanowska, A. (2013). Możliwości i ograniczenia resocjalizacji w warunkach izolacji. W: D. Rybczyńska-Abdel Kawy, M. Heine, A. Karłyk-Ćwik (red.), *Współczesne wyzwania dla teorii i praktyki resocjalizacyjnej*. Toruń: Wydawnictwo Edukacyjne Akapit.
- Kowalski, M., Falcman, D. (2009). Filozoficzne podstawy resocjalizacji (dyskurs o założeniach antropologicznych). W: G. Miłkowska, A. Napadło (red.), *Teoretyczne i praktyczne aspekty niedostosowania społecznego dzieci, młodzieży i dorosłych. Profilaktyka, reedukacja, resocjalizacja*. Zielona Góra: Wydawca SP Patronat.
- Machel, H. (2006). Czym jest dzisiejsze polskie więzienie? W: H. Machel (red.), *Wykonywanie kary pozbawienia wolności w Polsce – w poszukiwaniu skuteczności*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Machel, H. (2007). Rola i zadania kadry resocjalizacyjnej. W: B. Urban, J.M. Stanik (red.), *Resocjalizacja*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Makowski, A. (1992). *Ortopedagogika dzieci i młodzieży*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.

- Mościskier, A. (2001). *Natura ludzka i problem przestępczości*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- Opora, R. (2009). *Ewolucja niedostosowania społecznego jako rezultat zmian w okresie odporności psychicznej i zniekształceń poznawczych*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Pospiszył, K. (1998). *Resocjalizacja: teoretyczne podstawy oraz przykłady programów oddziaływań*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- Pospiszył, K. (2008). Współczesne trendy rozwoju resocjalizacji. W: M. Konopczyński, B.M. Nowak (red.), *Resocjalizacja ciągłość i zmiana*. Warszawa: Wydawnictwo PEDAGOGIUM.
- Pytko, L. (2010). Pedagogika resocjalizacyjna w Uniwersytecie Warszawskim. Wczoraj, dziś, jutro? *Resocjalizacja Polska*, nr 1, p. 25-52.
- Sołtysiak, T. (2017). Katharsis w pracy resocjalizacyjnej i dalszym w miarę optymalnym funkcjonowaniu jednostki. W: T. Sołtysiak, M. Gołembowska (red.), *Resocjalizować, ale jak we współczesnej rzeczywistości społecznej?* Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego.
- Stańdo-Kawecka, B. (2000). *Prawne podstawy resocjalizacji*. Kraków: Zakamycze.
- Szczepkowski, J. (2016). *Resocjalizacja młodzieży uzależnionej oparta na potencjałach. W poszukiwaniu rozwiązań instytucjonalnych*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Utrat-Milecki, J. (2006). *Podstawy penologii. Teoria kary*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Internet sources
- Muraven, M., Baumeister, R.F. (2000). *Self-Regulation and Depletion of Limited Resources: Does Self-Control Resemble a Muscle?* Pobrane z: <https://www.onlinecasinoground.nl/wp-content/uploads/2018/12/Does-Self-Control-Resemble-a-Muscle-Muraven-ea-2000.pdf> [dostęp: 10.02.2020].
- Sobell M.B., Sobell L.C. (n.d.). *Stepped Care as a Heuristic Approach to the Treatment of Alcohol Problems*. Pobrane z: https://www.researchgate.net/publication/12355720Sobell_MB_Sobell_LC_Stepped_care_as_a_heuristic_approach_to_the_treatment_of_alcohol_problems_J_Consult_Clin_Psychol_68_573-579 [dostęp: 10.02.2020].
- Legal acts
- Ustawa z dnia 6 kwietnia 1997 r. – Kodeks karny wykonawczy (Dz.U. 1997 nr 90 poz. 557).

O FILOZOFICZNYCH PODSTAWACH I PEDAGOGICZNYCH KORZYŚCIACH METODY PROJEKTU EDUKACYJNEGO W DYDAKTYCE SZKOŁY WYŻSZEJ

Streszczenie: Artykuł przedstawia filozoficzne podstawy i pedagogiczne zalety stosowania metody projektu edukacyjnego w szkolnictwie wyższym. Autorka analizuje ewolucję myślenia o edukacji od klasycznych koncepcji racjonalizmu metodologicznego po pragmatyzm Johna Deweya, wskazując na znaczenie doświadczenia i działania w procesie uczenia się. Deweyowska koncepcja nauczania poprzez rozwiązywanie problemów i praca zespołowa stanowią inspirację dla metody projektu, która łączy zdobywanie wiedzy z rozwojem umiejętności i kompetencji społecznych. Artykuł zawiera także refleksję autorki nad wieloletnim doświadczeniem w nauczaniu metodą projektu pedagogicznego na poziomie akademickim, podkreślając jej wartość w kształceniu krytycznego i twórczego myślenia.

Słowa kluczowe: metoda projektu edukacyjnego, John Dewey, pragmatyzm, dydaktyka szkoły wyższej, uczenie przez działanie, kompetencje społeczne, myślenie krytyczne, edukacja progresywna, projekt pedagogiczny, epistemologia

¹ Akademia Nauk Stosowanych – Wyższa Szkoła Zarządzania i Administracji w Opolu, ul. Niedziałkowskiego 18, 45-085 Opole, Polska; e-mail: z.nowak@g.wszia.opole.pl; ORCID: 0009-0007-9458-2556.

Summary: The article explores the philosophical foundations and pedagogical benefits of using the educational project method in higher education. The author examines the transition from methodological rationalism to John Dewey's pragmatism, emphasizing the role of experience and action in the learning process. Dewey's concept of problem-solving and teamwork serves as the foundation for the project method, which integrates knowledge acquisition with the development of skills and social competencies. The article also reflects on the author's extensive teaching experience with pedagogical projects at the university level, highlighting their value in fostering critical and creative thinking.

Keywords: Educational project method, John Dewey, pragmatism, higher education didactics, learning by doing, social competencies, critical thinking, progressive education, pedagogical project, epistemology

WPROWADZENIE

Pracownik naukowo-badawczy to nie tylko „producent” prawdy naukowej, ale na ogół także nauczyciel akademicki. Jego zadaniem jest wyposażenie studentów w wiedzę naukową i sprawności, które umożliwią im efektywne uczestnictwo w życiu społecznym. W jakie kompetencje (wiedzę i umiejętności) powinni być wyposażony absolwent szkoły wyższej? Czego i jak nauczyciele akademicki powinni uczyć?

Odpowiedź na te pytania nie jest jednoznaczna. W dużym stopniu zależy ona od tego, jakie są społeczne oczekiwania wobec szkolnictwa wyższego, jakie założenia epistemologiczne, metodologiczne i aksjologiczne w odniesieniu do nauki są przyjmowane. Odpowiedź na pytanie: „Jak i czego uczyć?” warunkują także przekonania dotyczące natury człowieka, jego psychicznego i moralnego rozwoju.

Florian Znaniecki, w pracy *Společné role učonych*, wskazywał, że od czasów nowożytnych działalność europejskiej szkoły wyższej (uniwersytetu) „jest nie społeczna, lecz naukowa”, że zadania szkolnictwa wyższego w dziedzinie oświaty koncentrują się przede wszystkim na działaniach sprzyjających dalszemu intelektualnemu rozwojowi młodzieży, na wdrażaniu ich do przyswajania określonej porcji wiedzy naukowej (Znaniecki, 1984, s. 433-442).

Ta wizja zadań szkolnictwa wyższego – formułowana głównie przez przedstawicieli racjonalizmu metodologicznego – wzmacniana była dość powszechnym przekonaniem, że nauka jest dostarczycielką wiedzy obiektywnej, najbardziej racjonalnej, wiedzy niezależnej od wartości i wartościowań, najbardziej pewnej w wymiarach psychologicznym, poznawczym, a także prakseologicznym. Równocześnie żywiono przeświadczenie, że funkcje wychowawcze spoczywają na szkolnictwie niższego szczebla oraz rodzinie; uważano, że studująca młodzież

jest już odpowiednio ukształtowana, tj. wychowana zgodnie z uznanym za społecznie pożądany modelem osobowości, wyposażona w określone dyspozycje moralne, jest gotowa „do przyjęcia ról członków społeczeństwa, któremu służy z chwilą osiągnięcia wieku dorosłego i współdziałania z dojrzałymi już obecnie jego członkami” (Znaniecki, 1984, s. 435).

Leszek Kołakowski w pracy *Kultura i fetysze* odnotował, że na przełomie XIX i XX wieku europejski model kształcenia młodzieży akademickiej odpowiadał potrzebom m.in. społeczeństwa industrialnego. Pisał: „sytuacja technologiczna wydawała się taka, że można było uważać, iż przyszłość rodzaju ludzkiego musi być opłacona istotnie okrutną ceną ‘społeczeństwa mrówek’ i niwelizacji indywidualnych różnic między osobnikami” (Kołakowski, 2000, s. 135). Model ten był urzeczywistniany w społeczeństwach totalitarnych XX wieku, „zakładających całkowitą uniformizację osobowości jako warunek przetrwania gatunkowego i operujących fikcyjnym pojęciem dobra ogólnego, całkowicie wyalienowanego w stosunku do jednostek” (Kołakowski, 2000, s. 135)².

Inne spojrzenie na sposób tworzenia wiedzy naukowej i wartościowania jej wytworów mieli przedstawiciele empiryzmu genetycznego. Na ogół przyjmowali oni, że umysł ludzki jest jak niezapisana tablica (łac. *tabula rasa*), na której dopiero doświadczenie zapisuje swe znaki. Na pytanie o sposób uzyskania wiedzy prawdziwej i rzetelnie uzasadnionej, odpowiadali się za słabszą (umiarkowaną) lub skrajną wersją empiryzmu metodologicznego (aposterioryzmu) i argumentowali, że w procesie poznania rzeczywistości dominującą rolę odgrywa doświadczenie.

O EPISTEMOLOGICZNYCH KORZENIACH METODY PROJEKTU

W czasach nowożytnych prekursorem empiryzmu metodologicznego był Francis Bacon (1561–1626). W swym fundamentalnym dziele *Novum Organum* wskazał cztery rodzaje idoli (ułud, przesądów), które przeszkadzają w zdobyciu prawdziwego wglądu w naturę rzeczy i „piętrzą się” na drodze do prawdziwego poznania. Nadzieję na dotarcie do wiedzy prawdziwej upatrywał w *filozofii eksperymentalnej*³, „ściślejszym i niezłomnym przymierzu”, którego dotąd nie było, między dwiema ludzkimi władzami, władzą eksperymentalną i władzą rozumową. Postulował, aby w drodze do wiedzy prawdziwej badanie rzeczywistości przeprowadzać w sposób metodyczny, tzn. dążenie do prawdy o istniejącej rzeczywistości powinno polegać na prowadzeniu zgodnie z kanonami indukcji eliminacyjnej zaplanowanych, uporządkowanych obserwacji i celowych

² Przekonanie, że głównym zadaniem nauczyciela akademickiego jest „produkowanie i dostarczanie wiedzy naukowej” jest dość często wyrażane przez polskich nauczycieli akademickich.

³ Bacon filozofię pojmował jako wiedzę eksperymentalną i użyteczną, zaś termin filozofia eksperymentalna można uznać za synonim nauki w dzisiejszym znaczeniu.

eksperymentów⁴. Kryterium wartościowania (kryterium prawdziwości) wiedzy uzyskanej tą metodą (wiedzy eksperymentalnej) jest użyteczność.

Też, że wiedza jest zależna od doświadczenia i podlega jego kontroli rozwinął John Locke (1632–1704), jeden z głównych przedstawicieli angielskiego empiryzmu. Doświadczenie zmysłowe – twierdził J. Locke – jest źródłem całej naszej wiedzy, wszystkich idei. Zakres wiedzy jest więc ograniczony; nasza wiedza potrafi ująć rzeczywistość jedynie w taki sposób, w jaki umożliwia jej to nasze postrzeganie zmysłowe i refleksja („wewnętrzne czynności duchowe”). Nie posiadamy idei wrodzonych, więc rodzimy się jako równi. Różnią nas tylko uzdolnienia i dyspozycje. Pisał:

Rodzimy się z uzdolnieniami i dyspozycjami, które otwierają nam możliwości niemal nieograniczone, a w każdym razie z takimi, że z ich pomocą można zejść dalej, niż się to na pozór wydaje; ale tylko korzystając z tych uzdolnień zdobywamy sprawność i biegłość w każdym działaniu i zbliżamy się do doskonałości. [...] Tylko praktyka doprowadza do doskonałości zarówno władze umysłu, jak ciała. [...] Różnice w ludzkich uzdolnieniach poznawczych i innych zależą nie tyle od władz przyrodzonych, ile od nabytych nawyków. [...] Rodzimy się, nie mając wiedzy o niczym. [...] zadaniem edukacji, co się tyczy wiedzy, nie jest, jak sądzę, doskonalić ucznia we wszystkich czy też niektórych naukach, lecz dać jego umysłowi niezależność, to znaczy te dyspozycje i nawyki, które mu pozwolą opanować dowolną dziedzinę wiedzy, jaką się zajmuje lub jaka się okaże potrzebna w dalszym biegu życia. (Locke, 1999, s. 18)

Zaproponowana przez Locke’a koncepcja poznania stanowi, że różnice między ludźmi są tylko skutkiem ich odmiennych doświadczeń, przeto podstawowym zadaniem edukacji, rozumianej jako wychowanie, kształcenie i nauczanie, nie jest „wpajanie czci i szacunku dla pewnych dogmatów podawanych pod wątpliwą nazwą zasad, które nieraz tak są dalekie od prawdy i oczywistości, jakie właściwe są zasadom, że należy je odrzucić jako mylne i błędne” (Locke, 1999, s. 18), lecz jest nim kształcenie myślenia.

Na znaczenie doświadczenia w procesie poznania rzeczywistości i kształcenia myślenia jako głównego zadania edukacji wskazywał John Dewey (1859–1952). Ten amerykański filozof i psycholog, wychowany w tradycji klasycznej filozofii niemieckiej (głównie Hegla), pod wpływem pracy *The Principles of Psychology* Wiliama Jamesa, a także ewolucjonizmu i behawioryzmu stał się propagatorem

⁴ Francis Bacon sformułował podstawy indukcji eliminacyjnej, którą następnie w połowie XIX wieku rozwinął John Stuart Mill (1806–1873). Indukcja eliminacyjna jest rozumowaniem, które pozwala na podstawie jednostkowych obserwacji dojść do wniosku stwierdzającego związki przyczynowe. Obejmuje ona pięć schematów wnioskowania, które zwane są kanonami lub metodami Milla.

naturalistycznego empiryzmu oraz instrumentalizmu jako wersji pragmatyzmu (Copleston, 1989, s. 359-386).

Dewey głosił potrzebę odnowy filozofii. Przekonywał, że dokonujące się na przełomie XIX i XX wieku pod wpływem rozwoju nauki, rewolucji przemysłowej oraz rozwijającej się demokracji fundamentalne zmiany w życiu społecznym wymuszają powstanie „nowej filozofii wychowania”. Jako rzecznik tzw. Nowego Wychowania (określanego mianem wychowania progresywnego) głosił, że „filozofia jest teorią wychowania, pojętego jako świadome kierowanie praktycznym działaniem” (Dewey, 1998a, s. 128).

JOHN DEWEY O KSZTAŁCENIU MYŚLENIA

Podstawową kategorią filozofii Deweya jest doświadczenie, które rozumie jako wzajemne oddziaływanie między jednostką a środowiskiem; doświadczenie w jego rozumieniu jest funkcją życia i działania, jest formą uczestnictwa w świecie. Nie jest ono bierną obserwacją czy percepcją danych zmysłowych, lecz dokonuje się w ciągłym procesie oddziaływania otoczenia i działań w celu wprowadzenia w nim (w tym środowisku, otoczeniu) pewnych zmian. Doświadczenie to wrażenia zmysłowe, emocje, przyjemności, pragnienia, doznania estetyczne, zachowania (Buczyńska-Garewicz, 1983, s. 160). Według Deweya – jak pisze Hanna Buczyńska-Garewicz – „inteligencja, myślenie, podobnie jak doświadczenie, ma swe korzenie w elementarnej, praktycznej sytuacji. Myśl jest formą działania powołaną na potrzeby organizmu oraz potrzeby życia. [...] Poznanie jest więc procesem celowym, podporządkowanym potrzebom praktycznym” (Buczyńska-Garewicz, 1983, s. 158-159).

Poznanie jest pewnego rodzaju działaniem, które służy opanowaniu sytuacji i rozwiązywaniu problemów praktycznych. Wartość tak tworzonej wiedzy, jej prawdziwość – zdaniem Deweya – jest wyznaczana nie tylko przez adekwatność opisu w sensie klasycznej koncepcji prawdy, ale przede wszystkim przez intersubiektywną użyteczność, skuteczność działania⁵. Dzięki takiemu podwójnemu wartościowaniu tworzonej wiedzy (zgodnie z kryterium klasycznej i kryterium pragmatycznej koncepcji prawdy) można w maksymalnym stopniu zapewnić jej obiektywność, intersubiektywną sprawdzalność.

Poznanie – zdaniem Deweya – nie jest niezależne od praktyki, a cała nauka pełna jest rozmaitych przypuszczeń. Takimi przypuszczeniami są choćby przesłanki (sądy ogólne), które leżą u podstaw dedukcyjnych rozumowań. Przyjmując je, nie mamy pewności, co do ich prawdziwości. Relacja wnioskowania, która wiąże prawdę z fałszem – zgodnie z klasycznym rachunkiem zdań – nie jest bowiem symetryczna; z prawdziwych przesłanek zawsze wynika prawda, natomiast

⁵ Adekwatny opis może być bardziej przydatny praktycznie, lecz nie jest jedynym kryterium wartościowania wiedzy.

z fałszywych przesłanek dedukcyjnie można wywieść fałszywe, a także prawdziwe wnioski. I ta własność klasycznej logiki ma doniosłe konsekwencje dla rozwoju nauki i filozofii, a także ważne implikacje etyczne (Olewicz, 1997).

Myślenie trzeba kształcić nie tylko ze względu na niesymetryczność stosunku wynikania, jaki zachodzi pomiędzy prawdą i fałszem, ale również z tego względu, że jest ono podatne na interpretacyjną dowolność i inne błędy. Dewey pisał:

Myślenie jest aktem doniosłym, ponieważ jest funkcją, dzięki której dane fakty oznaczają lub nasuwają na myśl inne fakty, które nie są bezpośrednio dane. Ale proces ten prowadzący od tego, co jest dane, do tego, co nieobecne, bardzo łatwo podlega błędom, może bowiem nań wpłynąć całe mnóstwo przyczyn nie dostrzeżonych lub nie uwzględnionych [...] Właśnie dlatego, że ten skok w dziedzinę nieznaną jest tak nieunikniony, narzuca się konieczność zwracania raczej uwagi na warunki, w jakich on się dokonuje, by zmniejszyć niebezpieczeństwo upadku, a zwiększyć szanse szczęśliwego lądowania. (Dewey, 1988, s. 52-53)

Myślenie i poznanie jest działaniem, zatem i nauczanie – zdaniem Deweya – powinno być powiązane z działaniem. Nauczanie nie powinno ograniczać się do podawania uczniom określonych treści, do nauczania rozmaitych przedmiotów, lecz powinno być czynnym uczestnictwem w konkretnym procesie badawczym. Materiał nauczania powinien być podawany w formie problemów i jako projekt rozwiązywany.

W publikacji *How We Think* Dewey argumentował, że prawdziwe myślenie jest związane z rozwiązywaniem problemów i przebiega wedle „pięciu logicznie różnych stopni:

1. odczucie trudności,
2. wykrycie jej i określenie,
3. nasuwanie się możliwego rozwiązania,
4. wyprowadzanie przez rozumowanie wniosków z przypuszczalnego rozwiązania,
5. dalsze obserwacje i eksperymenty prowadzące do przyjęcia lub odrzucenia przypuszczenia, czyli do wniosku zawierającego przeświadczenie pozytywne lub negatywne” (Dewey, 1998b, s. 18).

Rozwiązywanie problemów jest logicznym procesem, który inicjuje pojawienie się problemu, czyli „odczucie trudności”, a wieńczy testowanie hipotez, czyli ich weryfikacja poprzez bezpośrednią obserwację lub eksperyment. „Między tymi dwoma okresami – pisze Dewey – znajdujemy właściwie umysłową stronę całkowitego aktu myślenia:

1. wnioskowanie, wysunięcie pewnego tłumaczenia lub rozwiązania,
2. rozumowanie, rozwinięcie treści i konsekwencji przyjętego chwilowo przypuszczenia. Rozumowanie wymaga dla potwierdzenia pewnej obserwacji

eksperymentalnej, eksperyment może zaś być ekonomicznie i owocnie przeprowadzony tylko na podstawie pewnego przypuszczenia, które zostało teoretycznie rozwinięte przez rozumowanie” (Dewey, 1998b, s. 111).

Pięć stopni rozwiązywania problemów i odpowiadające im „akty myślenia” to – według Deweya – etapy, reguły działania składające się na proces kształcenia „prawdziwego myślenia”, i jako takie, są uniwersalne, niezależne od tego, jaki przedmiot jest nauczany, tj. dotyczą wszelkich treści kształcenia i jednocześnie stanowią logikę procesu badawczego – logikę nauki.

Uczenie, które polega na rozwiązywaniu projektów, jest jednocześnie procesem kształcenia myślenia. Wiedza zdobyta w procesie rozwiązywania projektów nie ma jednak statusu prawdy w jej klasycznym sensie. Jest zrelatywizowana przez język i kulturę oraz doraźne potrzeby praktyczne. Dewey podziela więc przekonanie F. Bacona wyrażone w *idolu jaskini*, że „ludzie szukają wiedzy w małych światach, a nie w wielkim, czyli wspólnym świecie” (Bacon, 1955, s. 67).

Deweyowski model wychowania młodego pokolenia poprzez działanie nakazuje, by rozwiązywanie problemów było zespołowe, społeczne (w grupie). Zadaniem szkoły jest bowiem zaprawianie dzieci do wspólnego działania i wzajemnej pomocy w życiu.

Wychowanie poprzez zajęcia praktyczne i wykorzystanie w procesie wychowawczym wszystkich elementów emocjonalnych jest wdrażaniem młodego pokolenia w ciągle doświadczanie społeczne, i jako takie, jest uczeniem krytycznego myślenia i moralnego postępowania.

Wychowanie – według Deweya – nie jest „kierowanym urabianiem”, lecz procesem nakierowanym na rozbudzanie zainteresowań uczniów, na swobodny ich rozwój. Jest procesem społecznym, „procesem życiowym, a nie przygotowaniem do przyszłego życia”. Szkoła jako instytucja społeczna jest miejscem nabywania wiedzy i sprawności do tego, aby człowiek mógł w zmieniającej się społecznej rzeczywistości skutecznie działać, by mógł sam się realizować.

W deweyowskiej szkole nauczyciel pełni inne role i realizuje inne zadania niż w szkole, której działalność bazuje na racjonalności adaptacyjnej, na jakiejś autorytarnej teorii wychowania. W antyautorytatywnej szkole Deweya uczeń nie jest przedmiotem procesu uczenia, lecz jego podmiotem, a nauczyciel jest po to, „aby jako członek szkolnej społeczności dokonywać nieustannie umiejętnego doboru wpływów, mających oddziaływać na dziecko, i aby mu pomagać w dawaniu właściwych odpowiedzi, czyli reakcji na wpływy” (Dewey, 1998c, s. 71).

John Dewey był nie tylko teoretykiem wychowania, lecz także praktykiem. W założonej przez siebie w 1896 roku *Laboratory School*⁶ urzeczywistniał i weryfikował (badał) użyteczność formułowanych przez siebie hipotez (idei) pedagogicznych. Szukał odpowiedzi m.in. na pytania: w jaki sposób następuje przejście od niewiedzy do mądrości?; jaki jest stosunek między rozumowaniem

⁶ *Laboratory School* – (szkoła eksperymentalna) powszechnie określana jest mianem „Szkoła Deweya”.

i działaniem, między teorią a praktyką?, co jest pierwszorzędnym atrybutem człowieka: „aktywność czysto intelektualna” czy „moralny kunszt współżycia z ludźmi i współżycia obywatelskiego w społeczeństwie”?

Głoszone przez Deweya poglądy w dziedzinie społeczeństwa i wychowania uznane zostały za „symbol demokracji i postępu” i wywarły znaczny wpływ na współczesną epistemologię i metodologię nauk oraz myśl pedagogiczną. W szczególności koncepcję uczenia metodą projektów rozwinął jego uczeń, amerykański filozof i pedagog William H. Kilpatrick (1871–1965). Natomiast podjęta przez Deweya refleksja nad nauką, krytyka klasycznej, fundamentalistycznej epistemologii rozwijana była, w bardziej radykalnej formie, przez Richarda Rorty’ego (1931–2007) – jednego z najwybitniejszych amerykańskich filozofów, a jego pedagogiczne idee w cieszyły się największym uznaniem wśród zwolenników Nowego Wychowania.

Deweya propozycja uczenia i wychowania poprzez nabywanie wiedzy w procesie badawczym, stanowi inspirację dla współczesnej szkoły. Jest teoretyczną podstawą jednej z trzech – wg klasyfikacji Lawrence’a Kohlberga i Rochelle Mayer – współczesnych zachodnich ideologii wychowania, tzw. progresywnej ideologii wychowania.

Kohlberg i Mayer twierdzą że współczesne, zachodnie teorie wychowania można podzielić na trzy rodzaje ideologii wychowania: romantyczną, transmisji kulturowej i progresywną. Zaproponowana przez nich klasyfikacja porównawcza dyskursów wychowawczych nie jest wolna od zastrzeżeń, tym niemniej pozwala ona – zdaniem Bogusława Śliwerskiego – „na *percepcyjne uchwycenie* epistemologicznych, aksjologicznych psychologicznych różnic czy podobieństw w stanowieniu celów wychowania przez przedstawicieli poszczególnych ideologii wychowawczych” (Śliwerski, 1998, s. 31). U podstaw tej ideologii wychowania leżą nie tylko pragmatyczna koncepcja poznania i teoria uczenia metodą projektu wg Johna Deweya, ale także psychologiczna teoria rozwoju człowieka Jeana Piageta (1896–1980) oraz teoria rozwoju moralnego Lawrence’a Kohlberga (1927–1987).

W Polsce po dokonanych w 1989 roku zmianach ustrojowych, szkoły wszystkich szczebli otrzymały dość szeroką autonomię. Nauczyciele mogli tworzyć klasy autorskie, mogli więc – zgodnie z własnymi przekonaniem filozoficznymi i pedagogicznymi – w miejsce podawczych stosować aktywne metody dydaktyczne. Pojawiło się zainteresowanie pedagogiką progresywną, a reforma systemu edukacji z 1999 roku wprowadziła w gimnazjum obowiązek realizacji wybranego zagadnienia z podstawy programowej metodą projektu edukacyjnego. W tym czasie powstały liczne poradniki i przewodniki metodyczne dla nauczyciela i ucznia o tym, jak stosować metodę projektu, a także napisano wiele prac naukowych poświęconych analizie różnych aspektów projektu jako metody dydaktycznej.

W ramach kolejnej reformy systemu oświaty (z 2017 roku) gimnazjum zniknęło z systemu polskiego szkolnictwa, a uczenie metodą projektu pozostało w gestii

nauczyciela (ewentualnie szkoły): zależy od jego woli, kompetencji metodycznych, zaangażowania w proces dydaktyczny.

Nie bez znaczenia w wyborze metody uczenia są przekonania nauczyciela, ku czemu wychowuje młodego człowieka. Czy wychowanek ma być wyposażony w pożądane i akceptowane społecznie cechy i wzory zachowań? Czy wychowanek ma być wyposażony w takie sprawności, dzięki którym będzie mógł samodzielnie rozwijać swe indywidualne zdolności, które pozwolą mu efektywnie i odpowiedzialnie działać w zmieniającej się rzeczywistości?

METODA PROJEKTU EDUKACYJNEGO

Po akcesji Polski do Unii Europejskiej termin *projekt* jest powszechnie używany i w zależności od dziedziny, do której się odnosi – różnie definiowany i rozumiany. Na ogół, gdy mowa jest o projekcie, to ma się na myśli przedsięwzięcie, które jest zaplanowane przez kogoś w jakimś celu, podejmowane w określonym miejscu i czasie. W tym sensie używa się tego terminu w różnych dziedzinach życia społeczno-gospodarczego i politycznego. Mówi się o projektach gospodarczych, projektach unijnych, projektach w dziedzinie planowania, marketingu i zarządzania itp.

Projekty są różnie klasyfikowane. Na ogół dzieli się je ze względu na to, przez kogo są realizowane, w jakim celu są podejmowane, do kogo są adresowane, jaki rodzaj działań podejmują, ile osób podejmuje dany projekt, do jakiego obszaru się odnoszą, jakie są ich charakterystyki czasowe itp. Konsekwencją jest to, że mówiący, gdy posługuje się terminem *projekt* na ogół wskazuje, poprzez dodanie odpowiedniego określenia, w jakim znaczeniu używa tego pojęcia.

Gdy posługujemy się terminem *projekt edukacyjny*, to wskazujemy, że celem podejmowanego przedsięwzięcia będzie nabycie przez adresata projektu sprawności w dziedzinie edukacji lub wychowania (bądź obu dziedzinach)⁷. Owe sprawności mogą być sytuowane w obszarze wiedzy, umiejętności lub kompetencji społecznych. Natomiast, gdy mówimy: praca metodą projektu edukacyjnego, czyli metodą zaproponowaną przez Deweya, to mamy na myśli sposób prowadzenia działań pedagogicznych, który obejmuje obie sfery – sferę edukacji i sferę wychowania.

Sposób pracy metodą projektu edukacyjnego zależy od tego, w jakiej dziedzinie działamy, w jakim celu podejmujemy działania, kto jest podmiotem oddziaływań pedagogicznych, a w szczególności od warsztatu pracy nauczyciela. Nie

⁷ Współcześnie mianem *projekt* bardzo często określa się przedsięwzięć dydaktyczne, które nie są prowadzone metodą projektu edukacyjnego. Bywa, że projektem nazywana jest np. praca dyplomowa, referat lub dana metoda dydaktyczna, np. studium przypadku (*case study*), dyskusja panelowa, debata oksfordzka, analiza SWOT.

dziwi zatem, że w literaturze przedmiotu znajduje się wiele ujęć pracy metodą projektu edukacyjnego.

W poradnikach i przewodnikach metodycznych, które podejmują problem pracy metodą projektu edukacyjnego, przytaczane są różne definicje tej metody, różne jej rozumienie, acz wszystkie akcentują, że metoda projektów jest zespołową metodą pracy, uczący się samodzielnie inicjują, planują i wykonują pewne przedsięwzięcia oraz uczestniczą w ich ocenie. Przeto można – jak mam – przyjąć następujące określenie: projekt edukacyjny to zespołowe, planowe działanie dzieci, uczniów lub studentów (słuchaczy) mające na celu rozwiązanie jakiegoś konkretnego problemu, występującego w ich środowisku życia.

Cechą konstytutywną metody projektu edukacyjnego – zdaniem Mirosława Szymańskiego – jest progresyivistyczna rola nauczyciela, podmiotowość ucznia, „całościowość”, odejście od tradycyjnego oceniania uczniów (Szymański, 2000, s. 61-73).

Praca metodą projektu edukacyjnego powoduje, że zmienia się rola nauczyciela i zadania, jaki stawiane są uczniom. W autorytarnej szkole nauczyciel pełni rolę podającego do przyswojenia konkretne, gotowe rozwiązanie problemu, natomiast nauczyciel uczący metodą projektu przede wszystkim jest organizatorem procesu dydaktycznego, pełni funkcję konsultanta, inspiratora, podmiotu wspierające i zachęcającego uczniów do podejmowania samodzielnych decyzji. Uczeń nie jest przedmiotem nauczania, lecz podmiotem, którego należy wspomagać, dać mu szansę na rozwój swojej osobowości, zainteresowań i uzdolnień. Ta zmiana ról i zadań sprawia, że projekt edukacyjny tworzy zespół uczniów i nauczyciel.

W ramach projektu edukacyjnego podejmowane są cztery zasadnicze rodzaje działań: 1) wybór tematu projektu edukacyjnego, 2) określenie celów projektu i zaplanowanie etapów jego realizacji, 3) wykonanie zaplanowanych działań, 4) publiczne przedstawienie rezultatów projektu edukacyjnego. W literaturze przedmiotu działania te bywają przedstawiane jako bardziej lub mniej ustrukturyzowane. W praktyce, stopień strukturalizacji projektu na ogół uwarunkowany jest adresem projektu; projekt jest najmniej usystematyzowany, gdy stanowi metodę pracy z dziećmi z niepełnosprawnościami (Flanczewska-Wolny, Wolny).

Projekt edukacyjny to działanie zespołowe, przeto niezmiernie ważnym etapem jego realizacji jest wybór zespołów projektowych, w ramach których uczniowie będą rozwiązywać dany lub wybrany przez siebie problem i jednocześnie uczyć się współpracy z różnymi osobami, a nie tylko tymi, które się lubi, z którymi łatwo się dogadać itp. Zatem w tworzeniu zespołów projektowych ważne jest, aby nauczyciel zapobiegał spontanicznemu dobieraniu się uczniów w silne i słabe zespoły.

Kolejnym formalnym elementem projektu jest bardziej lub mniej rozbudowany kontrakt nauczyciela z zespołem uczniów. Jest on wzajemnym zobowiązaniem do podejmowania w ramach projektu określonych działań. W szczególności kontrakt zawiera temat i cel projektu, podane są w nim terminy konsultacji

z nauczycielem, terminy oceny etapowej i termin zakończenia projektu. Może też zawierać regulamin pracy zespołu projektowego, a w szczególności powinny w nim być podane konsekwencje niedotrzymania terminów przedstawiania efektów pracy, a także wspólnie ustalone kryteria oceniania projektu.

Należy zauważyć, że współdziałanie uczniów z nauczycielem w konstruowaniu kontraktu budzi w uczniach poczucie odpowiedzialności za jakość podejmowanych częściowych działań i za ostateczny efekt ich wspólnej pracy.

W ramach projektu uczniowie uczą się metodyki postępowania/działania poznawczego (badawczego), uczą się też dokumentowania podejmowanych działań, nabywają umiejętność pisanie raportu (sprawozdania) z realizacji projektu.

Finalizacją jest prezentacja projektu na forum publicznym. Jej celem jest pokazanie, co uczniowie zrobili, czego się nauczyli, ale także budzenie w nich poczucia satysfakcji, wyzwolenie twórczej energii, a także nabycie sprawności i zachowań w sytuacjach publicznych.

O METODZIE PROJEKTU EDUKACYJNEGO W DYDAKTYCE SZKOŁY WYŻSZEJ Z PERSPEKTYWY WŁASNYCH DOŚWIADCZEŃ

Metody pracy dydaktycznej można różnie klasyfikować. Obecnie najczęściej stosowanym kryterium ich klasyfikacji jest aktywność stron uczestniczących w procesie edukacyjnym. Gdy ma się na uwadze zaangażowanie uczącego się, wówczas w dydaktyce wyróżnia się dwie zasadnicze podgrupy metod: metody pasywne (podawcze) i metody aktywizujące. Gdy zaś podziału dokonuje się ze względu na stopień aktywności uczącego się, bądź gdy podziału dokonuje się ze względu na rodzaj lub ilość celów, które uczący chce osiągnąć w procesie edukacji, wówczas odpowiedniemu podziałowi podlegają metody zawarte w poszczególnych podgrupach. Przykładowo, przyjęcie powyższych kryteriów podziału pozwala na orzekanie, że jedne metody są bardziej aktywizujące niż drugie, bądź wskazywanie, że metody aktywizujące dzielą się na metody wiodące i metody wspomagające. Według powyższych kryteriów podziału metoda projektu edukacyjnego może być umieszczona najwyżej w hierarchii metod wyróżnionych ze względu na stopień aktywności uczniów (a także nauczyciela), sytuowana w grupie metod wiodących, metod które umożliwiają osiągnięcie wielu, często interdyscyplinarnych celów i są czasochłonne.

W dydaktyce współczesnej szkoły wyższej stosowane są obie grupy metod: pasywne i aktywizujące, aczkolwiek dominują metody podające. Przyczyny tego stanu rzeczy bywają różne, i nie miejsce tu, aby je analizować, acz domniemywać należy, że gros pracowników naukowo-dydaktycznych żywi przekonanie, że ich zadaniem jest edukacja młodzieży i prowadzenie działalności badawczej. Dokładają więc starań, by wykłady i ćwiczenia były odpowiedniej jakości, by przedmiotowe cele uczenia się odniesione do wiedzy i umiejętności zostały osiągnięte.

Zgodnie z aktualnie obowiązującą Polską Ramą Kwalifikacji uczeń, a także student w procesie edukacji powinien nabywać i doskonalić swe sprawności w trzech obszarach: wiedzy, umiejętności i kompetencji społecznych. Znaczy to, że ustawodawca (społeczeństwo) oczekuje, iż działalność szkoły wyższej będzie „naukowa i społeczna”, że w procesie edukacji będzie dbała o rozwój moralny studiującej młodzieży, ludzi dorosłych. Innymi słowy, oczekuje się, że szkoła wyższa będzie prowadziła działalność naukową, edukacyjną i wychowawczą. U podstaw tego stanu rzeczy leży empirycznie potwierdzone przekonanie, że młodzież licealna, absolwenci szkół średnich nie osiągają najwyższego – wg charakterystyki Kohlberga – stadium rozwoju moralnego, że rozwój moralny może zachodzić w dorosłości (Czyżowska, 2008, s. 85-101; Perry, 1968).

Praca dydaktyczna metodą projektu edukacyjnego – jak pisałam wyżej – pozwala osiągnąć efekty uczenia się z trzech obszarów, acz to, jakie konkretne w danym wypadku efekty uczenia się zamierza się osiągnąć, zależy od tych samych czynników, które wskazane zostały w charakterystyce metody projektu (pkt 4). W szczególności zależy od tego, co jest przedmiotem i głównym celem projektu, jakie są jego cele szczegółowe (zadanie), jak bardzo dany projekt jest ustrukturyzowany, a także od liczby punktów ECTS, które przypisane są do danego przedmiotu (tj. od jego „czasochłonnnych granic”), a także od tego, w jaki sposób studenci zamierzają dany projekt realizować. Oczywiście nie bez znaczenia w kształtowaniu sprawności studentów jest warsztat dydaktyczny i zainteresowania naukowe opiekującego się zespołem projektowym.

Namysł nad zaletami pracy metodą projektu edukacyjnego będę przedstawiała z punktu widzenia przeszło dwudziestoletnich osobistych doświadczeń. Od tylu lat prowadzę zajęcia z przedmiotu, który najogólniej nazywa się projekt społeczny, a umiejętność pracy metodą projektu edukacyjnego nabywałam na takich kierunkach jak politologia, socjologia, praca socjalna. Obecnie prowadzę ten przedmiot na kierunku pedagogika, przeto poniższe uwagi o zaletach metody projektu edukacyjnego, formułuję w odniesieniu do przedmiotu projekt pedagogiczny.

Celem niniejszej wypowiedzi nie jest dokładne omówienie poszczególnych działań projektowych, ale zauważenie, jakie sprawności studenci mogą nabyć lub rozwijać ucząc się metodą badawczą i zespołową.

Zajęcia z przedmiotu projekt pedagogiczny są dla większości studentów pierwszym kontaktem z propagowaną przez Deweya koncepcją uczenia się przez rozwiązywanie problemów. Przyzwyczajeni do innych – głównie podawczych – metod dydaktycznych, potrzebują nieco czasu, aby zrozumieć istotę i cel pracy metodą projektu edukacyjnego. By im ułatwić zorientowanie się, czego od nich się oczekuje, jakie zadania w ramach tego przedmiotu muszą podjąć, zostają zapoznani z obszernym sylabusem przedmiotu. Otrzymują kartę projektu, która zawiera informacje o strukturze projektu i ogólne (formalne) wskazówki, co do rodzaju zadań, które powinni podjąć, aby zrealizować projekt. Otrzymują również kartę zgłoszenia projektu, w której każdy ma obowiązek zapisać, jaki problem

z zakresu studiowanej specjalności pedagogicznej chciałby uczynić przedmiotem zespołowego projektu oraz uzasadnić wybór owego problemu.

Z oczywistych względów pierwsze zajęcia poświęcone są dostarczeniu wiedzy o tym, czym jest projekt edukacyjny, jakie są jego teoretyczne – epistemologiczne, metodologiczne, aksjologiczne i antropologiczne – podstawy, jakie będą obowiązywać zasady pracy metodą projektu edukacyjnego. Po uświadomieniu studentom, jakie zdania przed nimi stoją, można podjąć teoretyczno-praktyczne kwestie związane z tworzeniem zespołów projektowych (m.in.: podział na zespoły projektowe, samoocena potencjału członków zespołu, czyli wzajemne poznanie swoich zainteresowań naukowych i pozanaukowych oraz uzdolnień, wybór lidera zespołu, opracowanie regulaminu pracy zespołu projektowego), a w dalszej kolejności (zgodnie z zaleceniami Deweya), działania związane z ukierunkowaniem aktywności zespołu projektowego (grupy społecznej), czyli wybór – spośród propozycji podanych w karcie zgłoszenia projektu – problemu, który będzie przedmiotem działań danego zespołu projektowego. W ramach tego wstępnego etapu realizacji projektu studenci nabyć mogą szereg umiejętności komunikacyjnych, w szczególności umiejętność argumentowania (przekonywania) i dochodzenia do kompromisu.

Struktura projektu pedagogicznego składa się z trzech odpowiednio ustrukturyzowanych faz: konceptualizacji, realizacji, ewaluacji. Faza konceptualizacji jest najbardziej czasochłonna i ustrukturyzowana, jest procesem dialektycznego przejścia od obserwacji do koncepcji realizacji projektu. I tak, w tej fazie student ma m.in. możliwość doskonalenia umiejętności: a) prowadzenia obserwacji – z perspektywy studiowanej specjalności – zjawisk społecznych zachodzących w ich szeroko rozumianym środowisku życia, b) poprawnego sformułowania problemów pedagogicznych, które w tym środowisku zostały dostrzeżone, c) samodzielnego poszukiwania wiedzy na dany temat.

W ramach tej grupy zadań studenci uczą się poprawnie formułować sądy opisowe, przeto prowadzący przedmiot musi zważać m.in. na to, aby owe sądy były wolne od wartościowań, nie zawierały w sobie wyjaśnień, by opisywane zjawisko było traktowane jako skutek, a nie przyczyna, by opis był wolny od stereotypów itp.

Każde zjawisko społeczne jest wielorako uwarunkowane, zatem zadaniem studentów jest zdobycie wieloaspektowej i interdyscyplinarnej wiedzy naukowej o tym zjawisku, czyli zapoznanie się, jak opisuje, wyjaśnia lub rozumie dane zjawisko pedagogika i inne nauki (np. socjologia, psychologia, profilaktyki społeczna, polityka społeczna, prawo itp.). Na tym etapie student nie dostaje gotowej wiedzy, lecz uczy się ją zdobywać, a także dzielić w tym zakresie zadania i współdziałać. Wszak pracując w zespole nie wszyscy muszą robić to samo, nie każdy członek zespołu musi więc poszukiwać wiedzy z ogółu wybranych dziedzin. Pracując w zespole ważne jest, by umieć dzielić zadania, by uczciwie i rzetelnie prezentować kolegom z zespołu zdobytą wiedzę. Rolą nauczyciela

jest czuć, by prezentacja konkretnej koncepcji (teorii) nie sprowadzała się do wskazania, jak badacz definiuje/określa daną kategorię, a przede wszystkim pokazywała, z jakiego punktu widzenia (paradygmatu) autor opisuje i wyjaśnia (rozumie) dane zjawisko.

Konceptualizacja projektu wymaga jasnego i precyzyjnego określenia celu głównego projektu, a po zdobyciu wieloaspektowej i interdyscyplinarnej wiedzy teoretycznej o danym zjawisku/zdarzeniu, zespół może przystąpić do określenia zadań, które zamierza podjąć, aby osiągnąć założony cel główny. Studenci uczą się więc poprawnie przeprowadzać podział logiczny, właściwie dobierać środki do realizacji danego celu, a także poprawnie, zgodnie z kryteriami SMART formułować cele i zadania projektu.

Na marginesie zauważę, że zazwyczaj cel projektu studenci formułują w sposób zdroworozsądkowy, rzadko formułują cel projektu jako pozytywne działanie, jako tworzenie czegoś nowego, wartościowego, na ogół chcą się z problemem rozprawić, unicestwić to, co postrzegają jako zło.

W projekcie pedagogicznym – który realizują studenci – ważnym, acz trudnym w realizacji ogniwem jest poprawnie przeprowadzona diagnoza problemu z punktu widzenia celu projektu. Przeto nauczyciel musi czuć i współdziałać ze studentami przede wszystkim w poprawnym sformułowaniu celu poznawczego diagnozy.

W naukach empirycznych projekt badawczy, np. praca magisterska, wymaga, aby w jej części metodologicznej określić, co jest celem poznawczym podjętych badań, czyli należy wskazać cel opisowy i cel wyjaśniający, a także cel praktyczny. Ten ostatni jest implikowany przez przyjęty cel poznawczy, informuje o tym, jak można wyniki badań wykorzystać praktycznie, komu lub czemu mogą one służyć. Natomiast w projekcie społecznym/pedagogicznym produktem jest przedsięwzięcie w środowisku życia, zatem cel główny projektu jest celem praktycznym, a cel poznawczy projektu sprowadza się do diagnozy, czyli odpowiedzi na pytanie, co muszą wiedzieć o adresatach projektu, aby osiągnąć zamierzony cel główny.

Konceptualizujący projekt edukacyjny mają szansę nabyć lub udoskonalić swą wiedzę z zakresu metodyki prowadzenia badań naukowych i umiejętności konstruowania – odpowiedniego do potrzeb projektu – narzędzia badawczego, a także przeprowadzenia badań społecznych.

Metoda projektu edukacyjnego pozwala na uczenie zasad poprawnego wnioskowania. Nie jest bowiem obojętne, jakimi schematami wnioskowania operują studenci. Jeżeli będą traktowali zawodne schematy jako gwarantujące, że od prawdziwych przesłanek zawsze dojdą do prawdziwych wniosków, to nawet wtedy, gdy zdobędą wartościową wiedzę, prawdopodobnie zrobią z niej zły użytek.

Należy zauważyć, że uczenie metodą projektu edukacyjnego nakazuje orientować wysiłek pedagogiczny na rozwijanie wyobraźni, sfery emocjonalnej, wrażliwości moralnej, kultury logiczno-erystycznej, kompetencji komunikacyjnych,

w tym trudnej sztuki spierania się, krytykowania i reagowania na krytykę. Umożliwia kształcenie myślenia prowadzącego do rozumienia, czyli takiego myślenia, które wymaga nie tylko tego, by człowiek potrafił teoretycznie ująć dany przedmiot, np. dane ludzkie zachowanie, ale jednocześnie potrafił zająć wobec niego określone stanowisko. Przeto uczenie metodą projektu edukacyjnego to kształcenia umiejętności krytycznego i twórczego myślenia.

Praca metodą projektu edukacyjnego nie jest łatwa dla nauczyciela i studentów, gdyż są oni przyzwyczajeni do otrzymywania gotowych rozwiązań, jednoznacznych odpowiedzi. Zachęcanie do krytycznego myślenia, zasiewanie w studentach poznawczego niepokoju, ukazywanie niedostatków w ich rozumowaniu, pobudzanie do poszukiwania innych rozwiązań danego problemu, skłanianie do twórczego myślenia, najczęściej wywołuje irytację. Przeto uczący metodą projektu edukacyjnego musi wykazać się cierpliwością i posiadać umiejętność przezwycięzania owego oporu, by z poszanowaniem godności studenta wdrażać go do krytycznego i zarazem twórczego myślenia.

BIBLIOGRAFIA

- Bacon, F. (1955). *Novum Organum*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Buczyńska-Garewicz, H. (1983). Instrumentalizm Johna Deweya. W: Z. Kuderowicz (red.), *Filozofia współczesna*. Warszawa: Wydawnictwo Wiedza Powszechna.
- Czyżowska, D. (2008). O celach i granicach rozwoju moralnego. *Analiza i Egzystencja* (8), s. 85-101.
- Copleston, F. (1989). Eksperymentalizm Johna Deweya. W: F. Copleston, *Historia filozofii, tom VIII* (s. 359-386). Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.
- Dewey, J. (1998a). Co to jest filozofia wychowania? W: S. Wołoszyn (red.), *Źródła do dziejów wychowania i myśli pedagogicznej. Myśl pedagogiczna w XX stuleciu*. Kielce: Strzelec.
- Dewey, J. (1988). *Jak myślimy?* Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Dewey, J. (1998b) Jak myślimy? Rozważania logiczne. W: S. Wołoszyn (red.), *Źródła do dziejów wychowania i myśli pedagogicznej. Myśl pedagogiczna w XX stuleciu*. Kielce: Strzelec.
- Dewey, J. (1998c). Moje pedagogiczne credo. W: S. Wołoszyn (red.), *Źródła do dziejów wychowania i myśli pedagogicznej. Myśl pedagogiczna w XX stuleciu*. Kielce: Strzelec.
- Flanczewska-Wolny, M., Wolny, J. *Metoda projektu w rozwijaniu aktywności upośledzonych umysłowo na przykładzie doświadczeń w realizacji programu SOCRATES – COMENIUS*. Pobrane z: http://metoda_projektu-with-cover-page-v2upośledzeni [dostęp: 15.06.2022].

- Kořakowski, L. (2000). *Kultura i fetysze*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Locke, J. (1999). O właaściwym uŹywaniu rozumu. W: B. Markiewicz (red.), *Od Locke'a do Jamesa. Wybór tekstów*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Olewicz, T. (red.). (1997). *Wartości i wartościowania*. Opole: Wydawnictwo Zakładu Filozofii Uniwersytetu Opolskiego.
- Perry, W.G. (1968). *Forms of Ethical and Intellectual Development in the College Years. A Scheme*. New York: Holt Rinehart & Winston.
- Szymański, M.S. (2000). *O metodzie projektów: z historii, teorii i praktyki pewnej metody kształcenia*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- Śliwerski, B. (1998). *Współczesne teorie i nurty wychowania*. Kraków: Oficyna Wydawnicza IMPULS.
- Znanecki, F. (1984). *Spółeczne role uczonych*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

TRUDNOŚCI W FUNKCJONOWANIU PSYCHOSPOŁECZNYM U OSÓB Z SYNDROMEM DDA W OKRESIE WCZESNEJ DOROSŁOŚCI

Streszczenie: Niniejszy artykuł poświęcony jest opisowi trudności w funkcjonowaniu psychospołecznym osób z syndromem Dorosłych Dzieci Alkoholików (DDA). Autorka bada taki temat ze względu na coraz częstsze zjawisko uzależnienia od alkoholu przez jednego z rodziców, co zaburza prawidłowe funkcjonowanie pozostałych członków rodziny. Dorastanie w dysfunkcyjnej rodzinie ma duży wpływ na przyszłe życie jednostki. Dlatego celem niniejszego artykułu było ukazanie trudności w funkcjonowaniu osobistym, społecznym i zawodowym DDA. Podsumowując przegląd literatury na temat trudności w funkcjonowaniu psychospołecznym DDA, można stwierdzić, że problemy we wczesnej dorosłości mają swoje korzenie w dorastaniu w rodzinie z problemem alkoholowym. Wykształcone w dzieciństwie mechanizmy wpływają na kształtowanie się inteligencji emocjonalnej i kompetencji społecznych. Z uwagi na wielorakie problemy w wielu sferach większość osób z syndromem DDA wymaga terapii, w ramach której przepracowują traumy z dzieciństwa i relacje z bliskimi. Dorastanie w rodzinie alkoholowej powoduje utrwalenie w psychice człowieka sposobu zachowania, który pomaga jednostce przetrwać. Te specyficzne strategie dzieciństwa nadal bywają stosowane w wieku dorosłym,

¹ Akademia Nauk Stosowanych – Wyższa Szkoła Zarządzania i Administracji w Opolu, ul. Niedziałkowskiego 18, 45-085, Opole, Polska; e-mail: zaneta.nowak@g.wszia.opole.pl; ORCID: 0000-0003-4444-9056.

stając się źródłem wielu dysfunkcji, determinujących funkcjonowanie młodego dorosłego.

Słowa kluczowe: DDA, Dorosłe Dzieci Alkoholików, funkcjonowanie

Summary: This article is devoted to describing difficulties in psychosocial functioning of people with the Adult Children of Alcoholics (ACOAs) syndrome. The author took up such a topic because of the increasingly frequent phenomenon of alcohol addiction by one parent, which interferes with the proper functioning of other family members. As is known from research, growing up in such a family has a major impact on the future life of an individual. Therefore, the aim of this article was to show the difficulties in the personal, social and professional functioning of ACOAs. Summarising the literature review on difficulties in the psychosocial functioning of ACOAs, it can be concluded that problems in early adulthood are rooted in growing up in a family with an alcohol problem. The childhood mechanisms developed influenced the formation of emotional intelligence and social competence. Due to multiple problems in many spheres, the majority of people with the ACOA syndrome require therapy in which they rework childhood traumas and relationships with loved ones. Growing up in an alcoholic family has resulted in the consolidation in the human psyche of a way of behaving that helps the individual to survive. These specific childhood strategies have become so strongly ingrained, that they continue to be used into adulthood despite their age. Consequently, the developed structure of the self becomes the source of many dysfunctions, determining the functioning of the young adult.

Keywords: ACOA, Adult Children of Alcoholics, functioning

WSTĘP

Rodzina jest podstawowym i naturalnym środowiskiem wychowawczym każdego człowieka. Jako jeden z najsilniejszych czynników wpływa na rozwój i funkcjonowanie jednostki w wielu aspektach. Prawidłowe style wychowawcze oraz pozytywne więzi emocjonalne pomiędzy członkami rodziny przyczyniają się m.in. do ukształtowania u dzieci pozytywnych relacji z innymi, właściwego poczucia własnej wartości oraz do kształtowania odpowiedniego systemu wartości.

Wszystkie pozytywne oddziaływania mogą zostać przerwane w wyniku pojawienia się w rodzinie poważnych problemów wpływających na jej dysfunkcjonalność. Zjawisko uzależnienia alkoholowego u jednego z rodziców zakłóca prawidłowe funkcjonowanie pozostałych członków w systemie rodzinnym.

Równowaga i stabilność w takim domu ulega zachwianiu, dlatego każdy z członków musi przyjąć nowe role, które pomogą mu przetrwać. Oprócz tego dorastanie w rodzinie z problemem alkoholowym zaburza w wielu aspektach funkcjonowanie jednostki w dzieciństwie i przyszłości. Potwierdziły to badania udowadniające, iż zachodzi podobieństwo w zachowaniu się osób dorastających w takich domach. Terapeuci pracujący z takimi osobami zaczęli ich określać jako Dorosłych Dzieci Alkoholików (dalej DDA). Liczne obserwacje pozwoliły na wyodrębnienie podstawowych cech DDA, które w głównej mierze ukazują trudności jednostek w codziennym życiu.

W związku z zainteresowaniami badawczymi autorki, tematem niniejszego artykułu uczyniono trudności w funkcjonowaniu osobistym, społecznym i zawodowym osób z syndromem DDA.

TRUDNOŚCI W FUNKCJONOWANIU OSOBISTYM, SPOŁECZNYM I ZAWODOWYM OSÓB Z SYNDROMEM DDA

Kilkadziesiąt lat badań nad osobami pochodzącymi z rodzin, w których występował problem alkoholowy zaowocowało zidentyfikowaniem wielu problemów w codziennym życiu. W literaturze przedmiotu na temat DDA można odnaleźć liczne klasyfikacje trudności z uwzględnieniem różnych kryteriów.

Wzrastanie w rodzinie alkoholowej powoduje utrwalenie w psychice człowieka sposobu postępowania pomagającego jednostce przetrwać. Te specyficzne strategie z dzieciństwa są tak silnie zakorzenione, że nadal są stosowane w wieku dorosłym. W związku z tym wykształcona struktura „ja” staje się źródłem wielu dysfunkcji, determinując funkcjonowanie młodego dorosłego (Ryś, 2007, s. 113-114).

Zdaniem Zofii Sobolewskiej-Melibrudy „destrukcyjne schematy z dzieciństwa przyczyniają się do powstawania u pacjenta wielu zaburzeń w kontakcie z samym sobą: tworzenia negatywnego lub niespójnego obrazu siebie, atakowania siebie, ignorowania swoich potrzeb i nadmiernego przeżywania negatywnych uczuć” (Sobolewska-Melibruda, 2011, s. 11).

Na inny aspekt zwraca uwagę Krzysztof Gąsior. Powołując się na liczne badania stwierdza, iż Dorosłe Dzieci Alkoholików są grupą podwyższonego ryzyka wystąpienia zaburzeń psychicznych, przystosowawczych, lękowych (związanych ze stresem pourazowym) oraz objawów psychopatologicznych. Obejmują one zachowania antysocjalne, nadkontrolne, a także problemy przystosowawcze (związane z budowaniem bliskich relacji, podejmowaniem ról małżeńskich czy rodzicielskich) mające wpływ na poczucie własnej wartości (Gąsior, 2012, s. 15-18, 32-42).

Powyższe zaburzenia dostrzegalne są w schematach zachowań oraz reakcjach emocjonalnych, które wytworzyły się u DDA. Agnieszka Widera-Wysoczańska w książce *Gdzie się podziało moje dzieciństwo* zwraca uwagę na typowe problemy

Dorostłych Dzieci Alkoholików. Według autorki, młodzi dorośli oceniają siebie bezlitośnie. Szukają potwierdzenia swoich racji u innych osób, dążąc za wszelką cenę do bycia najlepszymi. Ponadto mają trudności z elastycznym planowaniem zadań, kończeniem rozpoczętych prac, a także mówieniem o sobie w towarzystwie. Dodatkowo czują lęk w sytuacjach, gdy coś nie toczy się po ich myśli. Oprócz tego Dorosłe Dzieci Alkoholików widzą świat w biało-czarnych barwach, życie nie ma dla nich większego sensu, często zmuszeni są do domysławiania się, co jest normalnym zachowaniem. Jeśli w dzieciństwie doznali przemocy fizycznej lub seksualnej, to w życiu dorosłym mogą cierpieć z powodu zaburzeń pamięci, lęków, deficytów w koncentracji uwagi, koszmarów nocnych, depresji, prób samobójczych, zaburzeń jedzenia, a nawet trudności w nawiązywaniu bliskich kontaktów (Widera-Wysoczańska, 2006, s. 14-16).

Agnieszka Litwa zwraca uwagę na występowanie zniekształceń w sferze: obrazu siebie, regulowania nastroju, zachowań, emocji, percepcji rzeczywistości oraz wolicjonalnej. W związku z tym trudności w funkcjonowaniu osobistym przejawiają się w niskiej samoocenie, obniżonym poczuciu własnej wartości, skłonnościach do kompulsywnych zachowań, sztywnych lub rozmytych granicach. Autorka wyszczególnia również nadmierny perfekcjonizm, niejasność potrzeb i uczuć, huśtawki emocjonalne, a nawet nadwrażliwość i chroniczne napięcie. W sferze wolicjonalnej zauważa utratę energii, brak poczucia sensu życia, a także trudności z określeniem i realizacją planów życiowych (Litwa, 2009, s. 255-256).

Charakterystyki obrazu siebie Dorostłych Dzieci Alkoholików dokonała w swoim artykule Sabina Nikodemka. Opierając się na przeglądzie problemów opisanych w literaturze klinicznej autorka wprowadziła dwie kategorie porządkujące doświadczane trudności takie jak: uwewnętrznienie problemów oraz uzewnętrznienie problemów. Pierwszy wyodrębniony rodzaj obejmuje: zaburzenia lękowe, depresję, negatywną emocjonalność, a także zaniżoną samoocenę. Doświadczanie negatywnych stanów oraz ciągłe poczucie winy i wrażliwość na krytykę powoduje u DDA wiele przeciwności w codziennym funkcjonowaniu. Tymczasem uzewnętrznienie problemów opiera się na zachowaniach związanych z łamaniem reguł, brakiem uwagi, agresywnością, dążeniem do poszukiwania doznań oraz impulsywnością. Autorka zwraca również uwagę na obszar psychopatologii DDA, w którym zaobserwowała słabe poczucie koherencji, brak poczucia sensowności życia i zaradności wobec problemów. Wymogi jakie niesie za sobą codzienna egzystencja często stają się dla tej grupy źródłem niepokoju i wielu obaw (Nikodemka, 2002, s. 7).

Trudności w funkcjonowaniu osobistym Zofia Sobolewska-Melibruda utożsamia z reakcjami związanymi z doświadczeniem odrzucenia przez rodzica. Tak ciężki uraz psychiczny pozostawia ślad na całe dorosłe życie. Jednostki zaczynają wstydzić się samych siebie, stawiają sobie zbyt duże wymagania, aby udowodnić swoją wartość. W związku z tym opinia innych ludzi staje się dla nich punktem

centralnym. Istnieje też grupa osób, która rekompensuje własne poczucie niższej wartości wycofywaniem się ze wszystkich trudnych zadań, aby nie narażać się na porażki. Ze względu na niezaspokojenie podstawowych potrzeb w dzieciństwie Dorosłe Dzieci Alkoholików wypierają własne potrzeby emocjonalne, a nawet im zaprzeczają. Nauczone nie okazywać uczuć wykształcają w sobie mechanizm obronny, polegający na tłumieniu swoich reakcji. Takie zamrożenie uczuć pozwala im zmniejszyć cierpienie, uniemożliwiając tym samym przeżywanie stanów przyjemnych (Sobolewska, 2000, s. 5-13).

Tymczasem autorzy Timmen L. Cermak oraz Jacques Rutzky w swej klasyfikacji zwracają uwagę na towarzyszący DDA lęk przed utratą kontroli, konfliktem, a także na życie w pozycji ofiary oraz hiperczułość. Pierwsza z wymienionych cech uwidacznia się m.in. w chęci przejęcia kontroli nad swoimi uczuciami i zachowaniem. W przypadku braku mocy sprawczej jednostki odczuwają silny strach połączony z negatywnym nastawieniem do życia. Dorosłe Dzieci Alkoholików ze względu na swoją przeszłość boją się ludzi mających władzę, agresywnych, rozniewanych. W związku z tym za wszelką cenę dążą do pokoju, szukając aprobaty. W efekcie tracą swoją własną tożsamość unikając tym samym konfliktu z drugą osobą. Zadowolając innych narzucają sobie stan izolacji. Kolejna z wymienionych cech związana jest z byciem ofiarą zaburzeń własnych rodziców. W związku z tym w dorosłym życiu jednostki wciąż postrzegają siebie jako ofiary, które mogą zapewnić innym „ofiaram” koleżeństwo, przyjaźń, a nawet miłość. Hiperczułość autorzy określają jako sprawdzanie środowisk w poszukiwaniu katastrof. Takie wyczulenie na zagrożenia zapewnia jednostce szanse przetrwania (Cermak, Rutzky, 2011, s. 46-54).

Amelia Krawczyk-Bocian przytacza charakterystykę DDA zaproponowaną przez Janet Woititz z 2000 roku. Zgodnie z nią Dorosłe Dzieci Alkoholików wykazują liczne problemy w codziennym życiu:

- „kłamia, nawet wtedy, gdy równie łatwo jest powiedzieć prawdę,
- traktują siebie bardzo poważnie,
- zbyt silnie reagują na zmiany, na które nie mają wpływu,
- czują, że różnią się od innych,
- są albo nadzwyczaj odpowiedzialni, albo zupełnie nieodpowiedzialni,
- szukają napięcia i trudności, a następnie skarżą się na rezultaty” (Krawczyk-Bocian, 2005, s. 31).

Maria Ryś opisując skutki życia w rodzinie z problemem alkoholowym zwraca uwagę na jeszcze inne trudności w funkcjonowaniu osobistym u Dorosłych Dzieci Alkoholików:

- „brak poczucia bezpieczeństwa,
- brak zaufania do siebie i tendencje do potwierdzania swojej wartości,
- brak świadomości własnych potrzeb,
- brak wiary w to, że jest się osobą kochaną,
- niewłaściwe wytyczanie granic, nieumiejętność mówienia nie,

- tendencje do uzależnień” (Ryś, 2007, s. 120-138).

Liczne obserwacje i analiza funkcjonowania DDA przez Jerzego Melibrudę pozwala wskazać schematyczne tendencje obserwowane w obszarze relacji z samym sobą, życiu emocjonalnym i sposobie życia. Zdaniem autora Dorosłe Dzieci Alkoholików:

- odczuwają poczucie winy przy robieniu czegoś dla siebie,
- mają trudności w przeżywaniu zadowolenia z siebie, nawet w przypadku jednoznacznych sukcesów,
- są podatne na zranienia uczuciowe,
- cierpią z powodu zalegającego smutku,
- zbyt silnie reagują na zmiany, których nie mogą kontrolować,
- są skłonne do nałogów i przymusowych czynności (picie alkoholu, palenie tytoniu, głodzenie się, objadanie, zażywanie różnego rodzaju środków, obgryzanie paznokci, dręczące myśli),
- są podatne na schorzenia psychosomatyczne (m.in. stany zapalne, bóle i kłucia w obrębie ciała) (Sobolewska-Melibruda, 2011, s. 11-17).

Jean Kinney i Gwen Leaton oprócz wyżej wymienionych cech, wskazują także na następujące problemy DDA:

- „niemożność odprężenia się,
- niemożność odczuwania przyjemności,
- duży samokrytycyzm,
- łatwość zaprzeczenia,
- łatwiejsze odnajdywanie się w sytuacjach chaosu,
- częste cierpienie wywołane spóźnionym żalem” (Filipiak, 2007, s. 12-13).

Dojrzewanie w rodzinie z problemem alkoholowym rzutuje również na interpersonalne funkcjonowanie DDA. Jak wynika z badań, jednostki odczuwają wiele trudności w życiu społecznym jak i zawodowym. Literatura przedmiotu w tym zakresie jest bardzo obszerna jednak dla potrzeb niniejszego artykułu zostaną omówione problemy wyróżnione przez Janet Woititz, Agnieszkę Litwę, Zofię Sobolewską-Melibrudę oraz Marię Ryś.

Pierwsza z wymienionych autorek zwraca uwagę na trudności z nawiązywaniem bliskich kontaktów i utrzymywaniem związków. Powodem takiego stanu rzeczy w jej opinii jest brak układu odniesienia dla budowania zdrowych relacji. Dorosłe Dzieci Alkoholików wychowywały się w domu, w którym panował krzyk bądź milczenie. Członkowie rodziny nie potrafili się ze sobą prawidłowo komunikować. Ojciec kochał dzieci tylko w stanach trzeźwości, w transie alkoholowym odrzucał je, często używając przemocy. Taka huśtawka emocjonalna doprowadza DDA do chronicznego odczuwania lęku przed bliskością (Woititz, 2000, s. 51-57).

Według Agnieszki Litwy, w relacjach z otoczeniem Dorosłe Dzieci Alkoholików są osobami nieufnymi, wrogo nastawionymi, cechującymi się tzw. nadodpowiedzialnością. Za wszelką cenę starają się nadmiernie kontrolować innych i manipulować nimi. W wyniku takich zachowań tracą więzi nawet w sferze zawodowej

stając się osobami samotnymi. Dążenie do zaakceptowania za wszelką cenę oraz trudności z separacją wpływają niekorzystnie na stan zdrowia jednostki (Litwa, 2009, s. 255-256).

Inną grupę stanowią jednostki, które zamiast manipulacji preferują zależność od innych ludzi. Podporządkowują się licznym życzeniom i wymaganiom ze względu na trudności z ujawnianiem własnych potrzeb. W wyniku braku asertywności, mają problemy z wyznaczaniem i utrzymywaniem granic. Przyczyną takich zachowań jest niska samoocena jednostek (Lelek, Krawczyk-Pasławska, Bętkowska-Korpała, 2010, s. 311-313).

Obszar relacji z innymi ludźmi wyróżniła w swojej książce Zofia Sobolewska-Melibroda. Trudności w funkcjonowaniu przejawiają się w:

- „obawie przed porzuceniem,
- deficytach umiejętności harmonijnego rozwijania i pogłębiania związków między ludźmi,
- obawie przed zdemaskowaniem własnej nieatrakcyjności,
- nadmiernym poczuciu lojalności,
- niskim poziomie zaufania do ludzi,
- trudnościach w odróżnianiu miłości od litości,
- poczuciu odmienności i odizolowania od innych ludzi,
- trudności w harmonijnej współpracy z innymi i tendencją do wykorzystywania trudnych zadań na własną rękę” (Sobolewska-Melibroda, 2011, s. 13-14).

Lęk przed porzuceniem towarzyszy jednostkom będącym w bliskich związkach. Obrazy zapamiętane z dzieciństwa związane z wyborem butelki przez alkoholika zamiast dziecka, rzutują na brak poczucia bezpieczeństwa w dorosłości. Osoby żyją w ciągłym strachu przed zranieniem. Nie chcąc doświadczyć kolejnej porażki i bolesnych doświadczeń bardzo często związuje się z osobami, które również wyrosły w domu z problemem alkoholowym. Niestety para współzależnych doświadcza wielu trudności. Najczęściej obie osoby boją się legalizacji związku, ze względu na zbyt dużą odpowiedzialność. Istnieją też jednostki, które trwają w toksycznych, niezdrowych związkach. Pomimo doświadczanego bólu nie chcą zostawić osoby, która pokochała Dorosłe Dziecko Alkoholika. Doceniając jej poświęcenie trwają w takich relacjach o wiele dłużej niż powinni (Cermak, Rutzyk, 2011, s. 51-61).

Kolejna z wymienionych cech związana jest z brakiem umiejętności rozwijania relacji w związku. Dorosłe Dzieci Alkoholików od samego początku wchodzi w stosunki z partnerem na bardzo głębokim poziomie. Nie dają sobie czasu na wzajemne poznanie. Uzależnienie od drugiej połówki pojawia się u nich od pierwszych chwil.

Dorosłe Dzieci Alkoholików postrzegają siebie jako jednostki nieatrakcyjne. Często w celu zatajenia prawdziwego „ja”, udają kogoś innego. Mają przekonanie, iż bliskie poznanie ich osoby zaowocuje odrzuceniem. Takie myślenie wynika u nich z bardzo niskiej samooceny i braku pewności siebie. Nie wierzą, że znajdzie się osoba, która po głębszym poznaniu polubi je i oceni jako jednostki wartościowe i godne uwagi.

Z kolei nadmierne poczucie lojalności przejawia się w przesadnej uczciwości i rzetelności wobec osób, które nawet na to nie zasługują. Poza tym jednostki często trwają przy swoich zobowiązaniach, nawet gdy przekraczają przy tym granice rozsądku.

W wyniku traumatycznych wydarzeń z dzieciństwa, Dorosłe Dzieci Alkoholików wykazują niski poziom zaufania do innych ludzi. Wychowywane w myśl zasady: „Nie mów, nie ufaj, nie czuj” wyrosły w przekonaniu o fałszywości, zakłamaniu i obłudzie innych ludzi. Dodatkowo ból i cierpienie zaznane od osoby, którą się kochało, wykształciło w jednostce nieufność okaleczając ją w sferze społecznej. W związku z tym życie nauczyło je polegania tylko na sobie i zamrażania swoich uczuć, by nie doznać zawodu (Ryś, 2007, s. 127).

Wielu terapeutów podkreśla, iż Dorosłe Dzieci Alkoholików wykazują również trudności w odróżnianiu miłości od litości. Nieświadomie powielają schemat z dzieciństwa związuąc się z osobami, którym potrzebna jest pomoc i wsparcie. Ich uwagę przykuwają jednostki słabe oraz budzące współczucie. Miłość budowana jest w tym przypadku na podstawie uczucia litości, odczuwanej do rodzica alkoholika (Sobolewska-Melibruda, 2011, s. 14).

Kolejną trudnością na jaką zwróciła uwagę Zofia Sobolewska-Melibruda jest odizolowanie od innych i poczucie odmienności. Jednostki są przekonane o istnieniu bariery, mają poczucie wyalienowania. W relacjach z innymi ludźmi czują się niezręcznie. W związku z tym trudno jest im doświadczać poczucia wspólnoty (Ryś, 2007, s. 131).

Ostatni problem dotyczy tendencji do wykonywania trudnych zadań samemu, bez pomocy innych oraz braku umiejętności współpracy. Wynika to z braku zaufania do innych ludzi. W związku z tym, jednostka ma poczucie, iż tylko ona wykona zadanie najlepiej.

Maria Ryś zwraca również uwagę na inne problemy w obrębie relacji jednostki z otoczeniem:

- poczucie osamotnienia,
- trudności w tworzeniu bliskich związków,
- poczucie zagrożenia w intymnych relacjach,
- budowanie swojej wartości na poświęceniu się dla innych (Ryś, 2007, s. 127-129).

Marzenna Kucińska zwraca uwagę na aspekt relacji z własnymi rodzicami i przyszłymi dziećmi. Część Dorosłych Dzieci Alkoholików rezygnuje z własnego życia przejmując na siebie rolę opiekunów w domu rodzinnym. Ze względu na liczne konflikty za wszelką cenę czuwa, aby żadnemu członkowi rodziny nie stała się żadna krzywda. Pomimo odczuwania huśtawki emocjonalnej duża grupa mieszka ze swoimi rodzicami nawet do 35 roku życia. Istnieje też grupa osób, która szybko opuszcza dom rodzinny, odcinając się od traumatycznych doświadczeń. Relacje z własnymi dziećmi są dla DDA bardzo trudne. Bardzo często jednostki nie mogą odnaleźć się w roli matki czy ojca. Obawiają się przeniesienia doświadczeń z własnego domu

i wyrządzenia dzieciom krzywdy. Ponadto mają problemy z przeprowadzeniem rozmów z dziećmi, a także z właściwą oceną problemów dziecka (Kucińska, 2006, s. 26-27).

Wiele badań nad DDA ujawniło trudności w funkcjonowaniu osobistym, społecznym jak i zawodowym, które mogą zostać przepracowane podczas psychoterapii. Od tego momentu wzrosła liczba ośrodków oferujących terapie dla DDA (Gąsior, 2010, s. 384).

Od 2020 roku problematyka DDA wzbogaciła się o nowe pozycje wydawnicze. Tematem tym zajęli się m.in.: Tommy Hellsten (2021), Charles L. Whitfield (2021), Tian Dayton (2021), Joanna Szczerbaty (2023), Kara Lissy (2023). Także w Polsce została wydana pierwsza książka napisana przez uczestników terapii grupowej dla Dorosłych Dzieci Alkoholików (Hołdys, 2020).

Podsumowując przegląd literatury dotyczący trudności w funkcjonowaniu psychospołecznym DDA można stwierdzić, iż problemy we wczesnej dorosłości mają swe podłoże w dorastaniu w rodzinie z problemem alkoholowym. Wykształcone w dzieciństwie mechanizmy wpływają na ukształtowanie się inteligencji emocjonalnej oraz kompetencji społecznych. Ze względu na liczne problemy w wielu sferach, większa część osób z syndromem DDA wymaga terapii, w której na nowo przepracuje urazy z dzieciństwa i relacje z bliskimi.

ZAKOŃCZENIE

W ostatnich latach obserwowany jest znaczny wzrost zainteresowania problematyką Dorosłych Dzieci Alkoholików. Z tego też powodu terapeuci, klinicyści i naukowcy badają różne jej aspekty. Autorka artykułu również postanowiła dołączyć do tego grona. Celem niniejszej publikacji było zapoznanie się z trudnościami występującymi w funkcjonowaniu psychospołecznym osób z syndromem DDA oraz przyjrzenie się poglądom terapeutów na możliwe drogi pomocy terapeutycznej.

Z uwagi na niską świadomość społeczeństwa na temat form terapii DDA ważne jest podjęcie działań przyczyniających się do poszerzenia wiedzy w tym zakresie. W obecnych czasach nadal panuje wiele negatywnych mitów na temat psychoterapii. Z tego też powodu, większość rezygnuje z niej ze strachu i myślenia o swoich problemach wedle zasady: „Jeśli sam sobie nie pomogę, to nikt mi nie pomoże”. Tymczasem wiele cech charakteryzujących DDA utrudnia prawidłowe funkcjonowanie. Dlatego osoby dla ocalenia swojego zdrowia psychicznego powinny zgłosić się na terapię indywidualną bądź grupową, prosząc tym samym o pomoc drugiego człowieka.

Autorka artykułu ma nadzieję, iż podjęty przez nią temat będzie impulsem do bliższego przyjrzenia się zjawisku DDA. Większa świadomość problemu skłoni wiele jednostek do pójścia na terapię lub do pomocy innym, którzy takiej formy wsparcia potrzebują.

BIBLIOGRAFIA

- Cermak, T.L., Rutzky, J. (2011). *Czas na wyleczenie: podręcznik: stopnie do wyzdrowienia dla dorosłych dzieci alkoholików*. Kielce: Wydawnictwo Charaktery.
- Dayton, T. (2021). *Znajdź spokój wewnętrzny. Pomoc dla DDA i DDA w odzyskaniu emocjonalnej trzeźwości*. Łódź: Wydawnictwo JK.
- Filipiak, M. (2007). Świat dorosłych dzieci alkoholików. *Przegląd Terapeutyczny*, nr 2.
- Gąsior, K. (2012). *Funkcjonowanie noo-psychospołeczne i problemy psychiczne dorosłych dzieci alkoholików*. Warszawa: Wydawnictwo Difin.
- Gąsior, K. (2010). Model terapii osób dorosłych dzieci alkoholików. Podstawowe założenia i charakterystyka. W: K. Gąsior, J. Chodkiewicz (red.), *Leczenie alkoholików i członków ich rodzin*. Kielce: Wydawnictwo Jedność.
- Hellsten, T. (2021). *Wsparcie dla Dorosłych Dzieci Alkoholików. Hipopotam w pokoju stołowym*. Łódź: Wydawnictwo JK.
- Hołdys, J. (2020). *Terapia dla DDA oczami grupy wsparcia*. Kraków: Wydawnictwo JAK.
- Krawczyk-Bocian, A. (2005). Trzy oblicza dorosłych dzieci alkoholików. *Świat problemów*, nr 4.
- Kucińska, M. (2006). DDA, czyli Dorosłe Dzieci Alkoholików. W: P. Żak (red.), *Gdzie się podziało moje dzieciństwo* (s. 2-9). Kielce: Wydawnictwo Charaktery.
- Lelek, A., Krawczyk-Pasławska, E., Bętkowska-Korpała, B. (2010). Obraz własnego ciała, a funkcjonowanie w relacjach interpersonalnych u kobiet z syndromem DDA. W: K. Gąsior, J. Chodkiewicz (red.), *Leczenie alkoholików i członków ich rodzin*. Kielce: Wydawnictwo Jedność.
- Lissy, K. (2023). *Dorośli wychowani w rodzinach z problemem alkoholowym*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Litwa, A. (2009). Syndrom DDA. W: B. Bętkowska-Korpała (red.), *Uzależnienia w praktyce klinicznej. Zagadnienia diagnostyczne*. Warszawa: Wydawnictwo Edukacyjne Parpamedia.
- Nikodemaska, S. (2002). Funkcjonowanie psychospołeczne DDA przed i po terapii. *Terapia Uzależnienia i Współuzależnienia*, nr 6.
- Ryś, M. (2007). *Rodzinne uwarunkowania psychospołeczne funkcjonowania Dorosłych Dzieci Alkoholików*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Sobolewska, Z. (2000). *Odebrane dzieciństwo: psychologiczne problemy Dorosłych Dzieci Alkoholików*. Warszawa: Instytut Psychologii Zdrowia, Polskie Towarzystwo Psychologiczne.

- Sobolewska-Melibruda, Z. (2011). *Psychoterapia dorosłych dzieci alkoholików: strategie, procedury i opisy przypadków pracy psychoterapeutycznej*. Warszawa: Wydawnictwo Zielone Drzewo, Instytut Psychologii Zdrowia PTP.
- Szczerbaty, J. (2023). *Jestem DDA. Notatki z terapii. Jak wyjść z toksycznego domu*. Poznań: Wydawnictwo WAM.
- Whitfield, C. (2021). *Zadbaj o swoje wewnętrzne dziecko. Wsparcie dla DDA i DDD*. Łódź: Wydawnictwo JK.
- Widera-Wysoczańska, A. (2006). *Pijany dom, czyli co się dzieje z dzieckiem alkoholika*. W: P. Żak (red.), *Gdzie się podziało moje dzieciństwo*. Kielce: Wydawnictwo Charaktery.
- Woititz, J.G. (2000). *Dorośle dzieci alkoholików*. Warszawa: Wydawnictwo Akuracik.

THE IMPORTANCE OF GRANDCHILD CARE IN THE QUALITY OF LIFE OF THE ELDERLY

Abstract: Introduction: The family is the first social group in which a person functions. Most older people feel a strong need to have good family ties. Older people can be responsible for many household chores, if their health permits. Seniors relieve the younger generation, who are economically active, which gives them a sense of usefulness in the functioning of the family. Parents often choose to place their offspring in the care of grandparents for a variety of reasons, often without considering the impact on the health of the senior citizens.

Objective: The aim of this article is to present the results of Polish and international research on the positive and negative sides of grandchild care by seniors and its impact on family relationships.

Results: Grandparents in many families are involved in helping with the children, this may be their own initiative, but they may also be urged to do so by a pressurising family. Caring for grandchildren can have both positive and negative impacts.

¹ Assistant Professor Academy of Social Sciences – College of Management and Administration in Opole; Head of the Rehabilitation Department for organisation Opole Rehabilitation Centre in Korfantow; e-mail: jczepczarz@tlen.pl; ORCID: 0000-0002-9307-2438.

² Full-time student of the Faculty of Medicine at the University of Opole in Opole; e-mail: aczepczarz@tlen.pl; ORCID: 0000-0003-0870-7986.

Conclusions: Create educational campaigns on the impact of too much care for grandchildren.

Keywords: caring for grandchildren, grandmothers, grandparents, family

Streszczenie: Wstęp: Rodzina jest pierwszą grupą społeczną, w której funkcjonuje człowiek. Większość osób starszych odczuwa silną potrzebę utrzymywania dobrych więzi rodzinnych. Osoby starsze mogą być odpowiedzialne za wiele obowiązków domowych, jeśli pozwala na to ich stan zdrowia. Seniorzy odciążają młodsze pokolenie, które jest aktywne ekonomicznie, co daje im poczucie przydatności w funkcjonowaniu rodziny. Rodzice często decydują się na powierzenie swojego potomstwa opiece dziadków z różnych powodów, często nie biorąc pod uwagę wpływu na stan zdrowia seniorów.

Cel: Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie wyników polskich i międzynarodowych badań dotyczących pozytywnych i negatywnych stron opieki nad wnukami przez seniorów oraz jej wpływu na relacje rodzinne.

Wyniki: Dziadkowie w wielu rodzinach angażują się w pomoc przy dzieciach, może to być ich własna inicjatywa, ale mogą być również do tego zachęceni przez rodzinę wywierającą presję. Opieka nad wnukami może mieć zarówno pozytywne, jak i negatywne skutki.

Wnioski: Stworzenie kampanii edukacyjnych na temat wpływu nadmiernej opieki nad wnukami.

Słowa kluczowe: opieka nad wnukami, babcie, dziadkowie, rodzina

The ageing of the population is a progressive process, resulting in an increasing focus on the topic of old age and gerontological prevention aimed at delaying this process and keeping the elderly person in a state of health that ensures independence and self-reliance, which positively influences the psychological state and positive perception of old age (Gosik, 2015, p. 151-163).

The World Health Organisation (WHO) in 2016 created the *Healthy Ageing* strategy with the aim of maintaining physical and mental fitness at the highest possible level and especially for as long as possible in the elderly. The WHO emphasises that in this strategy it is extremely important to implement a multi-sectoral action. The most important goals of this strategy are to adapt the care system to geriatric patients, to create an environment in which older people do not encounter barriers and to enable access to long-term care with the aim of prolonging life and increasing independence (WHO, 2016).

In improving the quality of life of older people, systemic changes that make it easier for older people to function and provide greater access to measures that have a positive impact on health and well-being play a key role. However, it is important not to forget the equally important role of society and the family, which have a significant impact on older people. This impact can be both positive and negative. The quality of interpersonal relationships affects the perceived life satisfaction of each individual. Seniors, on the other hand, belong to a social group that is particularly vulnerable to social rejection, which greatly affects their quality of life.

Ageing, increases the need to have people around who are able to provide social support (Ziomek-Michalak, 2015). This role is most often fulfilled – or should be fulfilled – by the family. Family relationships can have an impact that both improves and, unfortunately, worsens the quality of life of the elderly. It is worth emphasising that good family relationships provide a sense of security, eliminate loneliness and give strength to overcome new challenges that the ageing process puts in the way. They show and teach that the family should always be the essential foundation of everyone's activities, young and old alike. The educational aspect also manifests itself for the younger generation in showing them that each of us will one day become a senior citizen and will also need a mutual relationship of support and assistance with those closest to us.

Quality of life is a concept that has many different definitions. The PWN Encyclopaedia states that quality of life is “the degree to which material and non-material needs are satisfied – standards are met or values are realised: biological, psychological, spiritual, social and political, cultural, economic and ecological of individuals, families and collectivities; a concept used in social policy, psychology, medicine, pedagogy, economics and sociology” (PWN, 2019). The World Health Organisation defines quality of life as “an individual's perception of his or her position in life in the context of the culture and value systems in which he or she lives and in relation to his or her goals, expectations, standards and concerns” (WHO, 2021).

The quality of life of older people is influenced by many factors. Aspects such as health status, degree of independence, opportunities for development, conditions for realising one's dreams and plans, and interpersonal and family contacts play a key role (Lada, 2018, p. 331-345). Everyone has different needs and different things make him or her happy; in order to maintain quality of life at a high level in old age, it is important not to give up activities that provided life satisfaction in the years of youth, but only to modify them appropriately for the body's capabilities.

Relationships with other people in seniors are most often not good, which is due to feelings of uselessness and negative attitudes towards others. Many past experiences such as the loss of loved ones, the change in life situation that occurs at for example due to retirement also do not foster the desire to make new

contacts and friends (Sosnowska, 2012). The sense of support from the family, plays an important role as it fosters new contacts that have a positive impact on the well-being and self-worth of the older person.

An important part of helping the quality of life is becoming active for older people. It not only makes seniors feel unfit, but importantly, their spiritual, social and physical needs are met. Physical activity is important at any age, but at older ages it has a particularly positive impact on life satisfaction (Tyszka, 2002, p. 17). It improves physical fitness, which results in greater independence and autonomy from other people. In addition, sport also has a positive impact on mental health by reducing stress, improving sleep quality, increasing self-esteem and improving cognitive functions (Pasek et al., 2011, p. 68-76). Taking care of mental fitness is as important as taking care of bodily fitness. Being highly socially active, prevents cognitive decline (Tranter, 2008) and the onset of dementia (James et al., 2011, p. 998-1005) in old age. Studies have shown that older people who are socially active and have a lot of social contacts have cognitive functions at a higher level than those who are less socially engaged (Marioni et al., 2012).

The family is the first social group in which a person functions. Most older people feel a strong need to have good family ties. A study conducted in 2015, showed that 70% of people over 65 years of age would never want to change their place of residence to a residential care home, and 22% could only agree to this in an exceptional situation (Czekanowski, 2020, p. 101-114), this confirms how strong the need is for older people to live with their family and what an important role and importance the family plays for older people.

Older people, if their health allows them, can be responsible for many household duties. Seniors relieve the younger generation who are active in the workforce, which gives them a sense of usefulness in the functioning of the family. A 2015 survey of people aged 60 and over indicates that 31.1 per cent of respondents help the family with household chores, and 23.5 per cent of those surveyed help with caring for grandchildren and great-grandchildren (Skalacka, Derbis, 2016). Which confirms the conviction that the role of older people in helping younger generations is of great importance for both stakeholders.

The arrival of a grandchild in the world is an experience that everyone experiences differently. Helen Bee lists three types of groups adopted by grandparents. The first is grandparents who are distanced from their grandchildren. They spend little time with their grandchildren and have little influence on their lives and account for 29% of those surveyed. The second most numerous group, accounting for 16% of seniors, is involved in parental duties and participates in the child's upbringing. The third most numerous group, representing 55% of all grandparents, participates in their grandchildren's lives but does not assume parental responsibilities (Bee, 2004). Parents often choose to place their offspring in the care of grandparents for a number of reasons. Childcare facilities are not available to all parents due to cost and insufficient places. A common reason for

parents to involve grandparents in raising their children is the trust they have in them. They are reassured that their offspring are safe and that separation is not as difficult as it would be if they were in the care of a stranger. Entrusting a child to the care of someone they know and trust is associated with less stress than they have to experience at separation (Appelt, 2007, p. 79-95). It is also important to note that grandparents' involvement in the upbringing of children has a positive impact on the child's later life. Due to the amount of experience the older person has, he or she is an invaluable counsellor and expert on the value of life and at the same time a good listener, (Appelt, 2007, p. 79-95) due to the large amount of free time, which in turn contributes to the formation of a strong bond with the grandchild (Braun-Galkowska, 2006).

Caring for grandchildren has a major impact on a senior's life. The role of grandmother and grandfather, can both improve quality of life and worsen it. How grandparents fulfil their role depends on the amount of time they have during the day that they can use to care for their grandchildren and their willingness to fulfil the role of grandmother and grandfather (Zięba-Kołodziej, 2012, p. 136-137). Attitudes towards grandchildren are not always positive, the elderly may not have enough patience and their health may not be good enough for them to take on raising grandchildren. Unfortunately, in this day and age, this can generate family conflict, as active parents put pressure on seniors to take care of their grandchildren and grandparents are unable to take on this care and responsibility.

The increased need for physical activity to improve the health of older people and the arrival of grandchildren in their lives coincides. Childcare is a type of physical activity due to the high mobility of young children. Playing with grandchildren forces the elderly to perform continuous physical exercise (Whitley et al., 2015). Therefore, active participation in grandchildren's upbringing, may therefore have health benefits for grandparents, due to increased physical activity during the day and reduced time spent sitting during the day (Hughes et al., 2007, p. 108-109). It should also be mentioned that caring for children is a demanding task and the physical activity that grandparents have to do when caring for their grandchildren may exceed their health capacity. And this, in turn, can be the cause of the emergence of stress, which negatively affects health leading to social isolation and even depression (Baker, Silverstein, 2018, p. 304-311). This happens when grandparents spend too much time caring for their grandchildren thus having less time for themselves and not enough time to take care of their own health and wellbeing.

Another study, this time conducted by Katarzyna Skałacka in 2018, found that the more time older people spend caring for grandchildren, the lower their sense of quality of life. This is most often due to deteriorating health, leading to a stressful lifestyle and creating conflicts within the family. Furthermore, the results show that when caring for grandchildren for less than two hours per week,

grandparents derive more satisfaction from this than grandmothers. Caring for grandchildren more than 26 hours per week, on the other hand, is better endured by women than men (Skalačka, 2018, p. 617-626). Hughes et al. in their study present that grandmothers who raised their grandchildren without the support of the children's parents had a much higher rate of depression. Women who helped to care for their grandchildren, but only on an ad hoc basis, were in significantly better health (Hughes et al., 2007, p. 108-119). This raises the assumption that seniors' care of their grandchildren may not exceed their physical and emotional capacity.

Using data from the SHARE the Survey on Health, Ageing and Retirement in Europe project, Giorgio Brunello et al. showed that grandparent care increases the risk of depression, with men particularly at risk. They estimated that when increasing the time spent caring for grandchildren by ten hours per month, this would result in a 3.2 to 3.3 per cent increase in the likelihood of depression for grandmothers and 5.4 to 6.1 percentage points for grandfathers. The majority of respondents were from Spain, Italy and Poland, which, according to the study authors, may explain why caring for grandchildren is more likely to cause depression in men than in women. According to the European Commission (European Commission, 2012), in these countries men are less likely to take up childcare, which means that they are less used to interacting with children. This may be a reason for the fact that caring for grandchildren is more challenging for them than for women and can more often cause depression (Brunello, Rocco, 2019, p. 587-613). The role of the grandmother is characterised by more social expectations than the role of the grandparent, due to the fact that women are more likely to take on the care of offspring (Reitzes, Mutran, 2004).

Caring for grandchildren at any age is taxing. With young children, patience and physical fitness are essential; with older children, the right attitude and the ability to help them cope with the difficult emotions experienced by an adolescent is essential. The challenges faced by grandparents caring for children often prove too difficult, with negative consequences. Therefore, in order to enjoy the satisfaction of caring for their grandchild, the older person must not be burdened with constant care and forced to take on parental responsibilities (Thomas et al., 2017).

In contrast to previously reported studies, Giorgio Di Gessa et al. presented results that in turn show the positive health effects of grandparents caring for their grandchildren. They studied grandparents who did not care for their grandchildren, those who cared intensively, i.e. at least 15 hours per week, and those who cared occasionally, i.e. no more than 15 hours per week. Indicators such as: 5-item self-assessment of health status, presence of long-term illness, limitations in activities of daily living, maximum grip strength of both hands and physician-diagnosed diseases including heart disease, lung disease, history of stroke and cancer, among others. The study observed that grandmothers who

cared for their grandchildren both intensively and occasionally had significantly better physical health outcomes than grandmothers who did not. Among grandparents, no correlation was observed between childcare and health status. This may be due to the small number of grandparents caring for grandchildren considered in this study and different societal expectations of the grandmother role versus the grandparent role (Di Gessa et al., 2016). What is important is that research shows that caring for children causes grandparents to have stronger bonds with their grandchildren and their parents. And this, in turn, contributes to receiving more support from the family, both emotionally and to help with daily activities that are difficult due to limitations created with age (Hayslip et al., 2015). Support from family significantly improves seniors' quality of life, because of the support they receive, but also because of the sense of belonging that older people often lack.

Short-term care of grandchildren can also improve cognitive function. Ian T. McKay et al. presented the results of their study, which showed that caring for grandchildren can benefit from improved cognitive function. This may be due to additional responsibilities, such as helping with household chores, which engage the fearful person to use cognitive skills while preventing deterioration. In this study, grandparents who cared for their grandchildren scored better on four tests of cognitive ability than grandparents who did not care for their grandchildren (McKay, Nadorff, 2021).

Also noteworthy are the results of a study by Lea Ellwardt et al. conducted in 2021 on the impact of grandchild care versus grandparent mortality. The data used for this study came from the Health and Retirement Study (HRS). The results show that no statistically significant differences were found in the survival of older people in grandparent roles from older people not caring for grandchildren. And they are the same for both men and women, with different education and occupation. However, some exceptions were observed. Women who are under 65 years of age, have more than four grandchildren or live with a partner have a higher risk of dying compared to women who do not take care of children. The reason for this phenomenon may be that younger grandmothers tend to work more in retirement, which is an additional burden. The role of grandmother usually comes with greater expectations and responsibilities than that of grandparent, and women with partners are more likely than men and single women to additionally care for their spouses. Widows who are caring for children showed lower mortality rates than widows who are not grandmothers. The reason for this may be the joy that grandchildren bring to women's lives, offsetting the negative health effects caused by the loss of a partner (Ellwardt et al., 2021). The impact of caring for grandchildren on senior mortality was also investigated by Seung-won Emily Choi. In addition, he outlined how this relationship differs by ethnicity in the results. In contrast to the previously presented study, Choi shows that caring for grandchildren influences an older

person's risk of death. White grandparents who undertake grandchild care have a lower risk of death than seniors who do not undertake grandchild care, while black grandparents who provide care have a higher risk than grandparents who do not undertake care. Black grandparents living in the United States care for their grandchildren more intensively than Caucasians, are more likely to live with them and are more likely to assume the role of primary caregiver. The main reason for this is their lower economic and social status. They are therefore exposed to more stress due to greater responsibility, and this is probably the reason for the disparity in outcomes (Choi, 2020, p. 96-112).

In Korea, on the other hand, a study was carried out 5870 grandparents. They were divided into four groups, the first group took care of their grandchildren for the entire duration of the study, i.e. eight years, the second group was the one that stopped taking care of their grandchildren during the study period, while the third group started to participate in the grandchildren's upbringing during this time period, and the last group, the fourth group, did not take up help with their grandchildren for the entire period. The results showed that whether grandparents cared for their grandchildren depended on their initial health status, as seniors who reported feeling less physical pain were more likely to undertake childcare, while grandparents who complained of increased physical pain were more likely to give up helping with their grandchildren. However, it is difficult to determine conclusively whether both worsening and improving physical pain had an impact with raising grandchildren or whether this was due to other factors (Yoo, Russell, 2019).

Educational campaigns about the negative impact of caring too much for grandchildren could reduce these effects. Many parents do not know that they are overburdening their grandparents with help with their children, so making them aware of the possible consequences could prevent the health of older carers from deteriorating. Initiating meetings with seniors on the topics of assertiveness, coping with stress and finding a balance between helping the family and looking after one's own needs could reduce the incidence of negative health outcomes for grandparents caring for their grandchildren and thus increase their enjoyment of old age. The quality of life of an older person is affected by many factors. Old age is associated with many limitations, which affects well-being and feelings of satisfaction with life. Good family relationships are one of the most important aspects that enhance quality of life in old age. In many families, grandparents are involved in helping with the children; this may be their own initiative, but they may also be pressured into doing so by pressurising family members. Caring for grandchildren can have both negative and positive effects. Caring for grandchildren too much can cause significant deterioration in health for a number of reasons. Because caring for children requires a lot of physical fitness and can be too much of a challenge for an elderly person. When grandparents are involved in raising their grandchildren, a situation arises where they

do not have time to pursue their own plans. They begin to run out of free time and their stress levels increase due to the demanding responsibilities. Taking care of children can also be a source of family conflicts, caused by different views on raising children and by imposing too many demands on grandparents, which they are no longer able to meet due to their age. It should also be emphasised that there are also many positive effects that we observe among older people caring for their grandchildren. Grandparents, especially when caring for their grandchildren for short periods of time, feel a sense of satisfaction and a higher sense of happiness, which has a positive effect on their mental health. When caring for grandchildren, they feel needed, which offsets their sense of uselessness and gives them a sense of meaning in life. They are more appreciated by the family when they relieve them of their daily chores, which in turn results in the elderly person getting more family support, which is so crucial in old age. Seniors who help with young children show more physical activity, which only benefits their health. Being with a teenager more often, bridges the generation gap. The grandchild familiarises the senior citizen with the changing world. Thanks to this, the development of electronics, the changing views of society are no longer new to the senior, which gives him or her a sense of security and eliminates the states of frustration and doubt caused by the feeling of living in a different reality (Szymański, 2013, p. 123). For many reasons parents choose to place their children in the care of their grandparents, this has benefits for the child's development, but is not always positive for the grandparents' health. It is important to remember that older people may not have enough health resources to care for their grandchildren on a daily basis. Striking the right balance, will ensure that contact with grandchildren enhances the grandparents' quality of life and has a positive impact on how they feel about old age, as well as influencing family values for both younger family members and the elderly.

BIBLIOGRAPHY

- Appelt, K. (2007). Contemporary grandparents and their importance for grandchildren's development. In: A. Brzezińska, K. Ober-Łopatka, R. Stec, K. Ziółkowska (eds.), *Chances of development in late adulthood* (p. 79-95). Poznań: Wydawnictwo Fundacji Humaniora.
- Baker, L., Silverstein, M. (2008). Preventive Health Behaviors Among Grandmothers Raising Grandchildren. *The journals of gerontology. Series B, Psychological sciences and social sciences*. 63 (5), p. 304-311.
- Bee, H. (2004). *Psychology of human development*. Poznań: Zysk i S-ka Wydawnictwo.
- Braun-Galkowska, M. (2006). New social roles of older people, In: S. Steuden, M. Marczuk (eds.), *Starzenie się a satysfakcja z życia*, Lublin: Wydawnictwo KUL.

- Brunello, G., Rocco, L. (2019). Grandparents in the blues. The effect of child-care on grandparents' depression. *Review of Economics of the Household*, 17, p. 587-613.
- Choi, S.E. (2020). Grandparenting and Mortality: How Does Race-Ethnicity Matter? *Journal of Health and Social Behavior*, 61(1), p. 96-112.
- Czekanowski, P. (2020). Material situation In: B. Synak (ed.), *Polska starość* (p. 101-114). Gdańsk: Wyd. Uniwersytetu Gdańskiego.
- Di Gessa, G., Glaser, K., & Tinker, A. (2016). The impact of caring for grandchildren on the health of grandparents in Europe: A lifecourse approach. *Social science & medicine* (1982), 152, p. 166-175.
- Ellwardt, L., Hank, K., & Mendes de Leon, C.F. (2021). Grandparenthood and risk of mortality: Findings from the Health and Retirement Study. *Social science & medicine* (1982), 268, 113371.
- European Commission. (2012). *The role of men in gender equality: European strategies and insights*. Brussels: European Commission.
- Gosik, B. (2015). Recreation and physical activity of older people. The example of the inhabitants of the Łódzkie Voivodeship, In: Janiszewska A. (ed.), *Quality of life of old people – selected problems*, "Space – Society – Economy", 14, Department of Population and Services Studies, University of Łódź Publishing House, Łódź, p. 151-163.
- Hayslip, B., Jr., Blumenthal, H., & Garner, A. (2015). Social Support and Grandparent Caregiver Health: One-Year Longitudinal Findings for Grandparents Raising Their Grandchildren. *The journals of gerontology. Series B, Psychological sciences and social sciences*, 70(5), p. 804-812.
- Hughes, M.E., Waite, L.J., LaPierre, T.A., & Luo, Y. (2007). All in the family: the impact of caring for grandchildren on grandparents' health. *The journals of gerontology. Series B, Psychological sciences and social sciences*, 62(2), p. 108-119.
- James, B.D., Wilson, R.S., Barnes, L.L., & Bennett, D.A. (2011). Late-life social activity and cognitive decline in old age. *Journal of the International Neuropsychological Society: JINS*, 17(6), p. 998-1005.
- Lada, A. (2018). Quality of life among seniors. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Sectio J*, xxxi (2), p. 331-345.
- Marioni, R.E., Valenzuela, M.J., van den Hout, A., Brayne, C., Matthews, F.E., & MRC Cognitive Function and Ageing Study. (2012). Active cognitive lifestyle is associated with positive cognitive health transitions and compression of morbidity from age sixty-five. *PloS one*, 7(12), e50940.
- McKay, I.T., & Nadorff, D.K. (2021). The Impact of Custodial Grandparenting on Cognitive Performance in a Longitudinal Sample of Grandparents Raising Grandchildren. *Journal of Family Issues*, 42(10), p. 2242-2262.

- Pasek, T., Pasek, J., Witiuk-Misztalska, A., Sieroń, A. (2011). Movement treatment (kinesitherapy) of elderly patients. *Gerontologia Polska* 19(2), p. 68-76. PWN. (2019). <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/jakosc-zycia;3916390.html>.
- Reitzes, D.C., & Mutran, E.J. (2004). Grandparenthood: factors influencing frequency of grandparent-grandchildren contact and grandparent role satisfaction. *The journals of gerontology. Series B, Psychological sciences and social sciences*, 59(1), 9-16.
- Skalacka, K., Derbis, R. (2015). Activities of the elderly and their satisfaction with life. *Polish Journal of Applied Psychology*, 3, p. 87-102.
- Skalacka, K. (2018). The impact of involvement in grandchild care on grandparents' sense of quality of life. *Psychological Journal*, 24 (3), p. 617-626.
- Sosnowska, K. (2012). Quality of life of seniors in psychological perspective as an important factor in psychogerontological prevention. *Young Psychology*, 1, p. 503-517.
- Szymanski, M.J. (2013). Sociology of education. Zarys problematyki. Kraków: Impuls.
- Thomas, P.A., Liu, H., & Umberson, D. (2017). Family Relationships and Well-Being. *Innovation in aging*, 1(3), p. 1-11.
- Tranter, L.J., & Koutstaal, W. (2008). Age and flexible thinking: an experimental demonstration of the beneficial effects of increased cognitively stimulating activity on fluid intelligence in healthy older adults. *Neuropsychology, development, and cognition. Section B, Aging, neuropsychology and cognition*, 15(2), p. 184-207.
- Tyska, Z. (2002). *The family in the modern world*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Whitley, D.M., Fuller-Thomson, E., & Brennenstuhl, S. (2015). Health Characteristics of Solo Grandparent Caregivers and Single Parents: A Comparative Profile Using the Behavior Risk Factor Surveillance Survey. *Current gerontology and geriatrics research*, 2015, 630717.
- WHO. (2016). <http://who.int/ageing/GSAP-Summary-EN.pdf>.
- WHO. (2021). <https://www.who.int/tools/whoqol>.
- Yoo, J., & Russell, D.W. (2019). Caring for Grandchildren and Grandparents' Physical and Mental Health Changes. *Journal of Child and Family Studies*, 29, p. 845-854.
- Zięba-Kołodziej, B. (2012). *The role of grandparents in family life*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego.
- Ziomek-Michalak, K. (2015). The importance of the family in human aging and old age. *Roczniki Teologiczne*, LXII (10).

FACTORS DETERMINING A SUCCESSFUL MARRIAGE IN THE OPINION OF STUDENTS²

Streszczenie: Głównym celem badań opisywanych w niniejszej pracy było poszukiwanie czynników warunkujących udane małżeństwo. Studenci wskazali 30 czynników, które ich zdaniem mają największe znaczenie dla powodzenia małżeństwa. Najczęściej wymienianym czynnikiem było zaufanie, postrzegane jako warunek unikania konfliktów, zachowania indywidualności i trwałości związku. Na drugim miejscu znalazła się miłość – rozumiana zarówno jako uczucie, jak i decyzja o trosce o dobro współmałżonka, wymagająca pielęgnacji i zaangażowania. Trzecim istotnym czynnikiem był szacunek, pojmowany zarówno w wąskim, jak i szerokim znaczeniu, jako fundament bliskości i sposób na unikanie konfliktów. Opinie studentów były oparte na obserwacjach zarówno pozytywnych, jak i negatywnych przykładów z ich otoczenia. Zaobserwowano niewielkie różnice w hierarchii czynników między kobietami i mężczyznami oraz między osobami stanu wolnego i pozostającymi w związkach małżeńskich.

¹ The Academy of Applied Sciences – Academy of Management and Administration in Opole, r8 Niedziałkowskiego St., 45-085 Opole, Polska; e-mail: m.hanulewicz@g.wszia.opole.pl; ORCID: 0000-0003-1119-8297.

² Artykuł opublikowany w języku polskim jako: Hanulewicz, M. (2012). Czynniki warunkujące udane małżeństwo w opinii studentów. W: F. Marek, S. Śliwa (red.), *O pracy i pomocy społecznej z pedagogicznego punktu widzenia* (s. 141-159). Opole: Wyższa Szkoła Zarządzania i Administracji w Opolu.

Słowa kluczowe: małżeństwo, sukces życia małżeńskiego, zaufanie, miłość, szacunek

Summary: The main objective of the research described in this paper was to find the factors that determine a successful marriage. Students indicated 30 factors that, in their opinion, are most important for the success of a marriage. The most frequently mentioned factor was trust, perceived as a condition for avoiding conflicts, maintaining individuality and the durability of the relationship. Love came second – understood both as a feeling and a decision to care for the well-being of one's spouse, requiring care and commitment. The third important factor was respect, understood in both a narrow and broad sense, as the foundation of closeness and a way to avoid conflicts. Students' opinions were based on observations of both positive and negative examples from their environment. Small differences were observed in the hierarchy of factors between women and men and between single and married people.

Keywords: marriage, success of marital life, trust, love, respect

INTRODUCTION

The word success accompanies us at every step of our social functioning. In the media, at work, at school, during extracurricular activities and wherever we are, we are likely to encounter slogans that motivate us to be successful, and sometimes perhaps demotivate us, or even worse, make us feel guilty or lower our self-esteem due to that we cannot achieve it or that we feel inferior to others. After entering the word “success” into one of the most popular Internet search engines, in less than 0.16 seconds we have approximately 29.2 million results to browse. Since the concept of success is present in almost every area of our lives, why not ask about marital success?

WHAT IS MARRIAGE?

It is worth starting to consider a topic formulated in this way by looking at what marriage is. If we refer to the etymology of this word in Polish (małżeństwo), we will learn that it may be derived from Slavic words: mał – deal (na mał – solemnly) and žena, which could mean “the ceremonial conception of a woman by a man”. And in Latin marriage has a name *matrimonium*, which comes from words *mater* (mother) and *munus* (duty); the second name is *coniugium* from *commune iugum* (common burden, hardship) (Gręźlikowski, 2022, p. 5-8).

When trying to further define what marriage is in the literature, we encounter a multitude of definitions. This is due to the fact that this social group is an area of interest in many fields of science, which indicates that marriage is a multidimensional reality, which includes sociological, pedagogical, psychological, economic, legal, as well as medical and theological aspects. Therefore, trying to present one universal definition of marriage is certainly a very difficult task. So let's look at just a few dimensions of marriage through the prism of the definitions of selected scientific disciplines.

Sociological definitions of marriage emphasize its social importance. According to representatives of this field, the moment of marriage means the creation of a new social relationship. An illustration of this way of understanding marriage are the definitions proposed by Z. Tyszka, J. Szczepański and F. Adamski (Liberska, Matuszewska, 2001, p. 14-15).

According to Z. Tyszka, marriage is "a legal, relatively permanent union of a woman and a man established for the purpose of living together, cooperating for the good of the family (mainly raising children) and mutual help. Mutual emotional satisfaction is also at stake here" (Tyszka, 1976, p. 77).

Jan Szczepański defines marriage as "a socially regulated social relationship in which a purely personal commitment is transformed into lasting adaptation and cooperation to perform the tasks of marriage" (Szczepański, 1972, p. 155).

Franciszek Adamski defines marriage as "a certain set of institutional measures enabling society to carry out tasks related to procreation and socialization of its members and defining kinship relations within the group, including, above all, assigning children their real or presumed parents" (Adamski, 1982, p. 14).

Marriage can also be defined as "a culturally accepted union between persons of the opposite sex in which sexual relations are approved and there is an expectation that children will be born therein" (Encyklopedia socjologii, 1999, p. 161).

As you can easily notice, the above definitions include the aspect of marital rights and obligations, as well as the support that this basic social group should receive. The exchange of these is intended to serve the birth and upbringing of new members of the community, which takes place in marriage. Legal definitions, which also emphasize the social and economic effects of marriage, emphasize the importance of the State as an institution supporting and protecting marriage. According to the Constitution, "Marriage as a union of a woman and a man [...] and is under the protection and care of the Republic of Poland" (Konstytucja RP, art. 18). When talking about legal definitions, it is impossible not to notice the fact that the Family and Guardianship Code regulating family relations does not provide a clear definition of marriage, but only states who can enter into marriage (persons of the opposite sex, expressing a unanimous declaration of will before the head of the registry office or before clergy of a church or religious association) (Kodeks rodzinny i opiekuńczy, rozdz. I, art. 1).

The definitions proposed by representatives of psychology emphasize the differences of people who, when entering marriage, choose common goals, actions and are united in their feelings. "Thanks to emotional states realized in relationships, such as compassion, understanding and cooperation, the mental experiences of one spouse become part of the experiences of the other" (Makara-Studzińska, 2000, p. 8). Maria Braun-Gałkowska defines marriage as "a union between a woman and a man, which is assumed to be permanent and which, by creating a multi-faceted community of life, strives to achieve the common good" (Braun-Gałkowska, 1980, p. 18).

Maria Ziemska believes that marriage is "a new quality, a new interpersonal reality, which also sets the conditions for its further development. The communal nature of marriage is influenced by its goals and functions. The most important of them are: mutual satisfaction of the spouses' psychological needs as well as their sexual and social needs, mutual assistance in achieving the individual goals of the spouses, joint striving to improve the material conditions, managing and securing the economic foundations of the family, a common desire to have and raise children, and to provide them with certain values, own achievements and traditions of the spouses' cultural circle" (Ziemska, 1975, p. 53-54).

A summary of the above definitions can be a fragment of the text from the Pedagogical Encyclopedia of the 21st century, where we can read that marriage is "a lasting and legal union of a man and a woman, constituting the basis of the family and one of the most important social institutions. In every culture, marriage is an institution of incomparable social importance. The relationship between a man and a woman everywhere goes far beyond the sphere of personal and private matters; it is always public in nature and subject to the laws and customs of the community. [...] Marriage and the family based on it, in the cultures known to us, always have the form of a universal and basic institution: all-embracing every human being, transcending the sphere of mortality, constituting an intermediary element between earthly and extraterrestrial reality. Mutual regulations between spouses in each culture are regulated by permanent moral, legal and religious norms" (Pilch, 2004, p. 38).

WHEN A MARRIAGE IS SUCCESSFUL?

Scientists have been searching for the determinants of the so-called success of married life. And the search usually begins with defining the subject of the search. And what we commonly call marital happiness, or a successful marriage, is defined in many ways in the literature on the subject. Therefore, the following concepts appear: marital success, marital satisfaction, marital happiness, marital durability, marital adjustment, psychological maturity to enter into marriage, marital integration, marital selection (Kaniok, 2011, p. 12).

The multiplicity of definitions results from the interdisciplinarity of the subject of research, as well as the fact that it is a theoretical construct that describes a certain complicated reality, which is the relationship between spouses.

As Krzysztof Cieślak writes, “conceptual chaos” in this field existed from the very beginning of writing works on research on marital relations (Cieślak, 1989, p. 1041). In his article, Cieślak presents the reasoning of Lewis and Spanier, who reviewed contemporary research work related to the area of marriage. These researchers proposed using one general concept instead of the current terms. In this way, using the concept of the quality of the marital relationship, it can be treated as a multidimensional variable containing such areas as compliance of spouses’ views, emotional expression, marital satisfaction and consistency of involvement in family matters (Cieślak, 1989, p. 1041-1042).

Authors such as I. Janicka and L. Niebrzydowski draw attention to the subjective feeling of happiness that spouses should feel to be able to talk about a successful relationship: “a marriage is assessed as successful, well-matched or of high quality only when there is a subjective feeling of happiness among the partners” (Janicka, Niebrzydowski, 1994, p. 66). Szczepański describes it similarly. This sociologist points to the multi-layered nature and cultural roots of good marital relationships. He calls it marital success and states that it is achieving personal happiness, i.e. full adjustment of spouses, sexual satisfaction, harmonization of personality; emotional balance and emotional satisfaction; satisfaction with the joint achievement of goals and success in achieving them. Here, success is measured by measures of the internal, subjective feeling of family members” (Szczepański, 1963, p. 323-324).

M. Braun-Gałkowska describes the sense of success in a marriage in an interesting way, defining it as “the spouses’ subjective assessment of their relationship” (Braun-Gałkowska, 1992, p. 69).

Despite some common points that can be found in the above definitions, Rostowski draws attention to the lack of agreement as to the meaning of these terms and the justification for using them in research (Rostowski, 1987, p. 20). This approach forces a researcher who adopts the terminology of a specific author to use a research tool that reflects a given theory. Przemysław Kaniok (2011, p. 14) lists some of the most frequently used ones: Marital Bond Scale (Szopiński, 1981, p. 20-21), the Polish version of the G.B. Spanier Scale used to measure the quality of the marital relationship (Cieślak, 1989, p. 1041-1049), Marriage Success Scale (Braun-Gałkowska, 1992, p. 44), Marriage Quality and Stability Scale (Ryś, 1994, p. 22-24), Good Marriage Questionnaire (Plopa, 2005, p. 51), Questionnaire “Culture of coexistence in marriage (ENRICH)” by D. Olson, D. Fournier, J. Druckman in the Polish adaptation by Maria Ziemska (2001, p. 50).

In this study, no specific terminology was adopted, but freedom was left in the interpretation of the concept of “successful marriage”, which allowed for a broad and very subjective understanding of this term by the respondents.

In R. Doniec's work *The Family of a Big City*, we can get acquainted with thirteen indicators of marital success that were identified by the author during her research: mutual understanding (46.8%), tolerance (35.5%), love (33.7%), fidelity and honesty (24%), partnership (11.3%), wealth (6.8%), children (6.5%), common goals and values (5.3%), compatibility of character (4.5%), responsibility (2.3%), successful sexual life (2%), mutual attraction (1.7%), common interests (1.7%) (Jankowiak, 2007).

ANALYSIS OF OWN RESEARCH

The main goal of the research described in this work was to search for factors that determine a successful marriage. The subject of the research were opinions about students' personal experiences regarding this issue.

It should be noted that opinions regarding a given phenomenon are always at the declarative level and are characterized by a subjective perception of a given situation. Hence, they do not always have to coincide with objective knowledge.

The main problem was included in the question: What factors, according to the respondents, are the most important for a successful marriage?

In order to answer this question more fully, specific questions were also asked: What factors for the success of a marriage are the most important in the opinion of unmarried people? What factors for the success of a marriage are the most important in the opinion of married people? What factors for the success of a marriage are the most important in men's opinion? What factors for the success of a marriage are the most important in women's opinion? What is the justification for the factors mentioned by the respondents?

The research used the diagnostic survey method, which, according to T. Pilch's definition, is "a way of collecting knowledge about structural and functional attributes and the dynamics of social phenomena, opinions and views of selected communities, the intensification and directions of development of specific phenomena and any other phenomena not institutionally localized – having educational significance – based on a specially selected group representing the general population in which the studied phenomenon occurs" (Pilch, 1998, p. 51).

Stanisław Palka notes that qualitative research can use participant observation, interviews, analysis of the content of personal documents, biographical methods and action research (Palka, 2006, p. 55).

Document analysis was used in this research. Students were asked to write freely what, in their opinion, are the main conditions for a successful marriage and to justify this statement.

226 people took part in the research, the vast majority of whom were women (78.8%). All respondents were part-time students of pedagogy, both first and second cycle studies. The age of the respondents ranged from 20 to 55 years. Half of the respondents were single, while the other significant part were people in

relationships, of which 43.4% were married and 4.9% were in cohabiting relationships. Several people declared their marital status as separated or divorced, and one person was a widow.

In their statements, respondents included 30 categories that, in their opinion, were important for the success of a marriage. The table below presents the factors that respondents mentioned in their responses in descending order of frequency.

Table 1: General frequency of occurrence of individual factors in respondents' statements (from the most frequently mentioned to the least frequently mentioned)

No.	A category determining the success of a marriage	Incidence	No.	A category determining the success of a marriage	Incidence
1.	Trust	124	16.	Time spent together	9
2.	Love	122	17.	Similarities	9
3.	Respect	84	18.	Money, finances, material goods	9
4.	Community	61	19.	Having children	8
5.	Honesty	61	20.	Responsibility	7
6.	Understanding	56	21.	Loyalty	6
7.	Support, help, helping	48	22.	Maturity, marital experience	5
8.	Conversation, communication	35	23.	Faith, prayer, God	5
9.	Passions, interests	29	24.	Sex, intercourse	5
10.	Fidelity	29	25.	Work	5
11.	Compromise	26	26.	Staying together until death	3
12.	Tolerance	18	27.	No jealousy	3
13.	Compatibility, consent	17	28.	Good choice	2
14.	Feelings	16	29.	Education	2
15.	Friendship	15	30.	Value system	1

Source: Own study.

The most frequently mentioned elements determining the success of a marriage in the opinion of students were trust (124 indications), love (122 indications) and respect (84 indications).

The above-mentioned factors were arranged in the same order of frequency in the responses of people who described their marital status as single (number of indications: 70, 60, 41, respectively), as illustrated in Table 2.

Married people wrote more often about love (56 indications), then about trust (49 indications) and respect (40 indications).

The answers of respondents who live in cohabiting relationships were slightly different. The most frequently mentioned factor was honesty. Then with an

equal number of indications: trust, faithfulness and love. Respect, which came third in the overall results, was only 8th in this group.

Table 2: Frequency of occurrence of individual factors in respondents' statements, broken down by marital status

A category determining the success of a marriage	Marriage		Single		Concubinage		Separation/divorce		Widowhood	
	Incidence	Rank	Incidence	Rank	Incidence	Rank	Incidence	Rank	Incidence	Rank
Trust	49	2	70	1	4	3	1	3	0	3
Love	56	1	60	2	4	2	2	1	0	3
Respect	40	3	41	3	2	8	1	3	0	3
Community	20	6	35	4	5	1	1	3	0	3
Honesty	26	5	31	5	3	5	1	3	0	3
Understanding	27	4	25	6	3	5	1	3	0	3
Support, help, helping	19	7	25	7	2	10	2	1	0	3
Conversation, communication	14	8	17	8	2	8	1	3	1	1
Passions, interests	11	10	14	9	3	7	1	3	0	3
Fidelity	9	12	14	10	4	3	1	3	0	3
Compromise	9	11	14	10	2	10	1	3	0	3
Tolerance	12	9	5	15	0	17	1	3	0	3
Compatibility, consent	8	14	8	12	0	17	1	3	0	3
Feelings	8	14	6	14	1	13	0	19	1	1
Friendship	8	13	7	13	0	17	0	19	0	3
Time spent together	5	18	4	18	0	17	0	19	0	3
Similarities	7	16	2	25	0	17	0	19	0	3
Money, finances, material goods	1	25	5	15	2	12	1	3	0	3
Having children	5	17	3	20	0	17	0	19	0	3
Responsibility	2	22	4	18	0	17	1	3	0	3
Loyalty	1	25	3	20	1	15	1	3	0	3

A category determining the success of a marriage	Marriage		Single		Concubinage		Separation/divorce		Widowhood	
	Incidence	Rank	Incidence	Rank	Incidence	Rank	Incidence	Rank	Incidence	Rank
Maturity, marital experience	2	20	1	27	1	14	1	3	0	3
Faith, prayer, God	2	21	3	20	0	17	0	19	0	3
Sex, intercourse	3	19	1	28	1	15	0	19	0	3
Work	0	28	5	17	0	17	0	19	0	3
Staying together until death	1	24	2	24	0	17	0	19	0	3
No jealousy	1	23	2	26	0	17	0	19	0	3
Good choice	0	28	2	23	0	17	0	19	0	3
Education	1	25	1	28	0	17	0	19	0	3
Value system	0	28	0	30	0	17	1	3	0	3

Source: Own study.

At the moment, it is difficult to draw clear conclusions as to why honesty in this group was more often mentioned as a factor determining the quality of marriage. Firstly, this group was too small (only 11 people) compared to the two dominant groups. Secondly, on the one hand, cohabiting people lead a lifestyle almost the same as spouses, but on the other hand, they may be very reserved or even unfavorable towards the institution of marriage. Therefore, the results in this group may or may not differ from the overall results.

Women, similarly to the entire study group, considered trust, love and respect to be the most important for a successful marriage. Men most often wrote about love, then about trust, and thirdly about honesty, which was mentioned by women only after community and understanding, as shown in table 3.

Due to the limitations of this work, only the first three elements that determine the success of a marriage mentioned by students will be characterized below.

Trust

Trust was the element that appeared most often in the respondents' statements. It was presented in different contexts.

The most common justification or context in which trust was written was protection against quarrels and a way to counteract them. Thanks to trust in marriage, it is easier to avoid various slander and conflicts. Here are some statements:

Table 3: Frequency of occurrence of individual factors in respondents' statements by gender

A category determining the success of a marriage	Women N = 178		Man N = 48	
	Incidence	Rank	Incidence	Rank
Trust	104	1	20	2
Love	98	2	24	1
Respect	70	3	14	4
Community	47	4	14	4
Honesty	44	5	12	6
Understanding	44	6	17	3
Support, help, helping	39	7	9	7
Conversation, communication	32	8	3	12
Passions, interests	24	9	2	14
Fidelity	21	10	8	8
Compromise	21	10	7	9
Tolerance	17	12	1	20
Compatibility, consent	15	13	2	17
Feelings	13	14	3	11
Friendship	13	15	2	14
Time spent together	8	16	1	20
Similarities	7	17	2	17
Money, finances, material goods	6	18	2	17
Having children	6	19	3	12
Responsibility	6	19	1	20
Loyalty	5	21	0	27
Maturity, marital experience	4	22	1	20
Faith, prayer, God	4	23	1	20
Sex, intercourse	4	24	2	14
Work	3	25	0	27
Staying together until death	2	26	0	27
No jealousy	2	27	1	20
Good choice	1	28	0	27
Education	1	28	4	10
Value system	1	28	1	20

Source: Own study.

I have been married for 13 years and I know that without trust you cannot build a relationship because it is a constant fight over small things.

Constant monitoring and checking are not good elements of a successful marriage. This may lead to an argument.

Trust is important in a marriage so as not to blame each other and not to cause conflicts.

We have to trust each other, we cannot always suspect our spouse of cheating, for example.

...however, when it comes to trust, it is very important in a relationship, because without it there are many arguments.

The respondents also indicated that thanks to trust, spouses can develop their interests even despite the differences that may arise between them. They pointed out that in addition to the time spent together, a married couple may also need time to be together, but apart.

If two people support each other and solve problems and trust each other, it will be much easier for them to go through life, which is often not easy.

You should allow your husband or wife to go out with friends to break away from everyday duties, thus preventing monotony in life.

In my marriage, we both have different hobbies and we both practice different sports – my husband goes diving with his friends to warm countries, and I go on winter ski trips. I think that we trust each other and that is why we are not obsessed with jealousy.

Wife goes alone on a trip (to the spa) for a few days. My husband stays at home with the children. The husband is not jealous that his wife left on her own. He trusts her and wishes her a good rest. He tolerates the decision made by his wife.

The respondents also often treated trust as a basic condition for the durability of a marriage and as an element that is a consequence of fidelity.

In my opinion, trust is important because you have to believe your partner, you shouldn't check everyone at every step, without trust the relationship has no chance of surviving

Without trust, a relationship between two people has no meaning and no prospects for success

I believe that without mutual trust and love there is no chance of success in married life because without mutual trust and love it is impossible to build a happy relationship

First of all, without trust you cannot build a happy marriage, you should trust each other and not suspect your spouse of things he doesn't do and not check him at every step.

Love

The next most frequently mentioned factor that guarantees a successful marriage in the opinion of students is love.

It was presented, among other things, as the basis and beginning of the relationship built by the spouses.

Love must appear, otherwise nothing would be created, there would be no chemistry.

Love is most important.

To enter into a marriage there should be a feeling – love.

The basis of every family is mutual trust and love. Without these two values, the marriage will fall apart.

Love is the basis for creating a relationship

Love is crucial, it is a feeling that unites people in marriage, and creativity prevents boredom in a relationship.

On the other hand, love was presented as an element conditioning the existence of other factors, such as motivation to stay together, overcome difficulties, mutual support, honesty, respect and fidelity, as well as effective communication.

Love gives you motivation and tools to overcome difficulties and not give up on them.

Without these values, two people could not support each other or live in harmony

It gives you the belief that your partner is truthful, honest and you can rely on him, which is probably the foundation of a healthy relationship.

Thanks to love, we want to be with the other person for better and for worse..

You can add fidelity to this, but it should be understood by itself, because it is one of the principles of happy love.

I believe that the most important condition for the success of a marriage is love because if spouses have feelings for each other, they can solve all problems through conversation and compromise.

If there is no love in a marriage, the spouses will live “next to each other” and will not function normally as in a marriage where there is love.

When there is a lack of love, each spouse will only think about themselves and not as “we”.

Another context that could be seen in the students' statements placed love as a result of other factors that should exist in a marriage. Students claimed that love is a consequence of fidelity, honesty, respect and trust. And this is what the respondents wrote, for example:

There is no love without faithfulness.

You can't love someone without being sincere and faithful.

...when people don't respect each other, there is no love. A relationship without love and trust won't last long.

Without trust there is no love. If spouses don't trust each other, don't tolerate each other and, most importantly, don't love each other, such a marriage doesn't exist for long

Respondents also noted that love is a dynamic factor that changes over time and carries with it very specific actions. As you can see in the statements below, love should be cared for and nurtured so that it does not become a routine or an empty slogan.

After thirteen years of marriage, I know that love is probably something different than at the beginning, but definitely stronger.

You should also make sure that love doesn't fade away, so that it doesn't turn into a habit over time.

How many times do you see marriages falling apart and divorces occurring only because they lack love and trust, which is often the reason for routine creeping in and the gradual destruction of the relationship.

If they have time for each other, love increases, if they don't have it at all, they distance themselves from each other. Without love there is no relationship.

In successful marriages, love is nurtured and regardless of the circumstances, we can count on each other, we feel safe, we don't blame each other for our mistakes, but we support each other.

If two people are not connected by feelings, it is difficult for them to endure various failures.

Mutual love: showing it with kind gestures and words. Without love, a relationship is not successful.

If people truly love each other, they can change for the other person, they can hide their pride and think about their theories.

When they love another person, they can communicate quite calmly to a common golden mean.

I believe that the most important factor in the success of a marriage is, above all, love. Thanks to it, we derive a lot of happiness, if we love someone, we are able to do everything for that other person, we will take care of them and try to make them happy every day.

Mutual understanding, tolerance and love contribute to proper communication in marriage, facilitate communication and prevent conflicts, and allow for the creation of a harmonious relationship based on the partners' empathy and feelings.

The above statements also show that love is understood here as an act of will, the desire for the good of another person, and not just as a fleeting feeling, which often appeared in the students' statements:

To get married there should be affection.

Love is crucial, it is the feeling that unites people in marriage.

If two people don't have feelings for each other, it's hard for them to stay together.
In my opinion, it would be difficult to get through life... if there is no affection between two people.

If spouses have feelings for each other, they can solve all problems.

Love must appear, otherwise nothing would be created, there would be no chemistry.

Respect

The next most common quality for a successful marriage was respect. In the respondents' statements, it was presented twice. Firstly, as respect for your spouse's decision and opinion:

For a marriage to be successful, it is important to respect the other person's decisions.

...you need to trust yourself and respect the other person's decisions.

However, students were much more likely to indicate a much broader dimension of respect. They perceived it as respect for a person and also emphasized the universal value of such an attitude.

Respect is also very important in marriage and in life. Every person expects respect.

...we must accept our partner as he is, regardless of his flaws, respect his opinion and compromise because we are not the only ones who are always right.

Accepting your spouse with his or her personality also means that the marriage will not have any conflicts due to a different point of view...

You can't stay in one place, you have to constantly develop, get to know each other and learn from yourself. The basis is love, the most important thing is to respect and accept each other for who you are and what kind of person your spouse is, you need to trust each other.

Respect for your spouse is an expression of respect for every human being, for yourself,

Everyone needs respect, everyone wants to be accepted as a person.

A frequent context in which statements about respect were placed were statements about it being the basis and base on which love and the durability of a marital relationship are built. Next to love, respect is the element that determines

the meaning of being together and gives the opportunity to avoid various types of difficulties.

From the perspective of 15 years of marital experience, I conclude that a life together that is not supported by love or respect has no reason to exist.

Only mutual love and respect make people want to be together and go through all the hardships of everyday life together.

...the above-mentioned concepts, in my opinion, are the most important for a marital relationship to be harmonious and long-lasting, as well as low in conflict

People who don't respect each other won't live together under one roof.

Two people close to each other must love, respect, and be honest and faithful to each other. If this is not present in the relationship, unfortunately the marriage won't work.

When people don't respect each other, there is no love.

I believe that for a marriage to be successful, spouses must respect each other, because without respect there is no friendship and love, on which marriage should be based.

Spouses should try to make their relationship lasting and compatible. You cannot build a lasting relationship without mutual trust and respect for each other

If you love another person, respect for them is obvious, you must not only take but also give yourself.

Referring to positive and negative examples, students operationalize the concept of respect, giving it specific forms of action:

Spouses should show respect for each other: not humiliate or insult each other.

I believe that if there are lies or, even worse, fistfights during the engagement period, it won't be better after the wedding. Marriage is a union between two people and they are both responsible for it.

They must also treat each other with respect so that each knows that they are taken seriously by the other person and their opinion is equally important.

Giving a specific dimension to what is meant by respect, the respondents also showed that it is not so much a basis for dealing with various types of failures or difficulties that marriages may encounter, but rather a kind of specific prevention that protects spouses against these difficulties:

People get married because they love each other.

With quarrels that occurs in every marriage, respect is needed. I believe that it's easier to reconcile then, and shared passions can only bring us closer, and it's important that this bond always binds us together.

In my opinion, spouses should respect and trust each other, because if they don't meet these conditions, it leads to quarrels.

Lack of respect can lead to frequent quarrels between partners, which causes the breakdown of marriages.

When respect disappears, there is a high probability of disrespect and contempt.

If a person respects himself, he or she can respect the other person's flaws. In my opinion, this is important in a marriage or relationship because without it, it's very difficult to live together.

In their statements, the respondents most often referred to their own good example, the same example of their grandparents and parents. They were slightly less likely to cite examples of successful marriages of their siblings or friends. There were also occasional negative examples.

I am happy with my wife because we love and trust each other, and we deal with problems because we get along and understand each other.

My long-term relationship, my aunt's marriage, has lasted many years and is still strong thanks to these above-mentioned conditions.

I find an example of a good marriage in my parents, who live next door to my house.

My parents had a successful marriage. From what I remember, my mother could always count on my father, they talked a lot and liked spending time together. They had common views on our upbringing. I write in the past tense because my dad died a dozen or so years ago.

... such an example are my grandparents who have been together for 60 years, there is mutual respect, love, trust and partnership between them.

There have been several cases in my environment where couples ended their relationship simply because they were bored with each other.

My parents' marriage did not include any of the above-mentioned features - and I dare say that they are important for the institution of marriage.

SUMMARY

The students' opinions highlighted 30 factors that, according to them, are most important for the success of a marriage. The factor that was most often mentioned by the respondents was trust, which, in their opinion, helps avoid conflict situations, enables spouses to maintain their individuality and undertake independent activities, and is a necessary condition for the durability of a marriage, and at the same time a response to the spouse's fidelity.

The second most frequently occurring factor was love understood as a feeling, but also as an act of will – the desire for the good of one's spouse. Students indicated it as the basis for forming a relationship, as well as the resultant of

other attitudes, without which there is no point in marriage. An important fact mentioned by the respondents was that they perceived love as a dynamic element that changes over time and requires care and constant nurturing.

The third most frequently mentioned factor was respect. The respondents perceived it in a narrow way – as respect for the spouse's opinion, and in a very broad way – as respect for the person due to everyone. In the students' statements, respect appeared to be the basis for building close relationships and durability of marriage and as a way to avoid various types of marital conflicts.

The opinions presented by the respondents resulted from positive experiences of their own marriage, as well as the marriages of their parents, grandparents and other friends. The respondents also referred to negative examples observed in their environment.

The rank of the factors mentioned above (especially those with the highest number of indications) in the groups of women and men differed slightly. Similar differences were observed for the independent variable, which was marital status in the single and married groups. It is difficult to provide a clear analysis of groups of people living in cohabiting relationships, separated/divorced people and widowers due to the small number of these groups. This may provide a starting point for further research.

BIBLIOGRAPHY

- Adamski, F. (1982). *Socjologia małżeństwa i rodziny*. Warszawa: PWN.
- Braun-Galkowska, M. (1980). *Miłość aktywna. Psychiczne uwarunkowania powodzenia małżeństwa*. Warszawa: PAX.
- Braun-Galkowska, M. (1992). *Psychologiczna analiza systemów rodzinnych osób zadowolonych i niezadowolonych z małżeństwa*. Lublin: TNKUL.
- Cieślak, K. (1989). Polska wersja skali G. P. Spaniera, służącej do pomiaru jakości związku małżeńskiego (DAS). *Przegląd Psychologiczny*, t. XXXII, nr 4, p. 1041-1047.
- Encyklopedia socjologii*. (1999). Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Gręźlikowski, J. (2002). *Przed nami małżeństwo. Informator dla pragnących zawrzeć małżeństwo*. Włocławek: Wydawnictwo Duszpasterstwa Rolników.
- Janicka, I., Niebrzydowski, L. (1994). *Psychologia małżeństwa*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Jankowiak, B. (2007). Problematyka jakości i trwałości relacji partnerskich w teorii i badaniach. *Przegląd Terapeutyczny*, nr 3/2007.
- Kaniok, P.E. (2011). *Poczucie powodzenia małżeństwa a udział ojców w opiece nad dzieckiem niepełnosprawnym i w jego wychowaniu*. Opole: Uniwersytet Opolski.

- Kodeks rodzinny i opiekuńczy z dnia 25 lutego 1964 r. (Dz.U. 1964 nr 9 poz. 59, z późn. zm.).
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz.U. 1997 nr 78 poz. 483, z późn. zm.).
- Liberska, H., Matuszewska, M. (red.). (2001). *Małżeństwo: męskość, kobiecość, miłość, konflikt*. Poznań: Wydawnictwo Fundacji Humaniora.
- Makara-Studzińska, M. (2000). *Zaburzenia nerwicowe a relacje małżeńskie*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Palka, S. (2006). *Metodologia. Badania. Praktyka pedagogiczna*. Gdańsk: GWP.
- Palka, S. (2010). *Podstawy metodologii badań w pedagogice*. Gdańsk: GWP.
- Pilch, T. (red.). (2003). *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- Pilch, T. (1998). *Zasady badań pedagogicznych*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- Płopa, M. (2005). *Więzi w małżeństwie i rodzinie. Metody badań*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Rostowski, J. (1987). *Zarys psychologii małżeństwa*. Warszawa: PWN.
- Ryś, M. (1994). Jakość i trwałość małżeństwa, propozycja skali. *Problemy Rodziny*, 4, p. 19-24.
- Szczepański, J. (1972). *Elementarne pojęcia socjologii*. Warszawa: PWN.
- Szopiński, J. (1981). Więź psychiczna a zadowolenie z małżeństwa. Na podstawie badań empirycznych. *Problemy Rodziny*, 5, p. 20-21.
- Tysza, Z. (1976). *Socjologia rodziny*. Warszawa: PWN.
- Ziemska, M. (1975). *Rodzina a osobowość*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Ziemska, M. (2001). Zmiany w relacjach małżeńskich w cyklu życia rodziny, In Ziemska, M. (ed.) *Rodzina współczesna*. Warszawa: Wydawnictwo uw.

Z PERSPEKTYWY PRAKTYKA: PROBLEMY KOBIET Z DOMU SAMOTNEJ MATKI I DZIECKA

Streszczenie: Artykuł ukazuje złożoność problemów samotnych matek przebywających w Domu Samotnej Matki i Dziecka w Zopowych. Autorka analizuje uwarunkowania psychologiczne, społeczne i kulturowe samotnego macierzyństwa, zwracając uwagę na konsekwencje traumy relacyjnej, przemocy domowej oraz braku wsparcia społecznego. Tekst ukazuje, jak dysfunkcyjne wzorce z dzieciństwa mogą wpływać na dorosłe życie kobiet i ich zdolność do tworzenia zdrowych relacji. Opowieści mieszkanek ośrodka, przytaczane przez autorkę, stanowią poruszające świadectwa cierpienia, ale także procesu odbudowy tożsamości i poczucia własnej wartości dzięki otrzymanemu wsparciu i terapii. Artykuł stanowi ważny głos w dyskusji o potrzebie profesjonalnej pomocy i integracji społecznej dla osób doświadczających wykluczenia i przemocy.

Słowa kluczowe: samotne macierzyństwo, przemoc domowa, trauma relacyjna, Dom Samotnej Matki, wsparcie społeczne, dysfunkcje rodzinne, wykluczenie społeczne, rozwój psychiczny, empatia, pomoc instytucjonalna

Summary: The article explores the complex issues faced by single mothers residing in the Mother and Child Shelter in Zopowy. The author examines the psychological, social, and cultural dimensions of single motherhood, highlighting the impact of relational trauma, domestic violence, and lack

¹ Studentka Akademii Nauk Stosowanych – Wyższej Szkoły Zarządzania i Administracji w Opolu

of social support. Through in-depth interviews with the women, the text reveals how dysfunctional childhood experiences shape adult life and the ability to form healthy relationships. The stories shared in the article testify not only to the pain endured but also to the process of recovery, self-empowerment, and emotional healing made possible through support and therapy. This study contributes to the broader discourse on social exclusion, professional assistance, and the importance of community support for vulnerable populations.

Keywords: single motherhood, domestic violence, relational trauma, Mother and Child Shelter, social support, family dysfunction, social exclusion, psychological development, empathy, institutional aid

SAMOTNE MACIERZYŃSTWO – UWARUNKOWANIA SPOŁECZNE I PSYCHOLOGICZNE

Do czasu późnej nowożytności życie kobiet zależne było od męskiej dominacji. To mężczyzna miał władzę nad całą rodziną oraz podejmował najważniejsze decyzje. Wymagana była w stosunku do niego bezwarunkowa uległość i okazywanie szacunku zarówno przez kobietę jak i ich potomstwo. Mężczyzna był też odpowiedzialny za utrzymanie rodziny, co dodatkowo uzależniało od niego kobietę. Samotne macierzyństwo, niezależnie od sytuacji, mogło być wynikiem albo śmierci mężczyzny, albo jego decyzji o porzuceniu rodziny.

Ewolucja kulturowa oraz różne wydarzenia historyczne sprawiły, że obecnie kobiety w wielu społeczeństwach mają zagwarantowane prawo do wolności wyborów, mogą samodzielnie podejmować decyzje i nie są już tak bardzo uzależnione od mężczyzn. Tym samym mogą zakończyć relację, którą uznają subiektywnie za nierokującą.

Żyjemy również w czasach, gdzie samotne rodzicielstwo nie należy do rzadkości. Wpływ na to mogą mieć różne czynniki, będące zainteresowaniem badaczy nauk społecznych. Publikacja niniejsza skupi się na analizie czynnika, jakim jest wpływ środowiska wychowawczego kobiety, na jej późniejsze życie oraz problemy z jakimi ma do czynienia. W niniejszym tekście przywoływane będą cytaty opublikowane wcześniej w pracy magisterskiej pt. *Problemy kobiet z Domu Samotnej Matki i Dziecka w Zopowych*. To właśnie na potrzeby wspomnianej pracy przeprowadzone zostały pogłębione wywiady z samotnymi matkami zamieszkującymi ośrodek. Choć przedmiotem badania było samotne macierzyństwo, to w jego wynikach można upatrywać pewnych ogólnych prawd, które znajdują odwzorowanie w życiu wielu ludzi.

Próbując ustalić definicję samotnego macierzyństwa, szybko pojawia się problem związany z wyczerpującym jej ujęciem. Czy aby nazwać tak czyjaś sytuację

wystarczy, idąc za Stanisławem Kawulą, wiedzieć, że nie mieszka on z drugim rodzicem dziecka? Jeśli tak, to jak długi czas na tę „samotność” należy przyjąć? Ewa Kozdrowicz sugeruje, że samotne rodzicielstwo może być czasem chwilowym lub trwałym. Jako przykłady podaje: śmierć partnera, rozwód, porzucenie, czy przebywanie jednego z rodziców z dala od domu ze względów zawodowych. Takich sytuacji można by wymienić więcej, jednak jest jeszcze jedna kwestia, dotycząca tego, z jakiej przyczyny kobieta stawiana zostaje w roli samotnej matki – przypadek, przymus czy też wybór?

Pomijając sytuacje dość oczywiste lub zdefiniowane, nie sposób również uniknąć dyskusji nad zaniedbaniem, którego temat coraz częściej jest poruszany przez środowisko psychologów i terapeutów, a nawet lekarzy. Pojawia się zatem kolejne pytanie – czy w przypadku kobiety, wychowującej dzieci, będącej w związku, gdzie mężczyzna zaniedbuje swoją rodzinę, można mówić o samotnym macierzyństwie?

MECHANIZMY DZIEDZICZENIA TRAUMY I RELACYJNE SKUTKI DYSFUNKCJI

Pozostawiając to pytanie otwartym przejdźmy do kwestii przyczyn doprowadzających do rodzicielstwa w pojedynkę. Przeglądając różne publikacje natrafić można na pojęcie traumy transgeneracyjnej, w której upatruje się przyczyn różnego rodzaju problemów w rodzinie. Polega ona na zachowaniach, będących trudnymi do wyjaśnienia w prosty sposób. Przyczyn tych zachowań należy upatrywać się w historii rodziny oraz ciężkich doświadczeniach na jakie skazani byli bliscy. O traumie transgeneracyjnej często mówi się w kontekście osób, których przodkowie byli świadkami działań wojennych, jednak obecnie coraz więcej badań pokazuje, że różne zdarzenia, które jednostka subiektywnie odczyta jako zagrożenie, mogą dawać podobne objawy i skutkować problemami w kolejnych pokoleniach. Wyjaśnieniem tego w jaki sposób trauma przechodzi na kolejne osoby w rodzinie zajmuje się epigenetyka, natomiast ta kwestia nie jest tematem niniejszego tekstu. Dla uproszczenia pamiętajmy tylko, że wyżej wspomniana nauka bada relację między genami a środowiskiem życia. Zajmijmy się jednak naukowo udowodnionymi skutkami, które za sobą niesie wystąpienie traumy. U osób, u których stwierdzono PTSD, czyli objawy zespołu stresu pourazowego, obserwuje się szereg zachowań w stosunku do ich dzieci, które mają negatywne konsekwencje na rozwój potomstwa. Wymieniane są m.in. brak empatii, obojętność czy podwyższone ryzyko stosowania przemocy. Taka osoba nie jest w stanie odpowiednio reagować na potrzeby dziecka i poświęcić mu należytej uwagi.

Zainteresowanie, bliski kontakt z nim i budowanie więzi są niezwykle ważne dla psychiki małego człowieka. Przeglądając się jedynie czynnikom psychologicznym okazuje się, że dla prawidłowego rozwoju kluczowe jest nawiązanie zdrowej relacji z opiekunem, który będzie czuły na reakcje dziecka. Mała istota, mająca

szansę na zbudowanie bezpiecznej relacji przywiązania, buduje obraz siebie jako osoby wartościowej, godnej uwagi i kochanej. Takiego obrazu nie zbuduje dziecko, którego potrzeby są ignorowane lub zaspokajane tylko w niewielkim stopniu. Ponieważ dziecko nie ma możliwości zwrócenia się o pomoc zaczyna wytwarzać sobie obraz siebie jako kogoś, kto nie zasługuje na miłość, nie uczy się dzielić uczuciami, bo nie ma co do tego przykładu. Czuje się bezwartościowe i niepotrzebne. Co więcej, na tej podstawie dziecko tworzy sobie obraz innych ludzi, którzy w jego oczach, w zależności od więzi jaką dziecko nawiązało z opiekunem, albo będą dobrzy i pomocni, albo zaniedbujący, odrzucający i niezdolni do udzielenia pomocy. Zatem więzi determinują, w jaki sposób rozwijające się dziecko, a z czasem osoba dorosła, którą się staje, buduje sobie tzw. modele operacyjne nawiązywania relacji.

W interakcjach z bliską osobą małe dziecko uczy się regulowania własnych emocji. Reagowanie opiekunów na reakcje dziecka wspiera jego rozwój, natomiast brak zaspokajania potrzeb dziecka i reagowanie na jego emocje w sposób niedostosowany ma wpływ na zaburzenie procesu rozwoju. W ten sposób dziecko narażane jest na stres, z którym nie może sobie poradzić, a który ma wpływ na rozwój struktur mózgu odpowiadających np. za zdolność zapamiętywania. Wg Van-der-Kolk'a osoby doświadczające traumy relacyjnej mają obniżoną zdolność do rozumienia zdarzeń, które je spotykają. Oznacza to, że dla nich trudnością będzie zwerbalizowanie doświadczonych przeżyć, z którymi jednostce trudno sobie poradzić, a co za tym idzie, negatywne objawy mogą się nasilać, a ich kontrola będzie trudna do czasu gdy jednostka nie zacznie rozumieć przyczyn stosowanych przez siebie schematów w podejmowanych działaniach.

Naukowo udowodnione zostało, że przywiązanie charakteryzujące się brakiem poczucia bezpieczeństwa ma duży wpływ na problemy jednostki z przystosowaniem się. Greenberg wymienia cztery znaczące mechanizmy:

- wpływ modeli operacyjnych, wspomnianych już wcześniej; w pozabezpiecznym modelu przywiązania jednostka kieruje się brakiem zaufania, gniewem i jest narażona na lęki,
- nieprawidłowa regulacja emocji, która wpływa na podejmowanie decyzji,
- nieprzystosowawcze wzorce zachowań,
- społeczna orientacja jednostki wyznaczająca gotowość do socjalizacji.

Wszystkie te czynniki mają znaczący wpływ na jakość życia. Wytworzony wzorzec przywiązania utrzymuje się od czasu dzieciństwa przez całe dorosłe życie i jest odtwarzany w relacjach z innymi bliskimi osobami. Aby go zmienić konieczna jest praca nad psychiką, emocjami i doświadczeniami danej osoby, często wsparta różnymi rodzajami terapii.

Doświadczone traumy są jednymi z przyczyn występowania dysfunkcji w rodzinie. Arkadiusz Przybyłka wskazuje, że dysfunkcje w rodzinie są związane z zaniedbaniem norm i wartości, które rodzice powinni przekazywać kolejnym pokoleniom. Zwraca również uwagę na występowanie w rodzinie takich

elementów, które są odrzucane przez większość społeczeństwa. Stanisław Kawula natomiast ocenia, że wynikiem tego rodzaju problemów są nieodpowiednio wypełnione zadania wynikające z rodzicielstwa, które mogą dotyczyć różnych sfer, od ekonomicznej czy wychowawczej po emocjonalną. Skrajną formą dysfunkcji są patologie, które często są związane z różnymi formami przemocy i uzależnień.

Wśród najbardziej powszechnych form przemocy, na jakie narażona jest rodzina wymienia się: fizyczną, psychiczną, ekonomiczną, seksualną.

Występowanie przemocy wobec kobiet tłumaczone jest za pomocą nadal potutującego stereotypu, że kobieta powinna być uległa wobec mężczyzny. Statystyki dotyczące wielkości zjawiska różnych form przemocy prawdopodobnie są niedoszacowane ze względu na ukrywanie przez członków rodziny tego problemu. Osoby krzywdzone będąc często zastraszane, upokarzane, a także wstydząc się tego, co im się przytrafia, nie podejmują działań, aby przerwać ciężką sytuację rodzinną. Problemem jest również niewystarczające, pozorne działanie instytucji publicznych, których pracownicy kierują się własnymi przekonaniami, a nie przepisami prawa. Policjanci czy prokuratorzy nie mający choćby elementarnej wiedzy z zakresu psychologii, kierując się tymi samymi stereotypami co sprawcy, zdają się pogłębiać występowanie problemu i utwierdzać ofiary w przekonaniu, że ich cierpienie jest uzasadnione np. urodzeniem się jako kobieta.

Poza przemocą rodzina narażona jest na występowanie szeregu innych problemów, wśród których wymienić można różne formy uzależnień czy nierząd/prostytucję. Każda z wymienionych wyżej dysfunkcji może mieć wpływ na wystąpienie wśród członków rodziny objawów charakterystycznych dla PTSD. Każda z nich również wpływa na wzrastający poziom lęku i niepokoju związanego ze swoją przyszłością, co ma konsekwencje w podejmowaniu decyzji i działań. Jak zostało wspomniane we wcześniejszym fragmencie tekstu, traumatyczne zdarzenia są przyczyną trudności w podejmowaniu decyzji i zdolnością poznawczą. Związany z ich występowaniem przewlekły stres czy strach potęgują problemy. Terapeuci zwracają również uwagę na to, że sama próba opowiadania przeżytych zdarzeń wywołuje u wielu pacjentów reakcje fizjologiczne i psychologiczne, których można się spodziewać w trakcie trwania zagrożenia. Wśród często spotykanych wymieniane są problemy z oddychaniem, płacz, krzyk, pobudzenie fizyczne lub bezradność. Historie przytaczane z gabinetowych doświadczeń klinicystów uzmysławiają, że jak dużym i wielowymiarowym problemem ma się tu do czynienia. Co więcej, w sytuacji realnego zagrożenia człowiek reaguje na jeden z trzech sposobów – ucieczki, walki lub zamrożenia/znieruchomienia. Wszystkie trzy strategie z ewolucyjnego punktu widzenia mają ochronić życie. Jednak, jak się okazuje, występowanie historii stresu, zarówno u zwierząt jak i u ludzi ma swoje konsekwencje w podejmowaniu działań dotyczących ochrony swojego dobrostanu. W 2004 roku Sapolsky przeprowadził badania na myszach, które wykazały, że przeciętna mysz, która miała za sobą negatywne doświadczenia, poddawana eksperymentowi, w którym wykorzystując wskazówki badacza

mogła uniknąć kolejnych wstrząsów, nie potrafiła z tych wskazówek skorzystać. Zupełnie inaczej było w przypadku myszy bez historii stresu, które bardzo szybko uczyły się unikania nieprzyjemnych wstrząsów. Choć akurat to badanie dotyczy gryzoni, to podobne zachowania obserwuje się u ludzi. Okazuje się, że osoba, która jest lękliwa, częściej oceni niejednoznaczne sytuacje jako zagrażające/negatywne niż osoba o niskim poziomie lęku i pozytywnym nastawieniu do świata. Badania, które w 2010 roku przeprowadzili Beard i Amir mogą też tłumaczyć, dlaczego osoba cechująca się wysokim poziomem lęku będzie szybciej się poddawała albo zrezygnuje z podejmowania działań – prawdopodobnie, ze względu na swój negatywny obraz świata i nadmiar lęku, łatwiej będzie jej poddać się bez próby rozwiązywania problemu.

GŁOSY KOBIET – OSOBISTE HISTORIE I KONSEKWENCJE PRZESZŁOŚCI

Aby lepiej zrozumieć teoretyczne przedstawienie problemu, przyjrzyjmy się prawdziwym historiom kobiet, usłyszanych podczas badań w DSM w Zopowych:

Mieszkaliśmy na wiosce. Tato pracował w hucie miedzi, a mama zajmowała się nami. [...] Tatę bardzo dobrze wspominam. On nie żyje już 24 lata, zmarł jak byłem jeszcze mała. Był zabawny, lubił się bawić, tańczyć, dbał też o nas. Zawsze jak wracał z pracy to kupował nam jakieś słodczy w sklepiku. [...] Mama często zostawiała nas i nie wracała przez kilka dni. Tato chodził, szukał jej, a ja zajmowałam się młodszym rodzeństwem. Mama zażywała alkohol. Jak nie piła to była taka niedostępna, zamknięta, ale jak piła to miała lepszy humor.

[...] Wiedziałam, że coś się dzieje z ojcem, bo mimo, że się z nami bawił to często siedział i płakał. Nie radził sobie z tym i też zaczął zażywać alkohol. [...] Próbowałam go pocieszać, ale on bardzo kochał mamę. Nie sądziłam, że coś takiego zrobi.

W2/matka pięciorga dzieci/lat 36

Powyższa relacja została opowiedziana przez samotną matkę, której problemy zaczęły się w dzieciństwie, a być może jeszcze we wcześniejszych pokoleniach. Kobieta prawdopodobnie doświadczyła traumy relacyjnej z powodu braku zdrowej relacji z matką. Zamiast bliskiego kontaktu z rodziną skazana była na dystans ze strony bliskiej osoby nadużywającej alkoholu. Dodatkowo dziecko nie mające narzędzi, aby radzić sobie z własnymi emocjami, próbowało pocieszać ojca w trudnej sytuacji oraz zajmowało się młodszym rodzeństwem. Kolejnym ciosem dla tej osoby było samobójstwo ojca, za które, jako nieświadoma i nie-dojrzała osoba, mogła obwiniać siebie. Konsekwencją tych zdarzeń były ucieczki z domu oraz przebywanie w nieodpowiednim towarzystwie, w którym kobieta zaczęła zażywać narkotyki. Nie mając umiejętności poradzenia sobie, bez realnego wsparcia, szukając miłości i akceptacji, odtwarzała tylko swoją przeszłość, w której głównymi wspomnieniami były porzucenie, alkohol i brak szacunku.

Pojawiały się też kolejne problemy, a na świat przychodziły dzieci, którym nie umiała zapewnić odpowiednich warunków bytowych:

Ojca B. [syna] poznałam jak miałam 23 lata. Na dyskotecę się poznaliśmy. No i potem zamieszkaliśmy razem po jakimś czasie. Gotowaliśmy, sprzątałiliśmy, fajnie było. Dowiedziałam się, że jestem w ciąży. Uświadomiłam go i powiedział, że sobie poradzimy. No ale jak byłam w 6 miesiącu to nagle powiedział, że musimy się wyprowadzić, bo dostaliśmy wypowiedzenie. Partner zaproponował żebyśmy się do mamy mojej wyprowadzili, a potem coś znajdziemy. Zawiózł mnie tam, a po drodze mi powiedział, że on tam nie będzie mieszkał. No i wtedy go widziałam ostatni raz. [...] Długo byłam sama i zaczęłam szukać miłości. Chciałam się wyrwać, szukałam kogoś i tak poznałam D. Zaczęliśmy się spotykać na randki. Mama się trochę opiekowała synem, a ja wychodziłam. Kilka miesięcy się tak spotykaliśmy i potem się okazało, że jestem w ciąży. [...] D. [partner] był Romem. Chciał być też ojcem dla B. [pierwszego dziecka kobiety], mówił, że będzie pomagał. [...] Po urodzeniu córki on tylko jej poświęcał uwagę. Tylko ona się liczyła. Ja tak bardzo pragnęłam tej jego miłości, że tłumaczyłam sobie te jego zachowania, że to przecież jego dziecko. Potem on zaczął chodzić do kolegów, a ja musiałam sobie radzić sama.

Oto wypowiedź innej osoby:

Ojciec tyran, a mama nie wiem... Z perspektywy czasu to starała się. Nie było przytulania, nie było okazywania słabości, nie było słowa „kocham cię”. Była szkoła, po szkole szybki obiad i praca na polu. Inne dzieci się bawiły, a ja musiałam pracować. [...] Ojciec nas czasem bił, ale rzadko. Znęcał się psychicznie nade mną i siostrą. Bracia mieli lepiej. [...] Zrobili co mieli zrobić i mieli spokój, a my musiałyśmy być na każde zawołanie. Nie można było zrobić nic za chwilę tylko tu i teraz. [...] Pamiętam, jak pierwszy raz dostałam okres. Źle się czułam bardzo, bolał mnie brzuch. Ojciec powiedział, że mam taką wymówkę bo mi się nie chce pracować i musiałam robić.

W4/matka dwojga dzieci/lat 44

Z pewnością osobie, która doświadczała przemocy czy była zmuszana do pracy ponad swoje siły trudno uwierzyć, że świat może być lepszym miejscem. Ta wypowiedź wskazuje też na brak okazywania pozytywnych uczuć w rodzinie. Mimo, że kobieta dostrzega starania matki, to brak poczucia, że jest kochana, odbił się mocno na jej psychice.

Poniżej wspomnienie innej respondentki:

Rodzice pili. To matka była katem w domu. Tato nie raz dostał od niej po mordzie, ale on ją uspokajał, nie był skłonny do bójek. [...] Mama pracowała jako salowa, a ojciec na portierni. Nie wiem czemu pili. Zawsze mieliśmy pieniądze na jedzenie, nie było z tym problemu. Jak byłam gdzieś w 6 klasie to tato się wyprowadził z domu. Któregoś dnia jakoś czułam, że coś jest nie tak i pojechałam do niego do domu. Znalazłam go leżącego na łóżku. [...] Tato zmarł. Wyrwał sobie cewnik

po alkoholu. [...] Mama po wyprowadzce ojca zaczęła się spotykać z różnymi partnerami, dużo piła ze znajomymi.

Wydarzenia z dzieciństwa i młodości pchnęły tę kobietę do związku ze starszym od niej mężczyzną. Gdy zorientowała się, że zostanie matką, mężczyzna namawiał ją do usunięcia ciąży, a gdy się sprzeciwiła – porzucił ją. Jednak nie był to koniec ich znajomości:

Odezwał się jak byłem w Ośrodku w Gliwicach. Powiedział, że rozstał się z żoną i chce żeby A. [córka] miała pełną rodzinę. A. miała wtedy 10 lat. Mieszkaliśmy razem przez trzy miesiące. Znęcał się nad nami psychicznie i fizycznie. Natalii nie uderzył, ale mnie potrafił poszarpać.

Po wielu takich doświadczeniach kobieta podjęła ostateczną decyzję i uciekła od swojego oprawcy. Jednak ciężar życia spowodował, że zaczęła nadużywać alkoholu. Powieliła błąd swojego rodzinnego domu, odtwarzając zachowania swoich rodziców. W ten sposób straciła mieszkanie socjalne. Punktem zwrotnym w życiu kobiety był moment, gdy uderzyła swoje dziecko:

Kiedys na głodzie [alkoholowym] uderzyłam córkę. Ona mi wykrzyczała, że mnie nienawidzi i nie chce ze mną mieszkać. Dzięki kierownikowi tutaj, jestem trzeźwa już wiele lat. Jestem z siebie dumna, bo wiele razy już miałam ochotę się napić, ale za dużo już dałam w siebie. Ja nie potrafiłam kiedyś z córką rozmawiać. Kiedyś nie umiałam jej powiedzieć, że ją kocham. A teraz jej to powtarzam codziennie. Potrafię się do niej przytulić. Ona mi mówi, że teraz mnie kocha, kiedy ja nie piję.

W6/matka jednego dziecka/lat 42

Kobieta ta, po tym jak trafiła do ośrodka, zaczęła pracować nad swoją psychiką. Uczyla się tego, jak wyglądają zdrowe relacje oraz w jaki sposób wychowywać własną córkę, aby być dla niej przykładem. Popełniła w życiu wiele błędów, ale wyciągnęła wnioski z tych doświadczeń.

Wychowanie w dysfunkcyjnej czy patologicznej rodzinie ma wielowymiarowe konsekwencje, które mają wpływ zarówno na psychikę jak i warunki bytowe osoby pokrzywdzonej. Często też problemy, które występowały w domu rodzinnym, znajdują kontynuację w dalszym życiu osoby, co koresponduje również z wspomnianymi wynikami badań Bearda i Amira. Z badań nad samotnymi matkami wynika, że mają one problem ze znalezieniem i utrzymaniem pracy. Innym niesprzyjającym czynnikiem jest brak wsparcia społecznego. W sytuacji zagrożenia, naturalną reakcją jest szukanie kontaktu z innymi ludźmi, celem przywrócenia poczucia wsparcia i bezpieczeństwa.

Jak czytamy u Wojciszke, przynależność do grup społecznych daje możliwość korzystania ze wsparcia społecznego. Są nim materialne oraz emocjonalne zasoby, udzielane przez bliskie osoby, dzięki czemu łatwiej radzić sobie z występowaniem

stresujących sytuacji. Ten rodzaj wsparcia opiera się na dzieleniu się trzema rodzajami zasobów:

- emocjonalnym – poprzez troskę i okazanie zrozumienia,
- informacyjnym – poprzez próbę znalezienia przyczyn problemu, pomocy jego zrozumienia i doradzanie,
- praktycznym – poprzez gotowość do podjęcia konkretnych działań pomocowych, w tym fizycznych i materialnych.

Badania nad skutkami występowania wsparcia społecznego polegają na długoterminowym śledzeniu losów grup badanych populacji. Prowadzone są w różnych krajach i dotyczą relacji z różnymi czynnikami żywotnymi np. stresujące wydarzenia w ostatnim roku, zapadanie na choroby psychiczne czy występowanie traumy. W przypadku każdego z wymienionych czynników odnotowywano wyraźny wzrost negatywnych konsekwencji zdrowotnych, związanych z ich wystąpieniem wśród osób o słabym wsparciu społecznym/bardziej samotnych niż w przypadku osób, które mogły liczyć na swoich bliskich i utrzymywali z nimi częste kontakty. Podobne wyniki dają badania nad integracją społeczną, która dotyczy uczestnictwa w większych grupach/sieciach społecznych. Przywołać można badania przeprowadzone w 1979 roku w Kalifornii, gdzie z badań przeprowadzonych na siedmiu tysiącach osób wynioskowano, że przynależność do różnych grup społecznych i aktywne uczestnictwo w nich również ma wpływ na stan zdrowia i długość życia. Z późniejszych badań, przeprowadzonych przez Cohena w 2004 r. wynika nawet, że integracja społeczna ma pozytywny wpływ na psychikę i umiejętność radzenia sobie ze stresem. Nawet negatywne nawyki np.: zły styl odżywiania czy używki będą mieć mniej destrukcyjny wpływ na osobę, która aktywnie uczestniczy w życiu rodzinnym lub większych sieci społecznych.

Nietrudno zatem wyobrazić sobie ile tracą osoby, które nie mogą liczyć na wsparcie bliskich. Często są też wykluczane z innych środowisk, w których chciałyby uczestniczyć. Efektem tego, poza schorzeniami natury medycznej nasilającymi się w samotności, osoby te są narażone na częstsze występowanie problemów psychicznych np. depresji, częściej też popełniają samobójstwa. Ze względu na permanentnie występującą samotność, osoby takie same zaczynają unikać kontaktów międzyludzkich, są również negatywnie nastawione do spotykanych osób, trzymają dystans, a swoim zachowaniem nie wzbudzają zaufania, co jeszcze pogłębia ich problem. Odrzucone osoby są również mniej empatyczne, w badaniach nad nimi wyraźny jest też spadek logicznego myślenia, a także problemy z samokontrolą. Ta ostatnia, oprócz problemów z utrzymywaniem zdrowych nawyków prowadzi też do spadku motywacji do podejmowania działań poprawiających dobrostan, za to prowadzi do wzrostu agresji.

Z brakiem wsparcia musiały mierzyć się także kobiety z Zopowych, czego dowodami są następujące słowa:

Ja dawałam im sygnały, że coś się dzieje, ale mówiły, że D. [partner] nas kocha i że go przerosło tyle dzieci. Mówili, że się dogadamy. Tylko potem zaczęło się dziać tak, że w tej kłótni gdzieś mnie pchnął, uderzył, wyzywał bardziej... Jak byłam w ósmym miesiącu ciąży to pchnął mnie na szafkę i dostałam krwotoku. W szpitalu myślałam, że dziecko stracę. [...] Jego siostra [partnera] była zła, że byliśmy nieodpowiedzialni. Że się nie zabezpieczyliśmy. Mówiła, że to moja wina, że ja jestem kobietą, oddałam mu się i pozwoliłam żeby było kolejne dziecko. Tylko że u D. [partnera] nie było tak, że nie ma seksu, nie. On przychodził i musiał mieć. Ja nie mogłam zrobić nic. On chciał, po prostu żądał, a ja byłam jego kobietą i... bałam się go.

W2/matka pięciorga dzieci/ lat 36

Do ślubu byłam zmuszona, bo byłam w ciąży. Zmusiła mnie męża rodzina. Miałam wtedy jakieś 18 czy 19 lat. [...] Gdyby matka mnie bardziej wspierała to bym w życiu nie wyszła za tego człowieka. [...] Dostał wyrok sądowy. Za znęcanie się psychiczne i fizyczne nad żoną. Dostał 1,5 roku w zawieszeniu na 3 lata. Adwokat wywalczył pieniądze jako takie zadośćuczynienie.

W5/matka jednego dziecka/lat 31

Dziadkowie mieszkali blisko. Jak byłam zła na mamę to chodziłam do nich. Pamiętam, że spałam z dziadkiem. Jeździliśmy razem na pole albo na grzyby. [...] Po przeprowadzce byliśmy zdani sami na siebie. Dziadkowie tylko czasem przyjeżdżali, a tak to musieliśmy dawać sobie radę sami. Ale ja nie dawałam, uciekałam w narkotyki i złe towarzystwo. Lepiej się czułam przy obcych ludziach niż z rodziną.

W2/matka pięciorga dzieci/lat 36

Jego siostra [partnera] chodziła na zabawy, a ja z piątką dzieci sama w domu. A te jej dzieci to takie niedobre są, przeklinają, ale musiałam tam siedzieć, bo nie miałam za co żyć. Jej babcia codziennie przychodziła i wytykała mi co jest nie zrobione. Mówiła, że obowiązki wszystkie są po mojej stronie. Mieszkanie ciotka zabrała, bo były narkotyki. Ojciec [były partner] wyjechał zagranicę do pracy, ale wrócił po miesiącu. Zaczął nas zastraszać, walić w drzwi... No i zaczął mops przyjeżdżać. Powiedzieli, że tam jest za dużo dzieci na takie małe mieszkanie i że mam szukać czegoś. Babcia E. [partnera] też powiedziała, że mam się wynieść. [...] Wzięłam sprawy w swoje ręce i trafiłam tutaj [do ośrodka].

W1/matka dwojga dzieci, w ciąży/lat 22

WSPARCIE JAKO DROGA DO ZMIANY I ODBUDOWY ŻYCIA

Te same badania pokazały również, że kobiety przebywające w ośrodku bardzo doceniają możliwość kontaktu i wsparcia ze strony personelu pracowniczego, ale też innych mieszkanek DSM. Potwierdza się zatem pozytywny wpływ społecznych kontaktów na psychikę:

Pani Ilonka [dyrektorka ośrodka] mi mówiła, że mogę coś osiągnąć, że mogę skończyć szkołę, iść do pracy... Z czasem dostałam się na staż, a potem do szkoły, do liceum. Poszłam na kurs i zrobiłam prawo jazdy... Potem znalazłam pracę w Biedronce. Matury nie zdałam, ale jeszcze chcę do niej podejść, może za jakiś czas. Dzieci rosną, mają swoje potrzeby, mam z nimi dużo obowiązków. [...] Pani Ilona mi pomagała, pokazywała jak zajmować się dziećmi, jak wychowywać, jak podawać leki. Ja nie wiedziałam jak to robić, bo byłam na haju wcześniej cały czas i nikt mi tego nie pokazał też. Na nią zawsze mogłam liczyć, nawet w nocy. Wspierała mnie bardzo. Czułam jej wsparcie. Zawsze mnie doceniła... Wcześniej byłam poniżana i bita, a tu nagle mnie ktoś docenił.

W2/matka pięciorga dzieci/lat 36

Dziewczyny tu są w porządku. Pomogły mi się odnaleźć tutaj. Tylko tu jest bardzo dużo takich przykrych historii, które dziewczyny przeżyły. To jest takie dołujące. [...] Tylko ja pierwszego dnia się przespałam, a potem się ubrałam i wyszłam z dzieckiem na dwór. No i okazało się, że jedna z dziewczyn drzewo miała wozić. To mówię – dawaj taczkę, to ci pomogę. – I potem od poniedziałku już zaczęłam pracę na kuchni.

W5/matka jednego dziecka/lat 31

Można usiąść, porozmawiać, pośmiać się. Robimy dzieciom urodziny, jakieś imprezy, spędzamy razem czas, nawet lepimy razem pierogi”.

W6/matka jednego dziecka/lat 42

